

คำนำ

สมถกัมมัฏฐาน เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นเอง พิมพ์ครั้งนี้ได้
จัดวรรคตอนให้เรียบร้อยดียิ่งขึ้น และแก้ไขอักษรให้ถูกต้องตามความ
นิยมของชนหมู่มาก ส่วนข้อความคงไว้ตามเดิม มิได้แก้ไขเปลี่ยนแปลง
ประการใด

กองตำรา

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๕ กรกฎาคม ๑๙๘๓

หัวใจสมถกัมมัฏฐาน

มีพระบรมพุทโธวาทประทานไว้ว่า "สมาธิ ภิกขเว ภาเวธ
สมาหิตो ยถาภูตํ ปชานาติ" ดังนี้ แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย
ท่านทั้งหลายจงยังสมาธิให้เกิด จนผู้มีจิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้
ตามจริง.

เพราะเหตุอะไร พระศาสดาจึงทรงชักนำในอันบำเพ็ญสมาธิ.
เพราะในที่ได้รับอบรมดีแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่. คน
เราจะทำอะไรจะพูดหรือเสียก็เพราะใจ ถ้าฟังกายเหมือนรูปหุ่น ใจเหมือน
คนชัก รูปหุ่นจะกระดิกพลิกแพลงไปเท่าไร ก็ส่อใจของคนชัก ฉนั้นใด
อาการกายและวาจาจะเป็นไปอย่างไร ก็ส่ออาการของใจ ฉนั้นนั่น. อีก
อย่างหนึ่ง กายเหมือนเรือ ใจเหมือนนายเรือ ถ้านายเรือไม่ได้
รับความฝึกหัดชำนาญหรือประมาทไป ก็พาเอาเรือไปเป็น
อันตรายเสีย ต่อเป็นผู้ได้ศึกษาและมีสติ จึงจะสามารถพาไปถึงท่า
ฉนั้นใด ใจก็ฉนั้นนั่น ที่ชั่วและปล่อยใจให้มีสติ จึงจะสามารถพาไปถึงท่า
ฉนั้นใด ใจก็ฉนั้นนั่น ที่ชั่วและปล่อยใจให้ละเลิง ก็จะชักจูงให้ประพฤติ
ชั่วทางกายทางวาจามีประการต่าง ๆ ล้วนแต่เป็นส่วนเสียหาย ถ้า
ได้รับอบรมในทางดี จึงจะชักจูงในทางดี. ท่านกล่าวว่า ใจที่ไม่ได้
อบรม อาจทำให้คนฉิบหายเสียได้ ยิ่งกว่าโจรหรือคนมีเวรจะทำให้
เสียอีก ใจที่ได้รับอบรม อาจทำให้คนดี ยิ่งกว่ามารดาบิดาและญาติ
ผู้รักใคร่จะพึงทำให้ได้ เพราะเหตุฉนั้น พระศาสดาผู้ทรงพระกรุณาใหญ่

แสวงหาประโยชน์แก่ประชาชน จึงได้ทรงชดนำในอันบำเพ็ญสมาธิ.

สมาธินั้นพึงรู้อย่างนี้ ใจนี้อบรมดีแล้ว ย่อมเห็นอรรถเห็นธรรม
แจ้งชัด ทำอะไรย่อมจะสำเร็จ. แต่ใจนี้ โดยปกติมีอารมณ์ไม่ดีเข้า
ขัดขวางไม่ให้แน่แน่วลงได้ ซึ่งเรียกว่านิรวรณ. นิรวรณท่านแจกเป็น ๕
ความกำหนดด้วยอำนาจกิเลสสาม เรียกกามฉันทะ ๑ ความงุ่นง่าน
ด้วยกำลังโทสะ อย่างสูงถึงให้จงล้าของผลาญผู้อื่น เรียกชื่อ
ตามอาการถึงที่สุดว่าพยาบาท ๑ ความท้อแท้หรือคร้านและความง่วง
งุน รวมเรียกว่าดินมิทธะ เพราะเป็นเหตุหุดหู่แห่งจิตเหมือนกัน
นี้จัดเป็นนิรวรณอีก ๑ ความฟุ้งซ่านหรือคิดพล่านและความจิตจากเร็ว
รวมเรียกว่าอุทซัจจกุกุจะ เพราะเป็นเหตุกำเริบไม่อยู่ที่แห่งจิต
เหมือนกัน นี้จัดเป็นนิรวรณอีก ๑ ความลึกลงไม่แน่ลงได้ เรียก
วิจิกิจฉา ๑. สมัยใดนิรวรณ ๕ อย่างนี้ แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ครอบงำ
จิต บุคคลย่อมไม่อาจคิดเห็นอรรถธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่อมไม่อาจ
ประกอบกิจให้สำเร็จประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน. การทำจิตให้ปลอด
จากนิรวรณเหล่านี้ รักษาให้แน่แน่ว ชื่อว่าสมาธิ.

พระศาสดาประทานพระธรรมเทศนา เพื่อเป็นอุบายชำระจิตให้
ปลอดจากนิรวรณมีประการต่าง ๆ พระโบราณจารย์จัดรวบรวมเข้า
เป็นหมวด เรียกว่ากัมมัฏฐาน มีประเภทต่างกัน โดยสมเป็น
อุบายสำหรับชำระนิรวรณชนิดหนึ่ง ๆ. คิลานเภสัชเพ่งเฉพาะกิจคือ
แก้โรค ย่อมเป็นของมีคุณ แต่โรคมีต่าง ๆ ชนิด เภสัชก็จำมีต่าง ๆ
ขนาดให้ถูกกันฉันใด กัมมัฏฐานก็ฉันนั้น เพ่งเฉพาะกิจคือชำระจิต

จากนิเวรณีย่อมเป็นธรรมอันดี แต่นิเวรณียมีหลายอย่าง กัมมัฏฐาน จึงต้องมีต่างประเภทให้เป็นคู่ปรับกัน.

อันผู้จะเจริญกัมมัฏฐาน ต้องรู้จักเลือกประเภทอันเป็นสบายของตน. เหมือนคนไข้ยา ต้องรู้จักชนิดอันเป็นสบายแก่โรค ไม่ใช่ว่าเป็นยาแล้วเป็นของสบายทุกขนาน บางอย่างอาจเป็นของแสดงแก่โรค บางอย่าง เช่นยาร้อนเป็นของแสดงแก่โรคไข้ กัมมัฏฐานก็เหมือนกัน ไม่ใช่เป็นธรรมสบายแก่ทุกคน ไม่ถูกเหมาะอาจให้โทษ เช่น คนมีมิทธะคือง่วงงุนเป็นเจ้าเรือน กัมมัฏฐานที่ให้หนักหรือเพ่งเฉพาะอารมณ์อันเดียวย่อมจะชักให้ง่วงหนักเข้า.

บุคคลผู้มีกามฉันทเป็นเจ้าเรือน มักรักสวยรักงาม ควรเจริญ อสุกกัมมัฏฐานพิจารณาซากศพ หรือเจริญกายคตาสติพิจารณาร่างกาย อันยังเป็นให้เห็นเป็นของน่าเกลียด. บุคคลผู้มีพยาบาทเป็นเจ้าเรือน มักโกรธซึ่งเกลียดชัง ควรเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา ๓ พรหมวิหาร หัดจิตให้กลับคิดในทางให้เกิดรัก เกิดสงสาร เกิดยินดี. บุคคลมี ถีนะกัฏฐิ มิมีทธะกัฏฐิ เป็นเจ้าเรือน มักย่อท้อในกิจการ ควรเจริญ อнуสสติกัมมัฏฐาน พิจารณาความดีของคนบ้าง พิจารณาคุณของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์บ้างเพื่อให้มีกำลังใจหวนอุตสาหะ เป็นอุบาย แก่ถีนะ เพื่อใช้ความนึกกว้าง ๆ เป็นทางแก้มิทธะ. บุคคลผู้มีอุทธัจจะ กัฏฐิ มิมีกุกุจะกัฏฐิ เป็นเจ้าเรือน ควรเพ่งกสิณ เพื่อหัดผูกใจไว้ใน อารมณ์อันเดียว หรือเจริญกัมมัฏฐานอันจะให้ใจเหี่ยวด้วยสังเวชเช่น มรณัสสตินึกถึงความตาย. บุคคลผู้มีวิจิกิจณาเป็นเจ้าเรือน ควรเจริญ

ชาตกัมมัฏฐานหรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นอยู่อย่างไร.

ในบุคคลผู้เดียว นีรวรณ์เหล่านี้ อาจเข้าครอบงำในต่างขณะ. ในสมัยใด นีรวรณ์ชนิดใดครอบงำ ในสมัยนั้น ควรเจริญกัมมัฏฐานอันเป็นเครื่องแก้ นีรวรณ์ชนิดนั้น พึงข่มจิตลงในสมัยที่เป็นไปพล่าน พึงยกจิตขึ้นในสมัยที่หดหู่ พึงระคองจิตไว้ในสมัยที่เป็นไปสมมาเสมอ พึงทำจิตให้อาจให้ควรแก่การงาน.

อาการที่รู้จักทำจิตให้ปลอดจาก นีรวรณ์เป็นจิตอาจ เป็นจิตควรแก่การงานในคราวต้องการ ดังนี้ ชื่อว่าสมาธิ แปลตามศัพท์ว่า ตั้งจิตไว้มั่น.

สมาธินี้ เป็นกำลังสำคัญในอันจะให้คิดเห็นอรรถธรรมและเหตุผลอันสุขุมลึกลับ พระศาสดาจึงตรัสไว้ในพระบาลีว่า "สมาธิโต ยถาภูต ปชานาติ" ผู้มีใจตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ตามเป็นจริง ใจดวงเดียวนึกพล่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ย่อมคิดคิดแลไม่เห็นทาง ต่อนึกดิ่งลงไป ในอารมณ์เดียวเป็นสมาธิ จึงจะคิดเห็นปรุโปร่ง คุณดั่งน้ำป่าไหลหลายทาง จะให้กำลังพัดเครื่องจักรไม่ได้แรงเหมือนทำให้ป่าลงทางเดียวฉะนั้น. สมาธิก็คือรวมความคิดของใจให้ดิ่งลงไปทางเดียว จึงเป็นกำลังอันใหญ่ให้แทงตลอดอรรถธรรม และเหตุผลอันสุขุม.

สมาธินั้น ที่เป็นอย่างต่ำ ไม่แน่นอนจริง ๆ ทำได้เป็นอย่างดี ก็เป็นแต่เฉียด ใกล้ ๆ เรียก อุปจารสมาธิ ที่เป็นอย่างสูง เป็นสมาธิอย่างแน่นแฟ้น แน่นแนวลงไปจริง ๆ เรียก อัปปนาสมาธิ สมาธิ

อย่างต่ำ มีได้แก่สามัญชน ท่านจัดเป็นแต่กามาจรธรรม คือเป็น
อารมณ์ของสัตว์ผู้หน่วงกามคุณ. สมาธิอย่างสูง คืออัปนาสมาธิ
เฉพาะมีแก่บางคนที่เป็นผู้วิเศษ ท่านจัดว่ารูปาจรธรรม คือเป็น
อารมณ์ของท่านผู้หน่วงรูปธรรม ยกเป็นคุณสูงขึ้นอีกชั้นหนึ่ง เรียก
ว่าฌานโดยมากกว่าอย่างอื่น แจกเป็น ๔ ตามที่นิยมมากในพระ
พุทธศาสนา เรียกว่ารูปฌาน เพราะมีรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็น
อารมณ์. ฌาน ๔ นั้น เรียกชื่อตามลำดับปุณณสังขยาว่า ที่ ๑ ที่ ๒
ที่ ๓ ที่ ๔ หรือใช้ศัพท์เช่นนั้นในภาษามคธว่า ปฐมะ ทุตติยะ ตติยะ
จตุตตะ ท่านกำหนดด้วยองค์สมบัติดังนี้ :-

๑. ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ ยังมีตริก ซึ่งเรียกว่าวิตก และ
ยังมีตรอง ซึ่งเรียกว่าวิचार เหมือนอารมณ์แห่งจิตของคนสามัญ
แต่ไม่ประกอบด้วยกิเลสกามและอกุศลธรรม ซ้ำมีปีติคือความอิ่มใจ
และสุขคือความสบายใจเกิดแต่วิเวกคือความเจียม กับประกอบด้วย
จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งลงไป ซึ่งเรียกว่าเอกัคคตา.

๒. ทุตติฌาน มีองค์ ๓ ลีวิตกวิچارเสียได้ คงอยู่แต่ปีติและ
สุขอันเกิดแต่สมาธิกับเอกัคคตา.

๓. ตติยฌาน มีองค์ ๒ คงอยู่แต่สุขกับเอกัคคตา.

๔. จุตตตฌาน มีองค์ ๒ เหมือนกัน ละสุขเสียได้ กลางเป็น
อุเบกขา คือเฉย ๆ กับเอกัคคตา.

ฌาน ๔ นี้ จัดเป็นอุตตริมนุสสรธรรมประเภทหนึ่งในพระพุทธ
ศาสนา. แต่ในเวลาทุกวันนี้ ธรรมอย่างสูงเช่นฌาน ก็เป็นคุณที่เกิน

ต้องการของคนทั้งหลาย หรือจะเรียกว่าผลที่เอื้อไม่ถึง แม้เช่นนั้น
สมาธิอย่างต่ำ ก็ยังมีประโยชน์มากดังกล่าวแล้ว เป็นคุณที่ยังควร
ปรารถนา เหตุตั้งนั้น จักกล่าวกัมมัฏฐานบางอย่าง อันเป็นคู่ปรับแก้
นิวรณ์ ๕ เพื่อเป็นอุบายอบรมสมาธินั้น.

กายคตาสติ

ศัพท์นี้ แปลว่า สติไปในกาย. กัมมัฏฐานนี้เป็นคู่ปรับแก้ กามฉันท. กมฉันทมีปกติให้รักสวยรักงาม. กัมมัฏฐานนี้มีปกติ ให้เห็นน่าเกลียดเห็นโสโครก. กุลบุตรผู้มาบรรพชา ย่อมได้รับสอน กัมมัฏฐานนี้ไว้ก่อนจากพระอุปัชฌายะ เหมือนดังได้รับมอบศีลตราวุธ ไว้สำหรับต่อสู้กับข้าศึก คือกามฉันท อันจะทำอันตรายแก่พรหมจรรย์ พวกภิกษุจึงเรียกกัมมัฏฐานนี้ว่ามุลกัมมัฏฐาน แปลว่า กัมมัฏฐานเดิม ในที่นี้จักแสดงโดยสังเขป.

สาธุชนผู้จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงกำหนดตบปัญจกะ คือหมวด แห่งอาการ ๕ อย่าง มีหนังเป็นที่สุคให้จำได้ก่อน ทั้งโดยอนุโลม คือตามลำดับ ทั้งโดยปฏิโลม คือย้อนลำดับ. อาการ ๕ อย่างนั้น คือ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ นี้เป็นอนุโลม. ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา นี้เป็นปฏิโลม. ท่านสอนให้จำโดยอนุโลมและ ปฏิโลมดังนี้ เพื่อจะให้แม่นยำ. และพึงรู้จักอาการทั้ง ๕ นั้นด้วย.

๑. เกสา นั้น คือสิ่งที่เส้น ๆ งอกอยู่บนศีรษะ เบื้องหน้า เพียงหน้าผาก เบื้องท้ายเพียงปลายคอต่อ เบื้องขวางเพียงหมวกหู ทั้ง ๒ ข้าง.

๒. โลมา คือสิ่งที่เส้น ๆ เหมือนกันอีกส่วนหนึ่ง อันมิใช่ เกสา เส้นหยาบข้างละเอียดบ้าง งอกอยู่ตามตัวทุกแห่ง เว้นฝ่ายมือ ฝ่าเท้า.

๓. นขา ได้แก่สิ่งที่เป็นเกล็ด งอกอยู่ตามปลายมือปลายเท้า
ทุก ๆ แห่ง.

๔. ทนุตา สิ่งที่เป็นซีก ๆ งอกอยู่ในเหงือกเบื้องล่างเบื้องบน
สำหรับบดเคี้ยวอาหาร.

๕. ตโจ ได้แก่สิ่งที่หุ้มอยู่ที่ศีรษะพวงคักาย.

พึงกำหนดรูปร่าง ๆ ดังนี้ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง.

ครั้นรู้จักสิ่งทั้ง ๕ อย่างนี้แล้ว พึงพิจารณาน้อมใจให้เห็นเป็น
ของน่าเกลียดโสโครก โดยปกติของมันทั้งในกายตน ทั้งในกาย
ผู้อื่น. ถ้ายังไม่เห็นโดยทันที พึงพิจารณาขยายออกไปโดยสี่ โดย
สัจฐาน คือรูปร่าง โดยกลิ่น โดยที่เกิด โดยที่อยู่. อันผม ขน เล็บ
ฟัน หนัง นั้น มีสีก็ไม่งาม มีสัจฐานก็ไม่น่ารัก มีกลิ่นก็เหม็น มี
ที่เกิดที่อยู่ล้วนแต่เป็นที่โสโครก เพราะเป็นของปฏิญกุล เขาจึงต้อง
ตกแต่งทำนุบำรุง ไม่เช่นนั้น ก็จะปรากฏเป็นของปฏิญกุลยิ่งนัก เป็น
ของน่าสะอิดสะเอียน. ความเห็นน่าเกลียดนั้น มิใช่ไม่ปรากฏแก่สามัญ
ชนเมื่อไร เป็นแต่เมื่อปรากฏแล้ว เขาน้อมใจนึกไปเสียโดยทางอื่น
ปรารถนาแต่ของที่เขาดูตกแต่งไว้แล้ว นึกเห็นเป็นงาม. ความนึกเห็น
เช่นนั้น เป็นเหตุชักนำการฉันทที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ยั่วชวนกามฉันท
ที่เกิดขึ้นแล้วให้แก่กล้า มิใช่อารมณ์ของกัมมัฏฐานนี้. ความน้อมใจ
แต่เห็นเป็นข้างไม่งาม เป็นของสกปรก สุดแต่จะปรากฏได้อย่างไร นี้
เป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐานนี้. ผู้เจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงนึกถึงอาการ
อันหนึ่งขึ้นก่อนโดยปกติของมัน หรือโดยสี่สัจฐาน กลิ่น ที่เกิด ที่อยู่

และโดยอย่างอื่น น้อมใจให้เห็นว่าน่าเกลียดแล้วเลื่อนนึกถึงอาการอื่น ๆ
ต่อไป. เมื่อความชำนาญมีขึ้น นึกเพียงชื่อไปตามลำดับและย้อนลำดับ
ความเห็นปฏิภูลย่อมจะปรากฏ คุณจิตได้ง่ายเข้า. ในขณะใด ความ
ปฏิภูลปรากฏ ในขณะนั้น จักว่าได้ผลที่มุ่งหมายแห่งกัมมัฏฐานนี้.
เพราะเหตุนั้น พึงรักษาอารมณ์นี้ไว้อย่างให้จิตจาง จะได้เป็นที่ตั้งแห่ง
สมาธิ. แต่สมาธิในกัมมัฏฐานนี้ เป็นแต่เพียงอุปจาร เพราะเหตุให้จิต
ท่องเที่ยวอยู่ไม่แน่นอนวลงแท้.

กัมมัฏฐานนี้ เป็นประโยชน์แก่คนมีกำมจันท์เป็นเจ้าเรือน หรือ
เรียกว่าราคจริต. มีอานิสงส์ไม่ให้ซ่องอยู่ในกายตนและกายผู้อื่น.

เมตตา

ศัพท์นี้ แปลว่า คุณสมบัติเป็นเหตุสนิทสนม. กัมมัฏฐานนี้เป็น
คู่ปรับแก้พยาบาท. พยาบาทมีปกติให้คิดล้างผลาญ กัมมัฏฐานนี้มีปกติ
ให้ชอบพอ. สาธุชนผู้เจริญกัมมัฏฐานนี้ ฟังนึกถึงคนอื่นเทียบกับตน
ว่า เรารักสุขเกลียดทุกข์ ฉันทใด คนอื่นก็รักสุขเกลียดทุกข์ฉันทนั้น
สิ่งที่ชอบใจของเรา ย่อมเป็นของที่ชอบใจของคนอื่น สิ่งไม่เป็นที่ชอบ
ใจของเรา ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่นด้วยเหมือนกัน เราจะหาผล
ที่ชอบใจ ในทางเสียผลเช่นนั้นของผู้อื่น ย่อมไม่เป็นธรรม. แต่นั้นพึง
ปรารถนาความอยู่ด้วยไม่มีภัยไม่มีเวรกับผู้อื่น. ถ้าคนที่ตนไม่ชอบมีอยู่
ก็พึงนึกน้อมใจเพื่อให้หายเกลียดชังโดยโยนิโสมนสิการ คือความทำในใจ
ถูกทาง. พึงเลือกความประพฤติทางกายก็ตาม ทางวาจาก็ตาม ทางใจ
ก็ตาม. เช่นคนมักพูดบาดหูคนอื่น แต่ไม่ใช่คนดุร้ายถึงลงมือด้วยกาย
ก็ดี คนมักโกรธแต่ไม่ทำจริงก็มี คนดุร้าย แต่อีกฝ่ายหนึ่งมีน้ำใจ
เพื่อแผ่ อนุเคราะห์แก่ผู้อื่นก็มี เช่นนี้เป็นตัวอย่าง ฟังนึกถึงความดี
ที่มีอยู่ในเขา บางทีจะระงับความเกลียดชังให้เบาลงหรือให้หายได้. ถ้า
ไม่มีความดีอย่างใดอย่างหนึ่งของเขา ที่จะพึงเอาขึ้นนึก ก็พึงยังกรุณา
คือสงสารให้เกิด คนยากจนทรัพย์ ขาดกำลังเป็นเครื่องทำนุบำรุงชีวิต
และร่างกายให้เป็นสุข และไม่ได้ช่องที่จะอนุเคราะห์คนอื่นด้วยกำลัง
ทรัพย์ ควรได้รับกรุณาของคนมีทรัพย์ฉันทใด คนไร้คุณสมบัติขาด
กำลังเป็นเครื่องบำรุงใจให้เป็นสุข ไม่ได้ช่องที่จะชักจูงคนอื่นในความดี

ซ้ำกลับเบียดเบียนเพื่อมนุษย์ให้ได้รับทุกข์ภัยต่าง ๆ ควรได้รับความ
กรุณาของผู้ประพฤตินิยมมีสติสัมปชัญญะนั้นนั่น อันจะเกลียดชังคน
เช่นนั้น เท่ากับคนดีทะเลาะกับคนเมา. เมื่อนี้ก็อย่างนี้บางทีก็จะยัง
กรุณาให้เกิดขึ้นได้. ถ้าน้อมใจไม่ลง ก็พึงนึกถึงความที่สัตว์มีกรรม
เป็นของ ๆ ตน ผู้ใดทำดีหรือชั่ว ผู้นั้นจงปรากฏด้วยกรรมของตนเอง
พึงวางจิตลงเป็นอุเบกขา. แม้อย่างนั้นก็ไม่สำเร็จ อย่างนี้ปรารถถึงผู้
นั้นเสียเลย. ถ้าเขาเกลียดชังตนต่างหาก ก็พึงหาช่องแสดงกายวาจาใจ
หรืออนุเคราะห์เพื่อผูกไมตรี. เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะได้อยู่ด้วยไม่มีภัยไม่มี
เวรกับผู้อื่น. แต่นั้น พึงน้อมจิตให้คิดชอบกับคนซึ่งเคยอยู่แต่เดิม
ด้วยถ้อยที่ถ้อยทำสารานิยธรรมแก่กัน พึงทำคนผู้ชอบกันห่าง ๆ ให้
สนิทสนม พึงทำคนผู้ชอบกันสนิทสนมแล้วให้มันเข้า. ความ
ปรารถนาแห่งจิต เพื่อชอบพอสสนิทสนมกับคนอื่นดังนี้ ชื่อว่าเมตตา.
โดยความก็คือปรารถนาสุขแก่เขา. ความนึกแผ่นดินเมตตา นี้ จัดว่าเป็น
กัมมัฏฐานอันหนึ่ง. สาธุชนผู้เจริญเมตตา พึงแผ่โดยเจาะจงก่อน
ตั้งต้นแต่คนที่รักใคร่สนิท เช่นมารดา บิดา สามี ภรรยา บุตร
บุตร และท่านผู้มีอุปการะ อุปัชฌายะ อาจารย์ เจ้านายเป็นต้นไป
ตลอดถึงญาติมิตร คนรู้จักคุ้นเคย และคนอื่น ๆ ที่ควรจะได้รับ
ความปรารถนาอันดีต่อ. เมื่อทำใจให้ชำนาญในการแผ่โดยเจาะจงนั้น
แล้ว พึงแผ่โดยไม่เจาะจง เช่นไม่นิยมเฉพาะบุคคลชื่อนั้น ชื่อนี้
ที่ตนรู้จัก. พึงปลูกความรักใคร่ในคนร่วมบ้านร่วมวัดร่วมเมืองร่วม
ประเทศร่วมชาติเป็นลำดับไปตลอดถึงเพื่อนมนุษย์ทั่วไป ลงมาจนถึง

สัตว์ดิรัจฉานเป็นที่สุด ตามแต่จะทำได้เพียงไร. แผ่เมตตาโดยเจาะจง
เป็นไปโดยแรงกล้า เป็นเหตุให้ช่วยเหลือกันแข็งแรง แต่เป็นไป
ในทางที่แคบ ทั้งเขตแห่งความไม่มีภัยไม่มีเวร ทั้งเขตแห่งความ
สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น. แผ่เมตตาโดยไม่เจาะจง เป็นไปโดยเพลา
แต่เป็นไปในทางที่กว้าง เช่นคนร่วมบ้านร่วมวัดตลอดถึงร่วมชาติ
รักใคร่ปรองดองช่วยเหลือกัน แม้ไม่แข็งแรงเหมือนทำให้แก่ครอบครัว
ย่อมมีผลกว้างกว่า หากคนหมู่นั้นให้มีความสุขทั่วถึงกัน. เหตุนี้ ในพระ
พุทธศาสนาจึงนิยมแผ่เมตตา โดยไม่เจาะจงว่าเป็นเมตตาอย่างสูงอย่าง
กว้าง ในการเจริญกัมมัฏฐาน ท่านผูกบทไว้ให้ดังนี้ "สพฺเพ
สตุตา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนินฺมา สุจิ อตุตฺตานํ ปรีหฺรณตุ"
แปลว่า ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความลำบาก ไม่
มีทุกข์ มีสุขรักษาตนเถิด. ในขั้นต้น น้อมใจให้ปรารถนาความสุขแก่
ผู้อื่นมาได้แล้ว นึกถึงบทสำหรับบริกรรมนี้ จะคุมจิตให้มีเมตตาขึ้น
ได้ในขณะนั้น. ในขณะใด เมตตาเป็นไปอยู่ ในขณะนั้น จิตว่าได้
ผลที่มุ่งหมายแห่งกัมมัฏฐานนี้. จิตสัมปยุตด้วยเมตตาตั้งมั่นแน่นแน่ว
ลงไป จัดเป็นอุปจารสมาธิ.

กัมมัฏฐานนี้เป็นประโยชน์แก่คนมีพยานาถเป็นเจ้าเรือน หรือ
เรียกว่าโทสจรีตลอดคนเหล่าอื่นทั่วไป มีอานิสงส์ให้อยู่ด้วยความ
ไม่มีภัยไม่มีเวร รักใคร่ปรองดองช่วยเหลือกัน. เหตุนี้ จึงควร
เจริญตามกาล ถึงคราวควรแผ่เมตตาโดยเจาะจง ก็พึงเจริญโดยเจาะจง
ถึงคราวแผ่โดยไม่เจาะจง. ก็พึงเจริญโดยไม่เจาะจง.

พุทธานุสสติ

ศัพท์นี้ แปลว่า ระลึกถึงพระพุทธเจ้า. อธิบายว่า ระลึกถึง
ปรารภความดีของพระองค์ ไม่ได้ระลึกถึงโดยอาการยกโทษ หรือ
ข้อนขาด. กัมมัฏฐานนี้เป็นคู่ปรับกับถีนมิทธานิวรณ์ ถีนมิทธานิว
ปกติให้ท้อแท้และว่างงุน กัมมัฏฐานนี้มีปกติให้อุตสาหะปรารภ
พระคุณของพระพุทธเจ้า และให้จิตนึกเล่นอยู่. สาธุชนผู้จะเจริญ
กัมมัฏฐานนี้ ควรอ่านหนังสือแสดงพระพุทธจรยา เป็นต้นว่า เรื่อง
ปฐมสมโพธิ และใคร่ควรถึงพุทธจรยาซึ่งทรงบำเพ็ญเป็น
อย่าง ๆ ไป อันต่อพระคุณสมบัติในพระองค์ และทรงพระมหากรุณา
อุปการะแก่ประชาชน ก็จะยังเห็นพระคุณทั้ง ๒ ส่วนนี้โดยวิสัย ในที่นี้
จะแสดงเฉพาะพระคุณบทที่ท่านผูกไว้สำหรับนึกสำหรับสาขายเรียกว่า
อนุสตรณนัย คือ "อิติปิ โส ภควา อรหํ สมมาสมพุทฺโธ
วิหชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวินฺนุ อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ
สตถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควาติ."

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงรู้แจ้งโลก คือปฐพี พร้อมด้วย
สัตว์ผู้อาศัย และสังขารอันปรุงแต่งแผ่นดินและสัตว์เหล่านั้น ว่ามี
ความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา จึงเจริญในกาลบางครั้ง เลื่อมในกาล
บางคราว สุดแต่เหตุปัจจัย. อนึ่ง ในโลกนี้ ย่อมมีสิ่งต่าง ๆ อัน
จะล่อจิตให้รักให้ชังให้หลงให้ก้าง คนไม่รู้เท่า ย่อมจะวุ่นไปตาม
ด้วยความทะเขอะทะยานบ้าง ด้วยความตกใจกลัวบ้าง แล้วและเฉไป
ประพฤติกจากทางอันชอบอันถูก นี่เป็นเหตุแห่งความเลื่อมของโลกได้

อย่างหนึ่ง ความมีกำลังสามารถต้านทานแต่มาร ๒ ประเภทนั้น เป็น
ปัจจัยแห่งความเจริญของโลกได้อย่างหนึ่ง. พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกโดย
นัยนี้เป็นอาทิ บัณฑิตจึงได้ถวายพระนามตามพระคุณว่า "โลกวิทู"
แปลว่าท่านผู้รู้แจ้งโลก. เมื่อพระองค์ทรงรู้แจ้งโลกอย่างนั้นแล้ว จึงไม่
รักไม่หลงไม่มัวเมาในอารมณ์อันขวนจิต ไม่สะอึกสั่นหวาดหวั่น เพราะ
อารมณ์อันคุกคามให้ตกใจกลัว ทรงมั่นอยู่ในปฏิปทาอันชอบ ยัง
ความเป็นไปของพระองค์ให้ลุล่วงมาโดยสวัสดิ์ ตลอดพระชนมายุกาล
บัณฑิตจึงได้ขนานพระนามถวายว่า "สุคโต" แปลว่าท่านผู้ไปดีแล้ว
หรือท่านผู้ดำเนินดีแล้ว. ปฏิปทาของท่านผู้ดำเนินดีแล้ว เรียกว่า
จรณะ เพราะเป็นเครื่องก้าวไปหาวิชา คือ ความรู้พิเศษ. พระองค์
ทรงมั่นในปฏิปทานั้นอยู่ จึงได้บรรลุวิชาความรู้อย่างสูง อันทำจิต
ให้พ้นจากหม่อมมาร คือ กิเลสอันคอยนำสัตว์โลกลงในที่ต่ำ จึงได้พระ
นามโดยพระคุณธรรมว่า "วิชาจรณสมบุโณ" แปลว่าท่านผู้ถึง
พร้อมด้วยวิชาคือความรู้ และจรณะคือปฏิปทา. วิชานั้นเป็นความ
รู้อันชอบ เป็นประโยชน์แก่พระองค์แก่ผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย พระองค์เสาะ
หาได้เอง ไม่ได้มาแต่สำนักผู้อื่น. พระปัญญาอย่างสูงนี้ยังพระองค์
ให้ได้รับพระนามว่า "สมุมาสมพุทฺโธ" แปลว่าท่านผู้รู้ชอบเอง
พระปัญญานั้นย่อมยังผลอย่างสูงสุดให้สำเร็จแก่พระองค์ คือทรงบริสุทธิ์
ด้วยประการทั้งปวง ควรแก่ความนับถือของประชาชนทุกหมู่เหล่า
บัณฑิตจึงถือเอาพระคุณนี้เป็นที่ตั้งถวายพระนามว่าพระ "อรหัน"
แปลว่าท่านผู้ไกลกิเลสบ้าง ท่านผู้ควรได้รับความนับถือบ้าง. คุณบท

ว่า "อรหิ" นี้เป็นนามเรียกได้ทั้งพระศาสดาทั้งพระสาวก แต่มีบทอื่นต่อท้ายให้แปลกกัน พระนามพระศาสดาว่า "อรหิ สมมาสมพุทฺโธ" แปลไว้แล้วข้างต้น นามสาวกว่า "อรหิ จินาสโว" แปลว่า พระอรหันต์สิ้นอาสวะ พระคุณเหล่านี้จัดเป็นอัตตสมบัติ คือความดีส่วนตัวพระองค์.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระคุณที่เป็นอัตตสมบัติเช่นนั้นแล้วจัดว่ามีภักยะ คือ สมบัติอันชักจูงคนอื่นเข้ามาคบหา. ผู้ใดเข้ามาคบพระองค์ย่อมทรงสั่งสอนผู้นั้น แจกอรรถแจกธรรมให้เข้าใจชัด. บัณฑิตหมายเอาพระคุณสมบัตินี้ ขนานพระนามไว้ว่า "ภควา" แปลว่า ท่านผู้มีภักยะหรือว่าท่านผู้มีภาค. พระองค์ทรงแจกธรรมสั่งสอนประชาชน ให้ได้บรรลุผลอันดีงามทั้งส่วนโลกิยะทั้งส่วนโลกุตร ยังคนผู้ไม่เคยเข้าใจให้เข้าใจ ยังคนผู้เคยเข้าใจมาบ้างแล้ว ให้เข้าใจกว้างขวาง นำความหลงอันเป็นเหตุตื่นเต้นและหวาดหวั่นเสีย จึงได้พระนามว่า "พุทฺโธ" แปลว่า ท่านผู้ปลุกให้ตื่น หรือว่าท่านผู้ปลุกใจ. พระองค์ทรงสั่งสอนอย่างนี้ แก่พุทธเวไนยทุกชั้น ตามสมควรแก่ภูมิของเขา ยกขึ้นในปฏิปทาที่สูงกว่าโดยลำดับ จึงได้รับพระนามว่า "สตฺถา เทวมนุสฺसानิ" แปลว่าท่านผู้เป็นครูสอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือ ของคนทั้งเจ้าทั้งสามัญ. พระองค์ทรงสั่งสอนคนเป็นอันมากเช่นนั้น ย่อมทรงรู้จักฉันทอชยาศัย เข้าพระหฤทัยในอุบาย ชักจูงน้อมดัดเข้าหาทางดีทางงาม ไม่ต้องให้บังคับขู่เข็ญ ก็จัดว่าเป็นเอกอุไม่มีคนสู้ บัณฑิตจึงได้ถวายพระนามว่า "อนุตฺตโร ปุริส-

ทมฺมสารถิ" แปลว่า ท่านผู้เป็นสารถิฝึกบรูชควรทรมานได้ไม่มีผู้อื่น
ยิ่งกว่า พระคุณนี้จัดเป็นปรหิตปฏิบัติ คือประพตเพื่อประโยชน์ผู้
อื่น. พระคุณทั้งสองส่วนนี้ มีในพระผู้มีพระภาคเจ้า ให้สำเร็จพระ
นาม ๕ ประการ เรียกว่า นวหคุณ แปลว่า คุณของพระอรหันต์
๕ ประการ แต่เรียกกลับกันมาเป็นนวหคุณ บัณฑิตผูกเป็นบทตั้ง
ไว้สำหรับระลึกตาม ในเวลาเจริญพุทธานุสสติ ท่านเรียงบทที่เป็น
ผลไว้ข้างหน้า เรียงบทที่เป็นเหตุไว้ข้างหลัง. เพื่อจะให้เข้าใจง่าย
ในที่นี้ จึงได้อธิบายความแห่งบทอันเป็นเหตุถอยหลังเข้ามา.

สาธุชนผู้เจริญพุทธานุสสติ ได้อ่านหนังสือแสดงพระพุทธรจรรยา
มามากแล้ว พบแต่บทแสดงความไว้สั้น ๆ ก็จะมีเพียงเข้าในได้โดยกว้าง
ขวาง ฝ่ายชนผู้ไม่ได้อ่านหนังสือเช่นนั้นมาก คงจะเห็นความแต่
เฉพาะบทเช่นเดียวกับได้เห็นด้วยตาเอง หรือเห็นแต่รูปถ่าย ความ
กว้างแคบย่อมผิดกัน. เมื่อจะเจริญพึงยังศรัทธาเลื่อมใสและเคารพให้
เกิดในพระพุทธรเจ้าแล้ว พึงบริกรรมนึกบทพระคุณนามเหล่านี้แต่เพียง
คำพังหรือพร้อมทั้งอธิบาย เลื่อนไปโดยลำดับ หรือเลื่อมใสมากใน
พระคุณบทใดจะจับเฉพาะพระคุณบทนั้นขึ้นนึกก็ได้ เช่นเคยบริกรรม
กันมาว่า "อรหฺ ๗" หรือ "พุทฺโธ๗" ดังนี้ แต่พึงรู้จักว่ากัมมัฏ-
ฐานนี้เป็นคู่ปรับแก้มีทระ คือความง่วงงุน ต้องการนึกยาว ๆ
ในสมัยใด มีทระครอบงำ ควรนึกไปโดยลำดับแม้พร้อมด้วยอธิบาย.
ในสมัยใดจิตปลอดโปร่ง จะนึกแต่บทที่ขึ้นในก็ได้. หรือในเวลาใช้หนัก
ความนึกสั้น จำต้องนึกเฉพาะบทแท้. ในสมัยใด พระคุณของพระ

พุทธเจ้าปรากฏแก่จิต เกิดอุตสาหะจะประพฤติตาม และห้ามมิทระเสีย
ได้ ในสมัยนั้น เป็นอันสำเร็จผลมุ่งหมายแห่งกัมมัฏฐานนี้. เพราะ
ต้องใช้ความนึกเป็นเบื้องหน้า กัมมัฏฐานนี้เจริญได้ดี ก็เป็นเพียง
อุปจารสมาธิ.

กัมมัฏฐานนี้เป็นสบายแก่ชนมีถิ่นมิทระเป็นเจ้าเรือน และแก่คน
เป็นสัทธาจริต. มีอานิสงส์ให้ตั้งใจไม่ย่อท้อต่อเหตุขัดข้อง เพื่อประพฤติ
ความดีความงาม.

กสิณ

ศัพท์นี้ แปลว่าวัตถุอันจูงใจ คือจูงใจให้เข้าไปผูกอยู่. เป็นชื่อของกัมมัฏฐาน แปลว่ามีวัตถุที่ชื่อว่ากสิณเป็นอารมณ์. กัมมัฏฐานนี้ เป็นคู่ปรับแก้อุทธัจจกุกกัจฉนิวรรณ์ อุทธัจจะมีปกติให้คิดพล่าน กุกกัจจะมีปกติให้จับจด. ส่วนกัมมัฏฐานนี้ มีปกติคุมใจให้มั่น. วัตถุที่เป็นกสิณนั้น ต้องเป็นของไม่บาดตา เป็นของทำให้ใจของผู้แลแจ่มชื่น. ท่านจัดไว้ ๑๐ ประการ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่เป็นอยู่โดยปกติ หรือบางอย่างจัดขึ้นไว้สำหรับ เรียกว่าภูตกสิณ นับเป็น ๔, สีขาว เหลือง แดง ขาว ที่จัดขึ้นไว้สำหรับ เรียกวรรณกสิณ นับเป็น ๔, แสงอากาศ แสงไฟที่เข้าตามช่อง เรียกอากาศกสิณ และอาโลกกสิณโดยลำดับ. ในที่นี้ จะแสดงโอทาทกสิณ คือสีขาวพอเป็นตัวอย่าง.

สาธุชนผู้เจริญกสิณชนิดนี้ พึงขบไม่ให้เป็นวงกลม กว้างโดยศูนย์กลางได้สัก ๑๖ นิ้ว หรือราวนั้น พอตาจับได้ถนัด อย่าให้เล็กเกินไปจนนัยน์ตาจับเอาอื่นด้วย หรือใหญ่เกินไปจนนัยน์ตาจับไม่ทั่ววง. เอาผ้าขาวอันบริสุทธิ์หุ้ม หรือเอาดอกไม้ขาวจัดในภาชนะอันกว้าง โดยศูนย์กลางได้ราวเท่านั้นก็ได้ แล้วเอาวางห่างจากที่นั่งสัก ๒ ศอกคืบ หรือราวนั้น พอเพ่งดูถนัด อย่าให้ชิดเกินไป หรือห่างเกินไป จนนัยน์ตาจับไม่ถนัด และพียงนั่งเพ่งดู โดยอาการตามถนัด ตากำหนดจากกสิณนั้น ใจนึกถึงคำว่า "โอทาท่ ๆ" แปลว่าขาว ๆ คุมนัยน์ตาอันแลเห็น กับใจอันนึกให้อยู่ที่กสิณพร้อมกัน. กิริยาที่ทำเรียกว่าบริกรรม ดวงกสิณเรียกว่าบริกรรมนิมิต กิริยาที่นึกว่า "โอทาท่ ๆ"

เรียกว่าบริกรรมภาวนา. บริกรรมนี้เป็นขั้นที่ ๑ ครั้นทำในขั้นนี้ชำนาญแล้ว พึงตั้งใจจากสัญญานั้นให้ติดตา ลองหลับตาดูในระหว่าง ๆ ถ้ายังไม่ติดตาสัมคูใหม่ ในสมัยใดจำได้ติดตา หลับตาลง ดวงกสิณปรากฏในใจ เหมือนแลเห็น ในสมัยนั้น นิमितที่ปรากฏในใจนั้น เรียกอุคคหนิमित แปลว่านิमितที่จิตจำได้ หรือว่ามีมิตติดตา กิริยาที่นึกนั้น เรียกบริกรรมสมาธิ แปลว่าสมาธิในบริกรรม. นิमितอันติดตา ที่กล่าวว่าปรากฏในใจนั้น เช่นกับคนฉลาดได้พบสิ่งที่น่ากลัวอันให้ตกใจ หรือคนที่ผูกพันอยู่ในสิ่งหนึ่งหลับตาลง ย่อมแลเห็นสิ่งนั้นติดตา แต่ท่านไม่จัดว่าเป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐาน เพราะเป็นเหตุตกใจหรือเป็นเหตุติดข้อง. บริกรรมสมาธินี้เป็นขั้นที่ ๒. ครั้นทำในขั้นนี้ชำองแล้ว พึงลองหลับตานึกถึงนิमितนั้นขยายให้ใหญ่บ้างเล็กน้อย แต่อย่าให้เสียส่วนตามสัณฐาน. ตัวอย่างเช่นรูปถ่ายมีขนาดต่างกัน แต่ส่วนแห่งอวัยวะนั้น ๆ ของรูปทั้งปวงทุกชนิดคงสมกันกับกาย เหมือนคนผู้เป็นเจ้าของรูปนั้น. ในสมัยใด จิตจำนิमितนั้นได้จนขยายออกหรือย่อเข้าได้ ในสมัยนั้น นิमितนั้นเรียกว่า ปฏิภาคนิमित แปลว่านิमितเทียบเคียงภาวนานั้นเรียกว่า อุปจารภาวนา แปลว่าภาวนาใกล้อัปปนาสมาธิ อุปจารสมาธินี้เป็นขั้นที่ ๓. ผู้ที่ได้แม่นยำจนถึงขั้นนี้แล้ว บำเพ็ญภาวนาต่อไปจนเข้าองค์กำหนดขั้นต้น จัดได้ว่าบรรลุปฐมฌาน เป็นสมาธิขั้นสูง เรียกอัปปนาสมาธิ แปลว่าสมาธิแน่นแฟ้น. อัปปนาสมาธินี้เป็นขั้นที่ ๔. เนื้ออธิบายตามมติของพระคันถรจนาจารย์ ฝ่ายข้าพเจ้าเองปรารถนาจะเข้าใจว่าขั้นที่ ๒ เป็นอุปจารภาวนา หรืออุปจารสมาธิ

ขั้นที่ ๓ เป็นอัปนาภาวณา หรือเป็นอัปนาสมาธิ เพราะละนิวรณ์ ๕
ได้ในขั้นที่ ๓ แล้วก็ เป็นอัปนาอยู่เอง เพราะในปฐมฌาน ก็ยังมี
วิตกวิจารณ์อยู่เหมือนกัน.

กัมมัฏฐานนี้ท่านพรณนา ให้บรรลุได้ถึงขั้นอัปนา เพราะ
คุณจิตให้แน่วอยู่ที่เดียว. ผู้ศึกษาในกัมมัฏฐาน ไม่ควรมุ่งเฉพาะคุณ
ที่สูงอย่างเดียว ควรมุ่งเฉพาะคุณที่เป็นวิสัยของตน. พึงเจริญ กัมมัฏฐาน
อันเป็นสบายแก่ตน. เช่นคนสามัญปรารถนาฐานันดรเป็นมหาอำมาตย์
จะได้สมหวังทั้งนั้นเที่ยวหรือ ถ้าไม่ได้ พยายามนั้นก็ไม่มีผล ใช้ใน
ทางอื่นยังจะดีกว่า เพราะเหตุนี้ คนมุ่งจะเป็นมหาอำมาตย์ ต้อง
รู้จักกำลังของตน ทั้งแลเห็นช่องทางก่อน อุปมานี้ฉันใด ผู้เจริญ
กัมมัฏฐานก็พึงประพฤติฉันนั้น ไม่ควรจะเลยคุณเบื้องต้น ซึ่งตนควร
จะถือเอาได้ก่อน.

แม้แต่เพียงในชั้นบริกรรม ในสมัยใด คุณจิตไว้ที่กสิณแห่งเดียว
ได้ ไม่คิดพล่านในทางอื่น ได้ให้ความเข้มข้นไม่หืดหัดเบื่อหน่าย
ในสมัยนั้น จัดว่าเป็นอันสำเร็จผลมุ่งหมายแห่งกัมมัฏฐานนี้.

กัมมัฏฐานนี้ เป็นสบายแก่คนมีอุทระจกุกุกจะเป็นเจ้าเรือนหรือ
เป็นวิตกจริต. มีอานิสงส์ให้พินิจอดทน ในการทำงานที่ปรารถ.

จตุรธาตุวัตถานะ

บทนี้ แปลว่ากำหนดธาตุ ๔. กัมมัฏฐานนี้ เป็นคู่ปรับแก้
วิจิกิจฉา. วิจิกิจฉามีปกติให้ลังเลไม่แน่ใจงได้ ส่วนกัมมัฏฐานนี้มีปกติ
ให้กำหนดรู้โดยสภาวะ คนผู้ไม่กำหนดรู้โดยสภาวะ ไม่รู้จักสิ่งนั้น ๆ
โดยความเป็นจริงอย่างไร จึงมีสงสัย เมื่อเข้าใจตามจริงแล้ว ก็สิ้น
สงสัยไปได้อย่างหนึ่ง ๆ พระอาจารย์เจ้าแสดงกัมมัฏฐานนี้ไว้ ก็เพื่อ
จะให้เข้าใจความเป็นจริงของร่างกาย เป็นอุบายกำหนดรู้สภาวะธรรม
อย่างหนึ่ง เป็นเหตุที่ออกไปกำหนดสภาวะธรรมอย่างอื่นอีก.

สาธุชนผู้จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงกำหนดรู้จักธาตุและสังขารก่อน
สภาวะที่มีอยู่โดยธรรมดาอันจะแยกออกไปอีกไม่ได้ เรียกว่าธาตุ. ธาตุ
เหล่านั้น คุมกันเข้าเองโดยธรรมดา หรือมนุษย์ปรุงขึ้นเรียกว่าสังขาร.
แสดงอุทธารมณ์พอเป็นตัวอย่าง เช่นกระดูก เนื้อ เลือด ความอุ่น
และลมอากาศ ถ้าไม่ประสงค์จะกล่าวให้ละเอียดต่อไป เป็นธาตุ
ละอย่าง ๆ ร่างกายคือประมุขธาตุเหล่านี้ เป็นสังขาร. ฝ้ายและสีเป็น
สัมภาระอันหนึ่ง ๆ คู่เดียวกับธาตุ ฝ้ายที่คนเอาฝ้ายมาปั่นให้เป็นด้าย
ย้อมด้วยสีแล้วทอขึ้นนั้น เป็นสังขาร. ธาตุหรือสัมภาระที่แสดงมา
เป็นอุทธารมณ์นั้น ยังเรียกราคกระจัดกระจายกำหนดรู้ยาก นักปราชญ์
จึงได้ย่นให้สั้นเข้า เพื่อกำหนดรู้ง่าย ครั้งโบราณท่านจัดธาตุที่เป็นส่วน
รูป ๔ กระดูกก็ดี เนื้อก็ดี ฝ้ายก็ดี สีก็ดี ดังกล่าวไว้ในอุทธารมณ์
ข้างต้นนั้น ท่านรวมเรียกเป็นธาตุอันเดียวว่าปฐวีหรือดิน ด้วยเหตุว่า

ธาตุเหล่านั้น แม้จะปรากฏว่าต่างกันโดยชนิด ก็ยังจัดว่าเป็นอันเดียวกันเข้าได้โดยลักษณะ คือความเป็นของแข็ง ส่วนเลือด เหนือมัน ท่านจัดเป็นธาตุอันเดียวกันกับน้ำ เรียกอาโป เพราะเป็นของเหลวเหมือนกัน. ไออุ่นแห่งร่างกาย ความร้อนที่เกิดแต่ของอุกัณ เกิดแต่ไฟฟ้า เกิดแต่แสงแดดแห่งดวงอาทิตย์ ท่านจัดเป็นธาตุอันเดียวกันกับไฟ เรียกว่าเตโช เพราะมีความร้อนเป็นลักษณะเหมือนกัน. ลมอันพัดมาแต่ทิศนั้น ๆ ตามฤดู พายุใหญ่อันตั้งขึ้นเป็นครั้งเป็นคราว และลมอันเดินอยู่ในร่างกายของสัตว์ ท่านจัดรวมเข้าเป็นธาตุอันเดียวกัน เรียกว่าวาโย เพราะมีความพัดเป็นลักษณะเหมือนกัน. ครั้งโบราณนักปราชญ์จัดธาตุอันเป็นส่วนรูปเป็น ๔ อย่างนี้ ดังมาในกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดธาตุ ในมหาสติปัฏฐานสูตร. ต่อนั้นมา รู้จักธาตุขึ้นอีกอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่าอากาศ ธาตุนี้กำหนดรู้ได้ยาก เพราะเป็นของสุขุม ไม่เห็นได้ด้วยจักขุ อาจจะรู้ได้ด้วยสัมผัส แต่ก็ยังรู้ได้ยากเหมือนกัน ในที่ว่างเป็นช่อง ไม่ว่าจะเล็กไม่ว่าใหญ่ อากาศย่อมเดินเข้าข้างอยู่เต็มทั้งนั้น แต่เพราะเป็นธาตุเบาและขยายตัว คนเดินไม่รู้สึกปะทะ เข้าเป็นอุปการะแก่ชีวิตของสัตว์ด้วย ทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉาน สัตว์หายใจ สูดอากาศเข้าไปปรงโลหิตสำเร็จเป็นไออุ่น ถ้าใครจะรู้จักธาตุนี้ ฟังเอากระบอกกรองน้ำลองกรองน้ำดูในห้องไวน้ำที่สังคลมในคราวแรกเอานิ้วมืออุดท่อข้างบนกระบอกเสีย จุ่มปากกระบอกลงไปใต้น้ำ คงจะรู้สึกว่าน้ำเข้าไปหน่อยหนึ่ง แล้วมีอะไรปะทะอยู่ นั่นคืออากาศนี้เองอันเข้าข้างอยู่ในกระบอก น้ำเข้าไปได้หน่อยหนึ่งนั่น

เพราะอากาศต้องปะทะน้ำ อัดตัวเข้า น้ำเข้าไปอีกไม่ได้ นั่น เพราะ
อากาศอัดตัวเต็มที่แล้วปะทะอยู่ คราวนี้เปิดนิ้วมือจากท่อข้างบนแต่วาง
ไว้ตรงปากท่อ จุ่มกระบอกลงไปอีก คงจะรู้สึกที่น้ำเข้าไปได้อีก ใน
ขณะเดียวกันนิ้วมือได้รับสัมผัสเย็นฉิว ๆ ขึ้นมาจากท่อ ธาตุที่ขึ้นมา
ถูกนิ้วมือนี้คืออากาศ. อีกอย่างหนึ่ง ขณะที่ไปในยานที่แล่นโดยเร็ว
ได้สัมผัสลมเป็นอันมาก แต่ข้างทาง ต้นไม้มันอยู่ ไม้ไหว ลมที่
กระทบวู ๆ นั้น อากาศนี้เอง ยานเดินโดยเร็วปะทะอากาศโดยแรงจน
รู้สึกสัมผัส หากจะเดินเท้าก็ไม่รู้สึก. ท่านพบอากาศธาตุเข้าแล้ว
จึงได้เติมขึ้นอีกอย่างเป็นธาตุ ๕ ดังแสดงไว้ในจุลลราหูโลวาทสูตร
แต่นักปราชญ์ในชั้นหลังกล่าวว่า วาโยกับอากาศเป็นธาตุเดียวกัน วาโย
ก็คืออากาศที่เดินกำลังแรงนั่นเอง ข้อนี้เป็นความจริงอุดหนุนการจัด
ธาตุ ๔ ของเดิมให้มันเข้า. ในที่นี้จักกล่าวเป็นธาตุ ๔ พอสมแต่ชื่อ
ของกัมมัฏฐานบทนี้.

ธาตุ ๔ คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย นี้ มีทั้งภายนอกภายใน
ธาตุภายนอก เช่นภูเขา แม่น้ำ กองไฟ ลมพัด โดยลำดับกัน ธาตุ
เป็นภายในนั้น คือที่ค่อมเข้าเป็นร่างกายของสัตว์ ส่วนที่แข็งที่แข็ง
มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เป็นต้น เป็นปรฐวีธาตุ.
ส่วนที่เหลวไม่แข็งเหมือนปรฐวี เอิบอาบอยู่ในปรฐวี รักษาปรฐวีให้สด
อยู่ เช่นโลหิต มันทัน มันทเปลว และเหงื่อ เป็นต้น เป็นอาโปธาตุ.
ส่วนที่ร้อนอบอวนรักษาปรฐวีไม่ให้เน่า คือไออุ่นเกิดแต่หายใจสูดอากาศ
เข้าไปปรุงโลหิตที่เป็นไปโดยปกติ หรือที่แรงจัดขึ้นในเวลาเป็นไข้

ความร้อนที่เกิดขึ้นเพราะร่างกายบดฝน และแรงในอาโปธาตุสำหรับ
ละลายอาหาร เป็นเตโชธาตุ. ส่วนที่พัดไปมาเป็นเครื่องค้ำจุนปลฐวิ มีลม
พัดขึ้นพัดลง และอากาศอันข้งอยู่ในช่องว่างแห่งร่างกายแรงขับโลหิต
ให้เดินและแรงสูบอากาศเข้าไปและขับออก คือหายใจ เป็นวาโย-
ธาตุ. ธาตุทั้ง ๔ นี้คู้มกันเข้าเป็นร่างกายฉนใด ในส่วนอันหนึ่ง ๆ
แห่งร่างกายก็มีธาตุเหล่านี้เจือกันอยู่ เช่นน้ำย้อมมีอยู่ในเนื้อ น้ำมันมี
อยู่ในกระดูก แต่เพราะเป็นของมีอยู่น้อยไม่ถึงซึ่งอันนับ จึงเรียกแต่
ธาตุที่มีมาก.

มีคำถามสอดเข้ามาว่า อย่างไรร่างกายนี้จึงเดินได้พูดได้ ทำอะไร
ได้ต่าง ๆ แปรจากรูปตุ้กตาที่เขาปั้นไว้? มีคำแก้ว่า จะอธิบาย
ละเอียดก็จะยืดยาว ขอกล่าวแต่เพียงว่า เกิดเพราะความพร้อมมูล
ปรองดองกัน. ตุ้กตากลยังรู้จักเดินได้ หีบเสียงยังรู้จักพูดได้ เครื่องจักร
ยังเลื่อยไม้หรือสีข้าวได้ เป็นอะไรสังขารมีวิญญูณครองจะทำไม่ได้.
ความพร้อมมูลปรองดองแห่งธาตุทั้ง ๔ นั้น เกิดกำลังหรืออำนาจอัน
สำคัญขึ้นอย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกว่ามโน และแปลว่าใจ มโนนี้มีสายอยู่
๕ สาย เรียกว่าวิถี ที่ปากหรือที่ปลายแห่งสายเหล่านี้เรียกว่าทวาร
คือ ฌันตยาเรียกว่าจักขุ ๑ หูเรียกว่าโสตะ ๑ จมูกเรียกฆานะ ๑ ลิ้น
เรียกชิวหา ๑ กาย ๑. จักขุเห็นรูป โสตะฟังเสียง ฆานะสูบกกลิ่น
ชิวหาลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะแล้ว มโนได้รับความรู้สึกทางวิถีทั้ง ๕
นี้, รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นเหมือนเงาฉายมาปรากฏแก่มโน
เรียกธรรมหรือธรรมารมณั แล้วมโนสันไปตามวิถีแห่งกาย หรือตาม

วิธีอื่นในอวัยวะทำกิจนั้น ๆ เฟ่งความรู้ที่มโนได้รับทางทวาร ๕ ท่าน เรียกจักษุวิญญาณบ้าง โสตวิญญาณบ้าง ฆานวิญญาณบ้าง ชิวหา- วิญญาณบ้าง กายวิญญาณบ้าง เฟ่งความรู้ของมโนเอง เรียกมโน- วิญญาณ. เหล่านี้เรียกธาตุละอย่าง ๆ ที่เป็นทวาร ๖ ที่เป็นอารมณ์ ๖ ที่เป็นวิญญาณ ๖ รวมเป็น ๑๘ ท่านย่นให้สั้นเข้าอีกเป็น ๑ เรียก วิญญาณธาตุ เดิมเข้ากับธาตุ ๕ ซึ่งเป็นรูป รวมเรียกว่าธาตุ ๖ ดัง แสดงไว้ในธาตุวิภังคสูตร. ธาตุ ๖ นี้สังเคราะห์เข้าทั้งรูปธรรมทั้ง นามธรรม.

การแจกธาตุเป็นต่าง ๆ นั้น เป็นไปตามความเข้าใจของนัก ปราชญ์ในยุคนั้น ๆ จะเอาเป็นยืนยันที่ไม่ได้. แต่ผลของการแจกธาตุ ให้กำหนดรู้นั้น คือนำให้เข้าใจว่า สภาวะที่เป็นรูปธรรมน้อย ๆ รวม กันเข้าเป็นรูปใหญ่ขึ้นโดยลำดับ สภาวะที่เป็นนามธรรม เกิดเพราะ ความพร้อมมูลปรองดองแห่งรูปธรรม. นี้ควรจับเป็นหลักในกัมมัฏ- ฐานนี้.

สาธุชนผู้จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ เข้าใจธาตุและสังขารโดยลักษณะ และประเภทอย่างนี้แล้ว ฟังนึกถึงกายนี้อันธาตุทั้ง ๔ คุมกันเข้า โดย บทบาลีว่า "อตุลิติ อิมสุมี กายเ ปรวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ" แปลว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุ ลม. ในชั้นแรกนึกถึงธาตุใด ควรกำหนดลักษณะ หรือแม้ประเภท ด้วย ครั้นชำนาญแล้ว นึกเพียงแต่ชื่อธาตุ ลักษณะและประเภทก็จะ ปราบกฏเอง. ในสมัยใด ปลงใจเห็นลงเป็นธาตุคุมกัน ในสมัยนั้นเป็น

อันได้ผลที่มุ่งหมายแห่งกัมมัฏฐานนี้.

กัมมัฏฐานนี้ เป็นสบายแก่ชนมีวิจิตรเป็นเจ้าเรือน. มีอานิสงส์
ให้หายหลงในสภาวะธรรม.

สมถภาวนา

ลำดับนี้จักได้เรียบเรียงเรื่องสมถภาวนานี้ต่อไป ความว่า ธรรม เป็นเครื่องสงบระงับของจิตชื่อสมถะ อนึ่ง ว่าธรรมอันให้จิตสงบระงับ ไปจากนิวรณ์ปกิเลสชื่อสมถะ อนึ่ง ความสงบระงับของจิตในภายใน ชื่อสมถะ.

กุณบุตรผู้มีศรัทธามาเจริญสมถะ. ทำให้เกิดมีขึ้นด้วยเจตนาอันใด เจตนาอันชื่อสมถภาวนา อนึ่ง ทำสมถะเป็นอุบายเครื่องสงบระงับ ของจิตใจให้เกิดมีขึ้น ชื่อสมถภาวนา.

เมื่อกล่าวโดยเนื้อความแล้ว เจตนาอันเป็นไปในสมถกัมมัฏฐาน หมดทั้งสิ้นชื่อสมถภาวนา สมถภาวนานี้เป็นอุบายเครื่องสำรวมปิดกั้น นิวรณ์ปกิเลส มิให้เกิดครอบงำจิตสันดานได้ ดังบุคคลปิดน่านบกั้น น้ำไว้ มิให้ไหลไปได้ฉะนั้น. อนึ่ง ว่าเป็นอุบายข่มขีสะกดจิตไว้มิให้ คின்றนฟุ้งซ่านได้ ดังนายสารถีฝีกม้าให้เรียบร้อย ควรเป็นราชพาหนะ ได้ฉะนั้น ก็ธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ เครื่องสงบระงับของจิตให้สำเร็จเป็น สมถภาวนานี้ ในพระบาลีซึ่งเป็นพุทธภาษิต ที่พระพุทธเจ้าตรัสเทศนา มีมากหลายอย่างหลายประการ เหมือนอย่างอภิณหปัจจเวกขณะวิธีให้ พิจารณาที่ทั้ง ๕ สถาน คือกำหนดว่า ตนและสัตว์อื่นมีความแก่ ความเจ็บความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ความเจ็บความตาย ไปได้ และจะต้องวิโยคพลัดพรากจากสัตว์และสังขารสิ่งของที่รักใคร่ และมีกรรมคือบุญบาปที่ตนทำไว้เป็นของ ๆ ตน เป็นต้นฉะนั้น จนละ

นิเวศูปกิเลสได้ขณะหนึ่งครู่หนึ่งก็ดี ก็จัดเป็นสมถภาวนา อนึ่ง ใน
สติปัฏฐานทั้ง ๔ กายนุปัสสนา ปัญญาพิจารณาตามเห็นซึ่งกายโดย
บัพพะ ๑๑ ข้อ คือกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกยาวสั้นหยาบละเอียด
เป็นต้น เรียกว่าอานาปานบัพพะข้อ ๑ กำหนดรู้อิริยาบถ ๔ เคน
ยื่น นั่ง นอน ว่าสำเร็จเป็นไปได้เพราะลมและจิตที่คิดเรียกว่าอิริยาบถ-
บัพพะข้อ ๑ กำหนดรู้รอบคอบในvikarของกาย มีก้าวไปข้างหน้า
และถอยกลับมาข้างหลังเป็นต้น ทุกขณะvikarของกายมิได้ล้มลงเรียก
ว่าสัมปชัญญบัพพะข้อ ๑ กำหนดพิจารณากายตนและกายผู้อื่นโดยเห็น
เป็นของปฏิกุศลไม่งามไม่สะอาด เต็มไปด้วยขอสุกเป็นของไม่งามน่าเกลียด
๓๑ ส่วน มี ผม ขน เล็บ ฟัง หนัง เป็นต้นเรียกว่าปฏิกุศลบัพพะข้อ ๑
พิจารณากายตนและกายผู้อื่น โดยเป็นธาตุ ๔ คือสิ่งที่แข็งที่กระด้าง
กำหนดว่าเป็นธาตุดิน สิ่งที่อ่อนที่เหลวซึมซาบไปในดิน ทำดินให้
เหนียวเป็นก้อนอยู่ได้ กำหนดว่าเป็นธาตุน้ำ สิ่งที่ทำดินและน้ำนั้น
ให้อุ่นให้ร้อนให้แห้งเกรียมไป กำหนดว่าเป็นธาตุไฟ สิ่งที่อุปถัมภ์
อุดหนุนพยุงดินและน้ำไว้และทำให้ไหวติงไปมาได้และรักษาไฟไว้มิให้
ดับไปได้ กำหนดว่าเป็นธาตุลม เรียกว่าธาตุบัพพะข้อ ๑ อนึ่ง เมื่อ
ได้เห็นอสุก ๘ อย่าง คือซากศพที่เขาทิ้งไว้ในที่ต่าง ๆ มีป่าช้าเป็นต้น
อันตายแล้ววันหนึ่งหรือ ๒ วัน ๓ วัน ขึ้นพองมีสีเขียวและมีบุพโพ
ไหลออกอย่าง ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้ อันสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขเป็นต้น
กัดเคี้ยวกินแล้ว ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้ ไทรมลงเป็นร่างกระดูก มีเนื้อ
และเลือดและเส้นเอ็นรังรัดผูกพันอยู่ ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้ ไทรมลง

เป็นร่างกระดูก มีเนื้อและเลือดหมดไปแล้วยังแต่เส้นเอ็นรัดผูกพัน อยู่ ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้โถมลงเป็นร่างกระดูก มีเนื้อและเลือด และเส้นเอ็นรัดหมดสิ้นไปแล้ว เหลือแต่กระดูก ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้ มีกระดูกเคลื่อนหลุดออกจากที่ผูกที่ต่อเรียวยาระจัดกระจาย อยู่ในที่ต่าง ๆ ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้เป็นกระดูกมีพรรณขาวดั่งสังข์ ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้เป็นกระดูกเรียวยาวเป็นกอง ๆ ทนแดดทนฝนอยู่ มีเห็ดราเกิดขึ้นตั้งอยู่ล่อง ๑ ปีไปแล้ว ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้เป็นกระดูกหุ่ยย่อยปนละเอียดเป็นจุณณ์ไป ๑ อสุภ ๕ อย่าง ซึ่งว่ามานี้ เรียกว่าสิวติกาบัพพะ ๕ ชื่อ รวมเป็น ๑๔ ชื่อด้วยกันเรียกว่ากาย เพราะเป็นเอกเทศของการอย่างหนึ่ง ๆ.

กุลบุตรมาตามเห็นด้วยปัญญา พิจารณาซึ่งกายโดยบัพพะ ๑๔ ชื่อ ชื่อใดชื่อหนึ่งซึ่งว่ามานี้ จนละองค์ ๕ คือนิวรณ์ ๕ เสียได้ และประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา อย่างนี้ เป็นตัวสมาธิ เกิดขึ้น ชื่อว่าสมถภาวนา.

อนึ่ง เวทนานุปัสสนา ปัญญาตามเห็นพิจารณาซึ่งเวทนาเป็น อารมณ์ก็ดี จิตตานุปัสสนา ปัญญาตามเห็นพิจารณาซึ่งจิตเป็นอารมณ์ก็ดี ฌมานุปัสสนา ปัญญาตามเห็นพิจารณาซึ่งธรรมเป็นอารมณ์ก็ดี ถ้า อนัตตายังไม่ปรากฏแจ้งชัดในสันดานเพียงใด ก็ยังเป็นสมถภาวนาอยู่ เพียงนั้น.

ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมถภาวนานี้ มีมากหลายอย่างหลาย ประการนัก เพราะเหตุนี้ กุลบุตรผู้ที่จะเจริญสมถภาวนานี้พึงสันนิษ-

ฐานทราบเถิดว่า ธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องสงบรับของจิต เมื่อจิต
ตรึกคิดอยู่เนื่อง ๆ แล้ว ย่อมละองค์ ๕ และประกอบด้วยองค์ ๕ ให้
สำเร็จเป็นสัมมาสมาธิขึ้นได้แล้ว ธรรมเหล่านั้นก็จัดเป็นอารมณ์ของ
สมถภาวนาหมดทั้งสิ้น.

ก็แต่ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะและคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านแสดง
ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมถภาวนาไว้ ๗ หมวด แจกออกเป็นอย่าง ๆ
จัดได้ ๔๐ ประการ ธรรม ๗ หมวดนั้นคือ กสิณ ๑๐ หมวด ๑
อสุภ ๑๐ หมวด ๑ อนุสสติ ๑๐ หมวด ๑ พรหมวิหาร ๔ หมวด ๑
อาหารเรปฏิกุลตัณญา หมวด ๑ จตุธาตุวัตถาน หมวด ๑ อรูป ๔
หมวด ๑ รวมเป็น ๗ หมวด.

กสิณ ๑๐ นั้น คือปฐวิกสิณ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑
วาโยกสิณ ๑ นิลกสิณ ๑ ปิตกสิณ ๑ โลहितกสิณ ๑ โอทาทกสิณ ๑
อาโลกกสิณ ๑ อากาศกสิณ ๑ รวมเป็นกสิณ ๑๐.

อสุภ ๑๐ นั้น คือซากศพที่เน่าพองขึ้น ๑ คือซากศพที่มีสีเขียว ๑
คือซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกอยู่ ๑ คือซากศพขาดกลางตัว ๑ คือ
ซากศพที่มีสัตว์ มีแร้ง กา สุนัข เป็นต้นยื้อแย่งจิกกัดกินแล้ว ๑
คือซากศพที่มีมือและเท้าและศีรษะขาดไปอยู่ข้าง ๆ ๑ คือซากศพที่คนมี
เวรเป็นข้าศึกสับฟันบั่นเป็นท่อน ๆ ๑ คือซากศพที่ต้องประหารด้วย
ศาสตรามีโลหิตไหลอาบอยู่ ๑ คือซากศพที่มีตัวหนอนคลาคล่ำไปอยู่ ๑
คือซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูก ๑ รวมเป็นอสุภ ๑๐.

อนุสสติ ๑๐ นั้น คือพุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้าเป็น
อารมณ์ ๑ ัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณพระธรรมเป็นอารมณ์ ๑ ตั้งมา-

เสียได้.

อรุป ๔ นั้น คืออากาสนัญญาตนะ เฟงอากาศที่มีดวงกลืน
เตาะเพิกขึ้นแล้วเหลืออยู่แต่อากาศเปล่า ด้วยบริกรรมนี้กว่า อากาศ
มีไม่มีที่สุด ดังนี้ เป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด ๑ คือวิญญาญญาตนะ
เฟงอรุปวิญญาตนะที่แรก บริกรรมนี้กว่าวิญญาตนะไม่มีที่สุด ดังนี้
เป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด ๑ คืออากิจัญญาตนะ เฟงความไม่มีของ
อรุปวิญญาตนะที่แรกด้วยบริกรรมนี้กว่า หน้อยหนึ่งนิดหนึ่งไม่มี ดังนี้
เป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด ๑ คือเนวสัญญานาสัญญาตนะ เฟงอรุป-
วิญญาตนะที่ ๓ ด้วยบริกรรมนี้กว่า นี้ละเอียดนัก ที่ประณีตนัก จะว่ามี
สัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ดังนี้เป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด ๑
รวมเป็นอรุป ๔ ฉะนี้.

กุกบุดรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญสมถภาวนานี้ เมื่อนึกถึง
ธรรม ๗ หมวดแจกออกเป็น ๔๐ ประการเหล่านี้ให้เป็นอารมณ์แล้วจะ
ต้องศึกษาในธรรม ๗ หมวด แจกออกเป็น ๔๐ ประการเหล่านั้น ให้รู้
ให้เข้าใจจำได้แม่นยำชำนาญ ครั้นศึกษารู้เข้าใจจำได้แม่นยำชำนาญ
แล้ว กัมมัฏฐานบทใดเป็นที่ชอบอัธยาศัยควรแก่จิตของตน ก็พึงเพ่ง
นึกกัมมัฏฐานบทนั้นเป็นอารมณ์เถิด.

แท้จริง จิตของคนในโลกนี้มีอยู่ ๖ ประการ คือราคะจิต
ประพฤติไปตามราคะ ๑ คือโทสจิต ประพฤติไปตามโทสะ ๑ คือ
โมหจิต ประพฤติไปตามโมหะ ๑ คือสัทธาจิต ประพฤติไปตาม
ความเชื่อ ๑ คือพุทธิจิต ประพฤติไปตามความรู้จริง ๑ คือวิตกจิต

ประพศิตไปตามวิตก ๑ รวมเป็นจริต ๖ ฉะนี้.

ก็คนที่มีจิตมักโอ้อวดภาคพุ่ม รักใคร่ในความสวยความงาม สันดานมากไปด้วยความกำหนัดยินดี ในรูป เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส ที่เป็นอิฏฐารมณ์ ให้เกิดความสุขแก่กายและใจได้ จัดเป็นราคจริต มีราคจะเป็นเครื่องประพศิตเป็นปกติของตัว. คนมีจิตมักฉุนเฉียวโกรธ เคืองง่าย ๆ สันดานหนักไปในโทสะ มักก่อนทุกข์โทมนัสให้แก่ผู้อื่น จัดเป็นโทสจริต มีโทสะเป็นเครื่องประพศิตเป็นปกติของตัว. คนที่มีจิต มักลึ้มหลง สติไม่มั่นคง พุดจาก็มักปลั่งพลาด ถูกบ้างผิดบ้าง จัดเป็น โมหจริต มีโมหะเป็นเครื่องประพศิตเป็นปกติของตัว. คนที่มีสันดาน มักเชื่องง่าย ๆ ในถ้อยคำวาจาที่กล่าวดีและชั่ว เป็นบุญและเป็นบาป เป็นต้น จัดเป็นสัทธาจริต มีศรัทธาเป็นเครื่องประพศิตเป็นปกติ ของตัว. คนที่มีปัญญาเฉียบแหลมว่องไว ได้ยินได้ฟังสิ่งใดมักจำได้ และรู้แจ้งแทงตลอดไปโดยเร็ว จัดเป็นพุทธิจริต มีความรู้เป็นเครื่อง ประพศิตเป็นปกติของตัว. คนที่มีสันดานมักคิด ตรึกครองไปไม่ใคร่ จะแน่ลงได้ไม่ใคร่จะรู้แจ้งแทงตลอดไปได้ จัดเป็นวิตกจริต มีวิตก เป็นเครื่องประพศิตเป็นปกติของตัว.

ก็คนที่เป็นราคจริตนั้น ควรเจริญกัมมัฏฐาน ๑๑ ประการ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ เพราะกัมมัฏฐานเหล่านี้เป็นที่สบายของคน ที่เป็นราคจริตนั้น. คนที่เป็นโทสจริตนั้น ควรเจริญกัมมัฏฐาน ๘ ประการ คือ วรรณกสิณ ๔ กัมพรหมวิหาร ๔ วรรณกสิณ ๔ นั้น คือ นิลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ. พรหมวิหาร ๔ นั้น คือ

เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เพราะกัมมัฏฐาน ๘ เหล่านี้ เป็น
ที่สบายของคนที่เป็นโทสจริตนั้น. คนที่เป็นโมหจริตกับคนที่เป็นวิตก-
จริตนั้น ควรเจริญอานาปานัสสติ เพราะอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้
เป็นที่สบายของคนที่เป็นโมหจริตและคนที่เป็นวิตกจริตนั้น. คนที่เป็น
สังขารจิตนั้น ควรเจริญอนุสสติ ๖ คือพุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ
สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ ทเวदानุสสติ เพราะอนุสสติ ๖
เหล่านี้ เป็นที่สบายของคนที่เป็นสังขารจิตนั้น. คนที่เป็นพุทธิจิตนั้น
ควรเจริญกัมมัฏฐาน ๔ คือมรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหารเรปฏิกูล-
ตัณญา จตุรชาตวัตถถานะ เพราะกัมมัฏฐาน ๔ เหล่านี้ เป็นที่สบาย
ของคนที่เป็นพุทธิจิตนั้น. กัมมัฏฐาน ๘ คืออรูปกัมมัฏฐาน ๔ ภูต-
กสิณ ๔ คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย เหล่านี้ เป็นที่สบายแห่ง
จิตทั้งสิ้น แต่อรูปกัมมัฏฐานทั้ง ๔ นั้น กุลบุตรไม่ควรจะเจริญก่อน
พึงเจริญกัมมัฏฐานอื่น ๆ เสียก่อน เมื่อได้กัมมัฏฐานอื่น ๆ ใด
อย่างหนึ่งเป็นพื้นเสียก่อนแล้ว จึงควรเจริญอรูปกัมมัฏฐานนั้นได้ต่อ
ภายหลัง.

ที่แลในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ มีนิมิต ๓ อย่าง มีภาวนา ๓
อย่าง นิมิต ๓ อย่างนั้น คือบริกรรมนิมิต ๑ อุกคหนิมิต ๑ ปฏิ-
ภาคนิมิต ๑ บริกรรมนิมิตและอุคคหนิมิต ๒ อย่างนี้ ได้ทั่วไปใน
กัมมัฏฐานทั้งสิ้น ปฏิภาคนิมิตนั้น เฉพาะในกัมมัฏฐาน ๒๒ ประการ
คือกสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อานาปานัสสติ ๑ เหล่านี้เท่านั้น.

ภาวนา ๓ นั้น คือบริกรรมภาวนา ๑ อุปจารภาวนา ๑ อัปปนา-

ภาวนา ๑ บริกรรมภาวนานั้น ได้ทั่วไปในกัมมัฏฐานทั้งสิ้น ก็อุปจารภาวนานั้นได้ในกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ คือพุทธานุสสติ ชัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีตานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อุปสมมานุสสติ มรณัสสติ อาหารเรปฏิกูลสังขยา จตุรธาตุวัตถานะ เหล่านี้ยอมให้ได้สำเร็จแต่เพียงอุปจารภาวนาเท่านั้น ไม่ถึงอัปนาภาวนา เพราะเป็นกัมมัฏฐานสุขุมละเอียดยิ่งนัก ไม่ปรากฏชัดได้ อันจิตและเจตสิกไม่แอบแนบติดสนิทตั้งอยู่ได้นาน จึงเป็นแต่อุปจารภาวนาเท่านั้น ก็อัปนาภาวนานั้น ได้ในกัมมัฏฐาน ๓๐ คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานัสสติ ๑ กายคตาสติ ๑ พรหมวิหาร ๔ อรูป ๔ เหล่านี้ยอมให้ได้สำเร็จตลอดถึงอัปนาภาวนา เพราะกัมมัฏฐานเหล่านี้เป็นอารมณ์หยาบปรากฏชัด อันจิตและเจตสิกแอบแนบติดสนิทตั้งอยู่ได้นาน จึงเป็นอัปนาภาวนา แต่รูปฌานและอรุณฌานนี้เป็นตัวอัปนาภาวนาอยู่แล้ว.

ก็กัมมัฏฐาน ๓๐ ซึ่งสำเร็จเป็นอัปนาภาวนานั้น จะได้มีอานุภาพเสมอกันก็หาไม่ได้ อสุภ ๑๐ กับกายคตาสติ ๑ สิบเอ็ดประการนี้ มีอานุภาพให้ได้แต่เพียงรูปาพจรปฐมฌานอย่างเดียวเท่านั้น พรหมวิหาร ๓ คือเมตตา กรุณา มุทิตา เหล่านี้ มีอานุภาพให้ได้รูปาพจรฌานตั้งปฐมฌานขึ้นไปจนถึงจตุตถฌาน อุเบกขาพรหมวิหารที่ ๔ นั้น มีอานุภาพให้ได้แต่เพียงปัญจรูปาพจรฌานอย่างเดียว อรูปกัมมัฏฐาน ๔ มีอานุภาพเฉพาะให้ได้แต่อรุณฌานอย่างเดียวนับกัมมัฏฐานอันสำเร็จรูปพจรฌาน ๒๖ และให้สำเร็จรูปพจร-

ฉาน ๔ จึงรวมเป็นกัมมัฏฐานอันให้สำเร็จอัปนาภาวนา ๓๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

ลำดับนี้ จะแสดงวิธีที่จะภาวนาในกัมมัฏฐาน ๗ หมวด แจกออกเป็น ๔๐ ประการนั้นให้พิสดาร จะวินิจฉัยในปฐมวิภังคก่อน กุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกัมมัฏฐานอันชื่อว่าปฐมวิภังคนี้ พึงตัดปติโพธกังวลห่วงใยน้อยใหญ่เสียให้สิ้น แล้วไปยังที่เงียบสงัด พงพิจารณาคนที่ตนตกแต่งเป็นดวงกลืนเป็นอารมณ์ หรือจะพึงพิจารณาคนที่แผ่นดิน และคนที่ลานข้าวเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็ตาม เมื่อจะพิจารณาคนที่มิได้ตกแต่งเป็นดวงกลืนนั้น พึงกำหนดให้มีที่สุกโดยกลมเท่าตะแกรง กว้างสี่บ ๔ นิ้วเป็นอย่างใหญ่ เท่าขอบปากขันเป็นอย่างเล็ก อย่ากำหนดให้ใหญ่ให้เล็กไปกว่านั้น แล้วพึงทำบริกรรมนึกว่า ปฐวี ๆ ดิน ๆ ดังนี้รำไปอย่าหยุด ถ้ามีवासนาบารมีเคยได้สั่งสมอบรมมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้ว ก็อาจได้สำเร็จฉาน ถ้าหาवासนาบารมีมิได้ หากที่จะสำเร็จฉานด้วยพงแผ่นดินอย่างว่ามานี้ จะต้องทำเป็นดวงกลืน เมื่อจะทำเป็นดวงกลืนนั้น พึงหาคนที่มิสีแดงดังแสงพระอาทิตย์เมื่อแรกอุทัยขึ้นมาทำ และเมื่อจะทำนั้น อย่าทำในที่คนสัญจรไปมา พึงทำในที่สงัดเป็นที่ลับที่กำลัง และดวงกลืนจะทำให้เป็นของตั้งอยู่ที่เดียวก็ตาม จะทำให้เป็นของยกไปได้ก็ตาม และคนที่ทำให้เป็นดวงกลืนนั้น พึงชำระให้บริสุทธิ์ ทำให้เป็นวงกลมกว้างสี่บ ๔ นิ้ว ขัดให้ราบเสมอดังหน้ากลองแล้ว พึงปิดกราดที่นั้นให้เตียนสะอาดปราศจากหยากเยื่อเชื้อฝอยแล้ว พึงอาบน้ำชำระกายให้

หมดเหงื่อไคล เมื่อจะนั่งภาวนานั้น ฟังนั่งบนตั่งที่มีเท้าสูงสี่บ ๔ นิ้ว
นั่งให้ไกลดวงกสิณออกไปประมาณ ๒ ศอกคือ อากาที่นั่นนั้นให้นั่ง
ขัดสมาธิ เท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงผินหน้า
ไปข้างดวงกสิณแล้ว ฟังพิจารณาโทษของกามคุณต่าง ๆ และตั้งจิต
ให้ยินดีในฉานธรรม อันเป็นอุบายที่จะยกตนออกจากกามคุณและจะ
ล่วงเสียซึ่งกองทุกข์ทั้งสิ้น และฟังระลึกคิดไปในคุณของพระพุทธ
พระธรรม พระสงฆ์ ยังปริดาปราโมทย์ให้เกิดขึ้นแล้ว ฟังทำจิตให้
เคารพรักใคร่ในพิธีทางปฏิบัติให้มั่นว่าปฏิบัติดังนี้ ได้ชื่อว่าเนกขัมม-
ปฏิบัติ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จะได้ละเว้นเสียหามิได้
แต่ล้วนปฏิบัติดังนี้ทุก ๆ พรองค์ ครั้นแล้วฟังตั้งจิตว่า เราจะได้เสวย
สุขอันเกิดแต่วิเวกด้วยปฏิบัติอันนี้โดยแท้ ยังอุตสาหะให้เกิดขึ้นแล้ว
จึงลืมหักขุขึ้นดูดวงกสิณ เมื่อลืมหักขุขึ้นนั้น อย่าลืมหักขุให้กว้างนักจะ
ลำบากหักขุ อนึ่ง มณฑลแห่งดวงกสิณจะปรากฏแจ้งนัก ครั้นลืมหักขุ
ขึ้นน้อยนัก มณฑลแห่งดวงกสิณจะไม่ปรากฏแจ้ง จิตที่จะถือเอาดวง
กสิณนิमितเป็นอารมณ์นั้นก็ย่อหย่อนทอดอเยยจากร้านไป เหตุฉะนั้น
จึงต้องลืมหักขุด้วยอาการอันเสมอ เหมือนอย่างบุคคลอันส่องกระจกดู
เงาห้าของตน ที่ปรากฏในพื้นที่กระจกนั้น.

อนึ่ง เมื่อแลดูดวงกสิณนั้น อย่าพิจารณาสิ ฟังกำหนดว่า สิ่งนี้
เป็นดินเท่านั้น แต่สีดินนั้นจะละเอียดก็มีได้ เพราะว่าสีกับดวงกสิณนั้น
เป็นอันเดียวกัน ดูดวงกสิณก็เป็นอันดูสีอยู่ด้วย เหตุฉะนั้น ฟังรวมดวง
กสิณกับสีนั้นเข้าด้วยกัน แลดูดวงกสิณและสีนั้นพร้อมกันกำหนด

ว่าสิ่งนี้เป็นดินแล้วจึงบริกรรมนี้ว่า ปฐวี ๆ ดิน ๆ ดังนี้รำไปร้อยครั้ง พันครั้ง เมื่อกระทำบริกรรมว่า ปฐวี ๆ นั้น อย่าลืมจักขุเป็นนิตย์ ลืมอยู่หน่อยหนึ่งแล้วพึงหลับลงเสีย หลับลงสักหน่อยหนึ่งแล้วพึงลืม ขึ้นดูอีกเล่า พึงปฏิบัติดังนี้ไปกว่าจะได้อุคคหนิมิต ก็แลกลิณนิมิต อันเป็นอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งจิตในกาลเมื่อทำบริกรรม ชื่อว่าบริกรรม-นิมิต กิริยาที่ทำบริกรรมว่า ปฐวี ๆ นั้น ชื่อว่าบริกรรมภาวนา เมื่อ ตั้งจิตในกลิณนิมิตกระทำบริกรรมว่า ปฐวี ๆ นั้น ถ้ากลิณนิมิตมา ปรากฏในมโนทวาร หลับจักขุลง กลิณนิมิตก็ปรากฏอยู่อย่างนั้นใน มโนทวาร ดังลืมจักขุแล้ว ณ กาลใด ชื่อว่าได้อุคคหนิมิต ณ กาลนั้น เมื่อได้อุคคหนิมิตแล้ว พึงตั้งจิตไว้ในอุคคหนิมิตนั้น กำหนดให้ยิ่ง โดยวิเศษขึ้นไป.

เมื่อปฏิบัติอยู่ดังนี้ ก็จะข่มนิวรณ์ธรรมเสียได้โดยลำดับ ๆ กิเลส ก็จะสงบราบจากสันดาน สมาธิก็จะกล้าหาญเป็นอุปจารสมาธิ ปฏิภาคนิ-มิตก็จะเกิดปรากฏขึ้น อุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมนี่ต่างกัน อุคคหนิมิต นั้นยังประกอบด้วยกลิณโทษ คือยังปรากฏเป็นสติดินอยู่อย่างนั้น ปฏิภาค-นิมิตนั้น ปรากฏบริสุทธิ์งามกว่าอุคคหนิมิต ดังแว่นกระจกที่บุคคลถอด ออกจากฝักออกจากถุงจะนั้น จำเดิมแต่ปฏิภาคนิมนี่เกิดขึ้นแล้ว นิวรณ์-ธรรมทั้งสี่ก็ระงับไป จิตนั้นก็ได้อย่างตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ สำเร็จ กิจเป็นกามาพจรสมาธิภาวนา เมื่อได้อุปจารสมาธิแล้ว ถ้าหากเพียร พยายามต่อขึ้นไปไม่หยุดหย่อน ก็จะได้สำเร็จอัปปนาสมาธิ ซึ่งเป็น ตัวฌานส่วนรูปาพจร และเมื่อกระทำเพียรจนบรรลุถึงอัปปนาฌานเกิด

ขึ้นในสันดานแล้ว ก็พึงกำหนดไว้ว่า เราประพฤติกิริยาอย่างนี้ ๆ อยู่ในเสนาสนะอย่างนี้ ๆ โภชนาหารอันเป็นที่สบายอย่างนี้ ๆ จึงได้สำเร็จฉาน โยคาพจรกฤษฏ์ที่ได้ฉานสมบัติด้วยวิธีตั้งว่ามานี้ นั้น ซึ่งให้กำหนดอิริยาบถและเสนาสนะและอาหารนี้ไว้ เพื่อจะได้สืบต่อเมื่อ ภายหลัง เกลือกจะมีความประมาท ฉานเสื่อมไป เมื่อจะเจริญสืบต่อไปใหม่นั้น จะได้ประพฤติกิริยาบถ และเสพเสนาสนะและโภชนาหารเหมือนอย่างแต่ก่อน ฉานที่เสื่อมไปแล้วนั้นก็จะได้เกิดขึ้นได้ บริบูรณ์ในสันดานอีก.

ครั้นเมื่อโยคาพจรเข้าได้สำเร็จปฐมฉานแล้ว ก็พึงปฏิบัติในปฐมฉานนั้นให้ชำนาญคล่องแคล่วด้วยดีก่อน แล้วจึงจะเจริญทุติยฉานสืบต่อไปได้ ก็ปฐมฉานนั้นจะชำนาญคล่องแคล่วด้วยดี ก็ต้องประกอบด้วยวิธีทั้ง ๕ คือ อาวัชชนวสี ๑ สมบัติชนวสี ๑ อธิกฐานวสี ๑ วุฏฐานวสี ๑ ปัจจเวกขณวสี ๑ รวมเป็น ๕ อาวัชชนวสี คือชำนาญคล่องแคล่วในการนึก ถ้าปรารถนานึกถึงองค์ฉานที่ตนได้ ก็อาจนึกได้โดยเร็วพลันมิได้เนิ่นช้า ไปจนถึงเบื้องหน้าแต่ชนจิตที่ครบ ๔ ที่ครบ ๕ ตกลงยังภวังคจิต ๒ ขณะ ๓ ขณะ สมบัติชนวสี นั้น คือชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะเข้าฉาน อาจเข้าฉานได้ในลำดับ อาวัชชนจิต อันพิจารณาซึ่งอารมณ์ คือปฏิภาคนิมิต มิได้เนิ่นช้า อธิกฐานวสีนั้น ชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้ฉานจิตนั้นตกภวังค์ ตั้งฉานจิตไว้ได้ตามกำหนด ปรารถนาจะตั้งไว้เท่าใดก็ตั้งไว้ได้เท่านั้น วุฏฐานวสีนั้น คือชำนาญคล่องแคล่วในการที่

จะออกจากฌาน กำหนดไว้ว่าเวลานั้น ๆ จะออก ก็ออกได้ตามกำหนด ไม่คลาดเวลาที่กำหนดไว้ ปัจจุบันขณวสีนั้น คือชำนาญคล่องแคล่ว ในการที่จะพิจารณา ปรารภนาที่จะพิจารณาองค์ฌานที่ตนได้ ก็อาจพิจารณาโดยเร็วมิได้แน่นหนา มีนัยดังกล่าวมาในอาวัชชนวสีนั้น เมื่อ พระโยคอาจรเจ้า อันได้สำเร็จปฐมฌานชำนาญชำนาญเป็นอันดีด้วย วสีทั้ง ๕ ดังว่ามานี้แล้ว จึงจะสามารถเจริญทุติยฌานต่อขึ้นไปได้ ถ้าไม่ชำนาญในปฐมฌานก่อนแล้ว จะเจริญทุติยฌานต่อขึ้นไป ก็จะไม่เสื่อมเสียจากปฐมฌานและทุติยฌานทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะอาศัยเหตุฉะนี้ จึงห้ามไว้ว่า ถ้ายังไม่ชำนาญในปฐมฌานแล้ว อย่าพึงเจริญทุติยฌาน ก่อน ต่อเมื่อชำนาญคล่องแคล่วในปฐมฌานด้วยวสี ๕ ประการแล้ว จึงควรเจริญทุติยฌานสืบต่อขึ้นไปได้ เมื่อชำนาญในทุติยฌานแล้ว จึงควรเจริญตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌานสืบต่อ ๆ ขึ้นไปได้ โดยลำดับดังกล่าวแล้วนั้น.

แลปฐมฌานนั้นมีองค์ ๕ คือ วิตก ความตรึกคิด มีลักษณะ ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นองค์ที่ ๑ คือ วิจารณ์ ความพิจารณา มีลักษณะ อันตรองซึ่งอารมณ์เป็นองค์ที่ ๒ คือ ปิติ เจตสิกอันยังกายและจิตให้อิ่มให้เต็ม มีประเภท ๕ คือ ขุททกปิติ กายและจิตอิ่มจนขนพองชูชัน ทำน้ำเนตรให้ไหล ๑ ขณิกปิติ กายและจิตอิ่มมีแสงสว่างดังสงฟ้าแลบปรากฏในจักขุ ๑ โลกกันตปิติ กายและจิตอิ่มปรากฏดังคลื่นและละลอกให้ไหวให้สั่นไป ๑ อุพเพกปิติ กายและจิตอิ่มให้กายเบาเลื่อนลอยไปได้ ๑ ปรณปิติ กายและจิตอิ่มให้เย็นสบายแผ่

ซาบซ่านไปทั่วกาย ๑ ปีติ มีประเภท ๕ ดังนี้ รวมเข้าเป็นองค์หนึ่ง
จัดเป็นที่ ๓ คือ สุข อันเป็นไปในกายและจิต ๑ จัดเป็นองค์ที่ ๔
คือ เอกัคคตา ความเป็นจิตมีอารมณ์เป็นอันเดียวไปพุ่งซ่าน ๑ จัด
เป็นองค์ครบ ๕. ทุติยฆานันมีองค์ ๓ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑
ตติยฆานมีองค์ ๒ คือ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ จตุตถฆานมีองค์ ๒
คือ เอกัคคตา ๑ อุเบกขา ๑ อันนี้จัดโดยจตุกกนัย. ถ้าจัดโดย
ปัญจกนัย ปฐมฆานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
เหมือนกัน ทุติยฆานมีองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ตติย-
ฆานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา จตุตถฆานมีองค์ ๒ คือ
สุข เอกัคคตา ปัญจฆานมีองค์ ๒ คือ เอกัคคตา อุเบกขา กุลบุตร
ผู้จะเจริญกสิณนั้น อาจได้สำเร็จฆานสมาบัติ โดยจตุกกนัย ปัญจกนัย
ดังพรรณนามานี้ วินิจฉัยในปฐวิกสิณยุคิแต่เท่านี้.

จักวินิจฉัยในอาโปกสิณต่อไป โยคาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธา
ปรารถนาจะเจริญอาโปกสิณนั้น ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยได้สั่งสม
อาโปกสิณมาแต่ชาติก่อน ๆ บ้างแล้ว ถึงจะมีได้ตกแต่งกสิณเลย แต่
เพิ่งแลดูน้ำในที่ใดที่หนึ่ง เป็นต้นว่าน้ำในสระในบ่อ ก็อาจได้สำเร็จ
อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้ากุลบุตรอันหาวาสนาบารมี
มิได้ ไม่ได้เคยสั่งสมอาโปกสิณมาแต่ชาติก่อน ๆ บ้างแล้ว เพิ่งจะได้
เจริญในปัจจุบันชาตินี้ ก็พึงทำอาโปกสิณด้วยน้ำใสบริสุทธิ์ น้ำสีดำ
แดงขาวเหลือง ๔ อย่างนี้ไม่บริสุทธิ์ เป็นกสิณโทษ อย่าเอามาทำ
เป็นอาโปกสิณ พึงเอาผ้าขาวจึงออกในที่แจ้ง ร่อนน้ำฝนที่บริสุทธิ์

ในเวลาเมื่อฝนตกมาทำเป็นอาโปกสิณ ถ้าไม่ได้น้ำฝนอย่างนั้น ใช้น้ำ
อย่างอื่น แต่ใสบริสุทธิ์เหมือนดั่งนั้นก็ใช้ได้ นำมาใส่ภาชนะมีบาตร
หรือขันเป็นต้น ให้เต็มเสมอขอบปากอย่าให้บกพร่อง แล้วยกไป
ตั้งไว้ในที่กำบัง และตั้งม้า ๔ เหลี่ยม เท้าสูงสี่บ ๔ นิ้ว กระทำพิธี
ทั้งปวงตามที่กล่าวแล้วในปฐมวิกสิณนั้นเถิด ฟังนั่งบนม้า ชัดสมาธิ
ให้ห่างกสิณออกมา ๒ ศอกสี่บ ตั้งจิตกำหนดว่า สิ่งนี้คืออาโปธาตุ
แล้วพึงบริกรรมว่า อาโป ๆ น้ำ ๆ ดังนี้รำไปอย่างหยุด ถ้าหากเพียร
พยายามกระทำบริกรรมอยู่อย่างนี้ไม่หยุดไม่หย่อนแล้ว ก็จะได้สำเร็จ
อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต และอัปปรมาณโดยลำดับ ๆ ก็อุคคหนิมิต
ในอาโปกสิณนี้ ปรากฏจุใจไหว ๆ กระเพื่อม ๆ อยู่ ถ้าน้ำนั้นประกอบ
ด้วยกสิณโทษ เจือไปด้วยเปือกตมและฟอง ฟองนั้นก็ปรากฏใน
อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตนั้น ปราศจากกสิณโทษ ปรากฏดังกบ
ขั้วตาลแก้วมณีที่ตั้งอยู่ในอากาศ มีดั่งนั้นจุจวมณฑลแว่นแก้วมณี เมื่อ
ปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว โยคาพจรกุลบุตรทำปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นอารมณ์
บริกรรมไปว่า อาโป ๆ น้ำ ๆ ดังนี้ ก็จะถึงจตุกกฆาน ปัญจกฆาน
ตามลำดับมา โดยนัยที่แสดงแล้วในปฐมวิกสิณนั้น. วินิจจัยในอาโป-
กสิณยุดิแต่เท่านี้.

จักวินิจจัยในเตโชกสิณต่อไป โยคาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธา
ปรารถนาจะเจริญเตโชกสิณนั้น ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยได้เจริญ
เตโชกสิณมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้ว ถึงจะมีได้กระทำดวงกสิณเลย จะ
แลดูแต่เปลวเพลิงในที่ใดที่หนึ่ง เป็นต้นว่าเปลวเพลิงประทีปหรือเปลว

เพลิงในเตา หรือเปลวเพลิงอันใหม่ป่า ก็อาจสำเร็จอุคคหนิमितและ
ปฏิภาคนิमितได้โดยง่าย ถ้าเป็นผู้ไม่เคยได้บำเพ็ญมาแต่ชาติก่อน ๆ
แล้ว เพิ่งจะได้เจริญในปัจจุบันชาตินี้ ต้องกระทำเตโชกสิณ เมื่อจะ
ทำนั้น ต้องหาไม้แก่นที่สนิทมาตากไว้ให้แห้ง ปั่นออกไว้เป็นท่อน ๆ
แล้วจึงนำไปย่างภายใต้ต้นไม้ หรือประเทศใดประเทศหนึ่งเป็นประเทศ
อันสมควรแล้ว จึงทำพินันให้เป็นกอง ๆ มีอาการดังจะระบมบาตร
จุดเพลิงให้รุ่งเรืองแล้ว จึงเอาเสื่อลำแพนหรือท่อนหนังหรือท่อนผ้า
มาจะให้เป็นช่องกลม กว้างประมาณคืบ ๔ นิ้วแล้ว เอาจึงออก
ไว้ตรงหน้า นั่งตามพิธีที่กล่าวแล้วในปฐวิกสิณนั้น แล้วกำหนด
พิจารณาแลดูด้วยจักขุ โดยอาการอันเสมอเหมือนอย่างพิจารณาใน
ปฐวิกสิณนั้น และตั้งจิตกำหนดว่า อันนี้เตโชธาตุ แล้วจึงปริกรรม
ว่า เตโช ๆ ไฟ ๆ ดังนี้รำไป กว่าจะสำเร็จอุคคหนิमितและปฏิภาคนิ-
मित. อุคคหนิमितในเตโชกสิณนี้ ปรากฏจุดเปลวเพลิงลุกอยู่ไม่
เสมอไหว ๆ ถ้าโยคภาพจรกุลบุตรมิได้ทำกสิณ พิจารณาเพลิงในเตา
เป็นต้นนั้น กาลเมื่ออุคคหนิमितเกิดขึ้น กสิณโทษจะปรากฏ คือจะ
เห็นท่อนพินที่ไฟติดอยู่หรือกองถ่านหรือถ้ำหรือควัน ปฏิภาคนิमित
มิได้หวั่นไหวปรากฏแก่โยคภาพจรกุลบุตรนั้น จุดท่อนผ้ากำพลแดงอัน
ประดิษฐานอยู่ ณ อากาศ ถ้ามีดั่งนั้นก็เหมือนกาข้าวตาลทองคำ
เมื่อปฏิภาคนิमितเกิดแล้ว โยคภาพจรกุลบุตรก็จะได้สำเร็จจตุกกฆาน
ปัญจกฆานตามลำดับ เหมือนกับนัยที่กล่าวมาแล้วในปฐวิกสิณนั้น.
วินิจฉัยในเตโชกสิณยุติแต่เท่านี้.

จักวินิจฉัยในวาโยกตินต่อไป โยคาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธา
ปรารถนาจะเจริญวาโยกตินั้น ฟังถือเอาวาโยนิมิตเป็นอารมณ์
อาการที่จะยึดเอาวาโยนิมิตเป็นอารมณ์ จะถือเอาด้วยได้เห็นหรือถูก
ต้องก็ได้ อาการที่ถือเอาวาโยกตินด้วยสามารถได้เห็นนั้น คือเห็นลม
พัดต้องยอดอ้อยหรือยอดไม้ไผ่หรือยอดไม้ หรือปลายผมไหว ๆ อยู่
ด้วยลมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ได้ชื่อว่าถือเอาวาโยกตินด้วย
สามารถได้เห็น. อาการที่ถือเอาวาโยกตินด้วยสามารถถูกต้องนั้น คือ
กำหนดลมที่พัดมาถูกต้องกายของตน เหตุดังนั้น โยคาพจรกุลบุตร
ผู้จะเจริญวาโยกตินนั้น ฟังเสียงแลดูซึ่งยอดอ้อยหรือยอดไม้ หรือ
ยอดไม้หรือปลายผม ที่ลมพัดต้องไหวอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก็
ฟังตั้งสติไว้ว่า ลมพัดต้องในที่นี้ ๆ มีดังนั้นลมพัดเข้ามาโดยช่องทาง
ต่างหรือช่องฝาถูกต้องกายในที่ใด ก็ฟังตั้งสติไว้ในที่นั้น แล้วฟัง
บริกรรมว่า วาโย ๆ ลม ๆ ดังนี้ ไปกว่าจะสำเร็จอุคคหนิมิตและ
ปฎิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในวาโยกตินนี้ นิมิตเกิดไหว ๆ ปรากฏ
ดุจไอแห่งข้าวปายาสอันบุคคลพึงปลงจากเตา ปฎิภาคนิมิตนั้น สงบ
อยู่เป็นอันคิมิได้หวั่นไหว เมื่ออุคคหนิมิตและปฎิภาคนิมิตเกิดแล้ว
โยคาพจรกุลบุตรนั้นก็จะสำเร็จฉฉาน ดุจกล่าวแล้วในปฐวิกิตตินั้น
วินิจฉัยในวาโยกตินยุติแต่เท่านี้.

จักวินิจฉัยในนิลกิตินต่อไป โยคาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนา
จะเจริญนิลกิตินั้น ฟังพิจารณานิมิตในสี่เขียวเป็นอารมณ์ ถ้าโยคา
พจรกุลบุตรที่มีวาสนาบารมีเคยเจริญนิลกิตินมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้ว

จะเฟ่งแลดูแต่ดอกไม้สี่เขียวหรือฟ้าเขียวเป็นต้น ก็อาจให้อุคคณิมิต และปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นได้ โยคาพจรกฤษบุตรที่เป็นผู้เฟ่งจะได้เจริญนิล- กสถินในปัจจุบันชาตินี้ จะเฟ่งแลดูแต่ดอกไม้สี่เขียวเป็นต้นเช่นนั้น หาอาจให้อุคคณิมิตและปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นได้ไม่. ต้องทำเป็นกอง กสถินก่อน เมื่อจะทำกองกสถินนั้น เฟ่งเอาดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มีสีเขียวล้วนอย่างเดียว มาลำดับลงในพอบหรือฝากล่องให้เสมอ ขอบปาก อย่าให้เกสรและก้านนั้นปรากฏ ให้เห็นแต่กลีบที่เขียวอยู่ ลิงเดียว หรือจะเอาฟ้าเขียวมาม้วนเข้า ใส่ให้เต็มในพอบหรือฝากล่อง ทำให้เสมอดังหน้ากลองก็ได้ หรือจะเอาของที่เขียวเป็นต้นว่าครามมา ทำเป็นดวงกสถินเหมือนอย่างปฐวิกกสถินนั้นก็ได้ เมื่อทำดวงกสถินเสร็จ แล้ว ก็พียงนั่งตามพิธีที่กล่าวมาแล้วในปฐวิกกสถินนั้นเกิด ทำบริกรรมว่า นิล ๆ เขียว ๆ ดังนี้รำไป กว่าอุคคณิมิตและปฏิภาคนิมิตจะเกิดขึ้น อุคคณิมิตในนिलกสถินนี้ มีกสถินโทษอันปรากฏ ถ้ากสถินทำด้วยดอกไม้ ก็เห็นเกสรและก้านและระหว่างกลีบนั้นปรากฏ ปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏดุจกาบข้าวตอลแก้วมณีที่ตั้งอยู่ในอากาศ เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิด แล้วอุปจรมาน อัมปนาธานก็จะเกิดดังกล่าวแล้วไปปฐวิกกสถินนั้น. วินิจจยในนिलกสถินยุติแต่เท่านี้.

วินิจจยในปิตกสถินและโลหิตกสถินและโอทาทกสถินต่อไป ใน ปิตกสถินนั้น เฟ่งคูสีเหลืองบริกรรมว่า ปิตกั ๆ เหลือง ๆ ดังนี้ โลหิตกสถินนั้น เฟ่งคูสีแดงบริกรรมว่า โลหิตกั ๆ แดง ๆ ดังนี้

โอทาทกสถินนั้น เฟ่งคูสีขาวบริกรรมว่า โอทาดิ ๆ ขาว ๆ ดังนี้
ลักษณะวิธีที่จะทำดวงสถิน ในกสถินทั้ง ๓ นี้ อย่างเดียวกันกับนิลกสถิน
นั้น ลักษณะอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตนั้น ก็ปรากฏเหมือนกันกับ
นิลกสถินนั้น ต่างกันแต่สีอย่างเดียวกันเท่านั้น.

ในอาโลกสถินนั้น เฟ่งแลดูแสงสว่างเป็นอารมณ์ ถ้าโยคพาจร-
กฤษบุตรผู้มีวาสนาบารมีเคยได้เจริญอาโลกสถินมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้ว
จะเฟ่งดูแต่แสงพระจันทร์หรือแสงพระอาทิตย์หรือแสงไฟ อันส่องเข้า
มาตามช่องฝาหรือช่องหน้าต่างเป็นต้น ที่ปรากฏเป็นวงกลมอยู่ที่ฝา
และพื้นนั้น ก็สามารถจะได้สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย
โยคพาจรกฤษบุตรเพิ่งแรกเรียน ต้องหาหม้อมาเจาะให้เป็นช่อง กลม
ประมาณ ๔ นิ้ว เอาประทีปตามไว้ข้างใน ปิดปากหม้อเสียให้ดี
ผินช่องหม้อนั้นไปข้างฝา แสงสว่างที่ออกมาโดยช่องนั้น ก็จะปรากฏ
เป็นวงกลมอยู่ริมฝา และพียงนั่งตามวิธีที่กล่าวแล้วในปฐมวิกสถินนั้น
แล้วเฟ่งดูดวงวงกลมที่ปรากฏในริมฝานั้นเป็นอารมณ์ บริกรรมว่า
อาโลโก ๆ แสงสว่าง ๆ ดังนี้รำไป กว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต
และปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอาโลกสถินนี้ ปรากฏดวงกลมอัน
ปรากฏในฝานั้นและพื้นแผ่นดิน ปฏิภาคนิมิตนั้น ผ่องใสเป็นแห่ง
หนาที่บ ปรากฏดังกองแห่งแสงสว่าง. วินิจฉัยในอาโลกสถินยุติ
แต่เท่านี้.

ในอากาศสถินนั้น เฟ่งอากาศสว่างเปลวเป็นอารมณ์ ถ้าโยคา-
พาจรกฤษบุตรผู้มีวาสนาบารมี เคยได้เจริญอากาศสถินมาแต่ชาติก่อน ๆ

แล้ว จะเพ่งแลดูแต่ช่องฝาหรือช่องศาล หรือช่องหน้าต่างเป็นต้น ก็
อาจให้สำเร็จอุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิตได้ ถ้าหากเป็นผู้หาวาสนา-
บารมีมิได้ ต้องทำเป็นดวงกสิณ สำหรับจะได้เป็นที่ตั้งแห่งจิต เมื่อ
จะทำดวงกสิณนั้น พึงตัดช่องฝาทำให้เป็นวงกลมกว้างคืบ ๔ นิ้ว หรือ
เอาท่อนหนังเสือหรือเสือดำแพนมาเจาะทำให้เป็นวงกลม กว้างคืบ ๔ นิ้ว
แล้วเอามาชิงไว้ที่ตรงหน้า ทำวิธีทั้งปวงดังกล่าวแล้วในปฐมกสิณนั้น
แล้วตั้งจิตกำหนดในช่องนั้น ทำบริกรรมว่า อากาโส ๆ ดังนี้รำไป
กว่าจะได้อุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิमितในอากาศกสิณนี้ ที่สุด
แห่งช่องฝาเป็นต้นที่โยคาพจรกลบุตรกระทำนั้นปรากฏอยู่ ปฏิภาคนิ-
मितนั้นปรากฏอากาศเปล่า ที่สุดแห่งช่องฝาเป็นต้นนั้นมิได้ปรากฏ
ปรากฏเป็นอากาศกลมอยู่เท่ากันกับวงกสิณนั้น แต่ว่ามีพิเศษที่แผ่ออก
ได้ เมื่อยังเป็นอุคคหนิमितอยู่นั้นแผ่ออกมิได้ ต่อเป็นปฏิภาคนิมิต
แล้ว จึงแผ่ออกได้. วินิจฉัยในอากาศกสิณยุคแต่เท่านี้.

วิธีจะตั้งเตียงตั้งม้าและนั่งบัลลังก์สมาธิ หลับตาลืมตาพิจารณา
โทษแห่งกามคุณ และอนิสงส์แห่งฌาน และระลึกถึงคุณพระรัตน-
ตรัยเป็นต้นในกสิณทั้ง ๕ ตั้งต้นแต่เอาโปกสิณจนถึงอากาศกสิณนี้
ให้พึงกระทำวิธีเหมือนที่กล่าวแล้วในปฐมกสิณนั้นเกิด. วินิจฉัยใน
กสิณ ๑๐ จบแต่เท่านี้.

จักวินิจฉัยในอสุภ ๑๐ ต่อไป โยคาพจรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะ
เจริญอุทฺธมาตกอสุภนั้น พึงไปสู่ที่พิจารณาอุทฺธมาตกอสุภนิमित เมื่อ
จะไปในนั้นอย่าไปได้ลม พึงไปข้างเหนือลม ถ้าทางข้างเหนือลมไป

ไม่ได้ โดยมีรั้วและหนามเป็นต้นกำลังอยู่ หรือเปราะเปื้อนเป็นโคลนเลน ก็พึงเอาผ้าหรือมือปิดจมูกเสียไปเถิด เมื่อไปถึงแล้ว อย่าเพิ่งแลดูอสุภนิมิตก่อน พึงกำหนดทิศก่อน ยืนอยู่ในทิศใดเห็นซากอสุภไม่ถนัด น้ำจิตไม่ควรแก่ภาวนากรรม พึงเว้นเสีย อย่ายืนในทิศนั้น พึงไปยืนในทิศที่ได้เห็นซากอสุภถนัด น้ำจิตจะได้ควรแก่กัมมัฏฐาน อนึ่ง อย่ายืนในที่ไต่ลม กลิ่นอสุภจะเบียดเบียน อย่ายืนในทิศนั้น หม่อมมนุษย์ที่สิงอยู่ในซากอสุภจะโกรธเคือง พึงหลีกเลี่ยงเสียสักหน่อย อนึ่ง อย่ายืนให้ไกลนักใกล้นัก ยืนไกลนักซากอสุภจะไม่ปรากฏแจ้ง ครั้นยืนใกล้นัก จะไม่สบายด้วยกลิ่นอสุภและปฏิกูลด้วยซากศพ ยืนชิดเข้าชิดศีรษะนัก จะมีได้เห็นซากอสุภสิ้นทั้งกาย เหตุคังนั้น จงอย่ายืนให้ไกลนักใกล้นัก ชิดเข้าชิดศีรษะนัก พึงยืนในที่ท่ามกลางตัวอสุภอันเป็นที่สบาย เมื่อยืนอยู่คังนี้แล้ว ถ้าก้อศิลาหรือจอมปลวก หรือต้นไม้และกอหญ้าเป็นต้น ที่ปรากฏแก่จักขุ จะเล็กใหญ่ดำขาวยาวสั้นสูงต่ำ อย่างไร ๆ ก็พึงกำหนดรู้อย่างนั้น ๆ แล้วต่อไป พึงกำหนดอุทฺตมตกอสุภนิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง คือ กำหนดโดยสี ๑ โดยเพศ ๑ โดยสัณฐาน ๑ โดยทิศ ๑ โดยที่ตั้ง ๑ โดยปริจเฉท ๑. กำหนดโดยสีนั้น คือให้กำหนดว่า ซากอสุภนี้เป็นร่างกายของคนดำคนขาวเป็นต้น. กำหนดโดยเพศนั้น คือให้กำหนดซากอสุภนี้เป็นร่างกายของคนที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย. กำหนดโดยสัณฐานนั้น คือให้กำหนดสัณฐานแห่งอุทฺตมตกอสุภว่า นี่เป็นสัณฐานศีรษะ นี่เป็นสัณฐานคอ นี่เป็นสัณฐานท้อง นี่เป็น

ลักษณะเสาเป็นต้น. กำหนดโดยทศนั้น คือให้กำหนดว่า ในซาก
อสุกนี้มีทศ ๒ ทศ คือทศเบื้องต่ำ ทศเบื้องบน ท่อนกายตั้งแต่นาภี
ลงมาเป็นทศเบื้องต่ำ ตั้งแต่นาภีขึ้นไปเป็นทศเบื้องบน. ซึ่งให้กำหนด
อสุกนิมิตโดยที่ตั้งนั้น คือให้กำหนดว่า มีอยู่ข้างนี้ ทำอยู่ข้างนี้
ศีรษะอยู่ข้างนี้ ท่อนกลางกายอยู่ที่นี้. กำหนดโดยปริเจทนั้น คือให้
กำหนดว่า ซากอสุกนี้มีกำหนดในเบื้องต่ำด้วยพื้นเท้า มีกำหนดในเบื้อง
บนด้วยปลายผม มีกำหนดในเบื้องขวางด้วยหนัง เต็มไปด้วยเครื่อง
เนา ๓๑ ส่วน. โยคพาจร พิจารณาที่เท่าใดว่าเป็นอุทฺธมตกอสุกนิมิต
โดยอาการ ๖ อย่างนั้น แต่ร่างกายที่เป็นสภาคัน คือชายสิ่งเดียว.

เมื่อพิจารณาอุทฺธมตกอสุกนั้น จะนั่งจะยืนก็ได้ไม่กำหนด แต่
ว่าอย่าอยู่ที่ไหนสัก อยู่แต่พอประมาณ แล้วให้พิจารณาเห็นอนิสงส์
ในอสุกัมมัฏฐานนั้น สำคัญว่าเป็นดังดวงแก้ว ตั้งไว้ซึ่งความเคารพ
รักใคร่ยิ่งนัก ผู้จิตไว้ในอารมณ์คืออสุกนั้นให้มั่นด้วยคิดว่า อาตมะ
จะพ้นจากชาติขรามรณทุกข์ด้วยวิธีปฏิบัตินี้ แล้วพึงลืมหักขุขึ้นแลดู
อสุกถือเอเป็นนิมิต แล้วจึงเจริญบริกรรมภาวนาไปว่า **อุทฺธมตก**
ปฏิกูล ซากศพพองขึ้น เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไปร้อยครั้งพันครั้ง
ลืมหักขุขึ้นแลดูแล้วพึงหลับจักขุลงพิจารณาเล่า เมื่อโยคพาจรปฏิบัติ
อยู่ดังนี้ ถ้าอสุกนิมิตปรากฏในวิถิจิตของโยคพาจร เหมือนเมื่อแลดู
ด้วยจักขุ เมื่อหลับจักขุลงก็เห็นอสุกนิมิตปรากฏนั้น เหมือนเมื่อลืมหัก
จักขุในกาลใด ชื่อว่าได้สำเร็จอุคคหนิมิตในกาลนั้น ครั้นได้อุคคห
นิมิตแล้ว ถ้าไม่ละความเพียรเสีย พยายามต่อไป ก็จะได้อุคคหนิมิต

และปฏิภาคนิมิต อุกคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตต่างกัน อุกคหนิมิต นั้นปรากฏโดยเห็นเป็นของพึงเกลียดพึงกลัว และแปลกประหลาดยิ่งนัก ปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏคจบุรุษมีกายอันอ้วนพี กิจอาหารอิ่มแล้ว และนอนอยู่ เมื่อโยคาพจรได้ปฏิภาคนิมิตแล้ว นีวรณธรรมทั้ง ๕ มี กามฉันทน์เป็นต้น ก็จะปราศจากสันดาน สำเร็จเป็นอุปปจารฉานและ อปปณาฉาน อปปณา คือ ปฐมฉานและความคล่องแคล่วชำนาญใน ปฐมฉานที่ดี เบื้องหน้าแต่อุปปจารฉานนี้ที่ดี ให้พึงรู้โดยนัยดังกล่าว แล้วในปฐวิกสิตฉานนั้นเกิด. วินิจฉัยในอุทฺธุมาคกอสูกโดยสังเขปเท่านี้.

จักวินิจฉัยในวินีตกอสูกเป็นต้นต่อไป ในวินีตกอสูกนั้น มีข้อ อธิบายว่า ให้โยคาพจรพิจารณาซากอสูกมีสี่เขี้ยวต่าง ๆ เป็นอารมณ์ วิธีที่จะพิจารณาวินีตกอสูกกัมมัฏฐานนี้ ก็เหมือนกันกับอุทฺธุมาคกอสูกกัมมัฏฐานนั้น แปลกกันแต่บทปริกรรม ในวินีตกอสูกกัมมัฏฐาน นี้ให้ปริกรรมว่า **วินีตกัม ปฏิกูลัม** ออสูกมีสี่เขี้ยวต่าง ๆ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไป กว่าจะได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต และในวินีตกอสูกกัมมัฏฐานนั้น อุกคหนิมิตปรากฏมีสี่ต่าง ๆ แปลกกัน ปฏิภาคนิมิต นั้น ปรากฏด้วยสี่แดงสีขาวสี่เขี้ยวเหมือนกัน.

ในวิบุพพกอสูกกัมมัฏฐานนั้น ให้โยคาพจรพิจารณาซากศพมี น้ำหนองน้ำเหลืองไหลอยู่เป็นอารมณ์ พึงปริกรรมว่า **วิบุพพกัม ปฏิกูลัม** ซากอสูกมีน้ำหนองน้ำเหลืองไหลอยู่ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไป กว่าจะสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุกคหนิมิต ในวิบุพพกอสูกกัมมัฏฐานนี้ ปรากฏคจมีน้ำหนองน้ำเหลืองไหลอยู่มีขาด ปฏิภาค-

นิมิตนั้น ปรากฏชัดเป็นร่างอสุภสงบนิ่งอยู่มิได้หวั่นไหว.

ในวิจิตตทกอสูกัมมัฏฐานนั้น ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพที่
คนเป็นเข้าศึกสับฟิง หรือสัตว์ร้ายขบกัดขาดเป็นท่อน ๆ ทิ้งอยู่ในที่
ทั้งหลายมีสนามรบและป่าช้าเป็นต้น บริกรรมว่า **วิจิตตทกั ปฏิกูลั**
ซากอสุภขาดเป็นท่อน เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไป กว่าจะได้
สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในวิจิตตทกอสูกนี้ ปรากฏ
ชัดมีอาการอันขาดในท่ามกลาง ปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏเหมือน
อสุภมีอวัยวะบริบูรณ์ มิได้เป็นช่องขาดอย่างอุคคหนิมิตนั้น.

ในวิกขัตตทกอสูกนั้น ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพอันสัตว์มี
เรงกาสนัขเป็นต้นกัดกินแล้วที่อวัยวะต่าง ๆ บริกรรมว่า **วิกขัตตกั**
ปฏิกูลั ซากศพที่สัตว์กัดกินที่อวัยวะต่าง ๆ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้
รำไป กว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตใน
วิกขัตตทกอสูกนี้ ปรากฏเหมือนร่างอสุภอันสัตว์กัดกินกลิ้งอยู่ในที่
นั้น ๆ ปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏบริบูรณ์สิ้นทั้งกาย จะปรากฏเหมือน
ที่สัตว์กัดกินหามิได้.

ในวิกขิตตทกอสูกนั้น ให้โยคาวจรพินังมาเอง หรือให้ผู้อื่น
นำมา ซึ่งซากศพที่ตกทิ้งเรี่ยรายอยู่ในที่ต่าง ๆ กองไว้ในที่เดียวกัน
แล้วกำหนดพิจารณาบริกรรมว่า **วิกขิตตทกั ปฏิกูลั** ซากศพที่ซัดไปใน
ที่ต่าง ๆ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไป กว่าจะได้อุคคหนิมิตและ
ปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในวิกขิตตทกัมมัฏฐานนี้ ปรากฏเป็น
ช่อง ๆ เป็นระยะ ๆ เหมือนร่างอสุภนั้น ปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏดัง

ว่ากายบริบูรณ์ จะมีช่องมีระยะหามิได้.

ในทวิกขิตตกอสูกนั้น ให้โยคพาจรพึงนำมาเอง หรือให้ผู้
อื่นนำมา ซึ่งซากศพที่คนเป็นเข้าศึกสับฟิงบ้นเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่
ทิ้งไว้ในที่ต่าง ๆ ลำดับให้ห่างกันประมาณนิ้วมือหนึ่งแล้ว กำหนด
พิจารณาบริกรรมว่า **ทวิกขิตตกัม ปฏิกูลัม** ซากศพขาดเป็นท่อนน้อย
ใหญ่ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไป กว่าจะได้อุคคหนิमितและปฏิภาค-
นิमित อุคคหนิमितในทวิกขิตตกอสูกกัมมัฏฐานนี้ ปราภคจจรอยปาก
แผลอันบุคคลประหาร ปฏิภาคนิमितนั้นปราภคตั้งเต็มบริบูรณ์ทั้งกาย
มิได้เป็นช่องเป็นระยะ.

ในโลหิตกอสูกนั้น ให้โยคพาจรพิจารณาซากศพ ที่คนประหาร
สับฟิงในอวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้น มีโลหิตไหลออกอยู่ และทิ้งไว้
ในที่ทั้งหลายมีสนามรบเป็นต้น หรือพิจารณาอสุกที่มีโลหิตไหลออก
จากแผลมีแผลฝีเป็นต้น แล้วและบริกรรมว่า **โลหิตัม ปฏิกูลัม** อสุกมี
โลหิตไหลเประเปื้อน เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไป กว่าจะได้
อุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในโลหิตกอสูกกัมมัฏฐานนี้
ปราภคจจฟ้าแดงอันต้องลมแล้วและไหว ๆ อยู่ ปฏิภาคนิमितนั้น
ปราภคเป็นอันดีจะได้ไหวหามิได้.

ในปูปุวกอสูกนั้น ให้โยคพาจรพิจารณาซึ่งซากศพมนุษย์หรือ
สัตว์มีสุนัขเป็นต้นที่มีหนอนคลาคล่าอยู่ และบริกรรมว่า **ปูปุวกัม**
ปฏิกูลัม อสุกมีหนอนคลาคล่าอยู่ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไป
กว่าจะได้อุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในปูปุวกอสูกกัมมัฏ-

ฐานนี้ เมื่อปรากฏมีอาการอันหวั่นไหวดังหมุ่นนอนอันสัญจรกลานอยู่
ปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏมีอาการอันสงบเป็นอันดีดุจกองข้าวสาลีอัน
ขาวนั้น ๆ.

ในอัฐฐิกอสุกนั้น ให้โยคาวจรพึงพิจารณาซึ่งซากศพที่เหลือแต่
กระดูกอย่างเดียว จะพิจารณาร่างกระดูกที่ติดกันอยู่ทั้งหมดยังไม่เคลื่อน
หลุดไปจากกันเสียก็ได้ จะพิจารณาร่างกระดูกที่เคลื่อนหลุดไปจากกัน
แล้ว โดยมากยังติดกันอยู่น้อยก็ได้ จะพิจารณาท่อนกระดูกอันเดียว
ก็ได้ ตามแต่จะเลือกพิจารณา และกระทำบริกรรมว่า **อฏฺฐิกิ ปฏฺฐิภูถิ**
กระดูกเป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไป กว่าสำเร็จอุคคหนิमितและปฏิ-
ภาคนิมิต ถ้าโยคาวจรพิจารณาแต่ท่อนกระดูกอันเดียว อุคคหนิमित
และปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นอย่างเดียวกัน ถ้าโยคาวจรพิจารณาร่าง
กระดูกที่ยังติดกันอยู่ทั้งสิ้น อุคคหนิमितนั้นปรากฏเป็นช่อง ๆ เป็น
ระยะ ๆ ปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏดังเป็นร่างกายอสุกบริบูรณ์สิ้นทั้งนั้น.
วินิจฉัยในวิธีเจริญอสุก ๑๐ โดยสังเขปเท่านี้.

จักวินิจฉัยในวิธีเจริญอนุสสติ ๑๐ มีพุทธานุสสติเป็นต้นต่อไปว่า
โยคาวจรอุคคหนิमितผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญพุทธานุสสติระลึกถึงคุณ
ของพระพุทธเจ้า นั้น พึงทำศีลให้บริสุทธิ์ ตัดปติโพธเครื่องกังวลใจ
เสียให้หมด อาศัยเสนาสนะที่สงัดสมควรแก่ภาวนานุโยคแล้ว พึง
นั่งบัลลังก์ขัดสมาธิตั้งกายให้ตรงแล้ว พึงระลึกตรึกคิดไปในคุณของ
พระพุทธเจ้า. แท้จริงคุณของพระพุทธเจ้า นั้น ถ้าจะกล่าวพรรณนาไป
เป็นอย่างแล้ว พระคุณมากนักไม่มีที่สุดไม่มีประมาณ ใครมีปัญญา

มากู้มาก ก็ระลึกตรึกคิดไปได้มาก ใครมีปัญญาน้อยรู้น้อย ก็ระลึก
ตรึกคิดไปได้น้อย เหมือนอย่างคนที่มีเชือกสายสมอยาว ทอดสมอ
ลงไปได้ในที่น้ำลึก คนที่มีเชือกสายสมอสั้น ทอดได้แก่ในที่น้ำตื้น ๆ
ฉะนั้น ก็พระคุณของพระพุทธเจ้านั้น เมื่อจะย่นเข้ากล่าวให้สั้นแล้ว
ก็ ๒ อย่าง คือ พระปัญญาคุณและพระกรุณาเท่านั้น พระปรีชาญาณ
ที่รอบรู้ทั่วไปสภาวะธรรมที่จริงและไม่จริง สภาวะธรรมที่ไม่จริงนั้น
คือสมมติว่า สัตว์ มนุษย์ สตรี บุรุษ เรา เขา เป็นต้น สภาวะธรรมที่
จริงนั้น คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท ครั้น
พระองค์ตรัสรู้สภาวะธรรมที่จริงและไม่จริงดังนี้แล้ว สภาวะธรรมที่ไม่
จริงนั้น พระองค์ละเสียไม่เอามาเป็นอารมณ์ สภาวะธรรมที่จริงนั้นเอา
มาเป็นอารมณ์ พิจารณาด้วยปัญญาเห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น
อนัตตา จนกิเลสกับทั้งवासนาของพระองค์ได้แล้ว และทรงสั่งสอนสัตว์
อื่นให้รู้ตามเห็นตาม ในสภาวะธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้น จนได้บรรลุ
มรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ด้วย ตามภูมิปัญญาและवासนา
บารมีของตน ๆ เมื่อทรงสั่งสอนสัตว์อื่น เพื่อจะให้ตรัสรู้ตามในสภาวะ
ธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้น หาได้ย่อหย่อนทอดอถอยเกียจคร้านในการที่
จะสั่งสอนสัตว์อื่นไม่ ข้อนี้จัดเป็นพระกรุณาคุณ ก็พระปัญญาคุณ
และพระกรุณาคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ไม่มีที่สุด ไม่ประมาณ
โยคภาพจรกุลบุตรผู้เจริญพุทธธานุสสนั้น จะพึงระลึกตรึกคิดไปในพระ

ปัญญาคุณ และพระกรุณาคุณ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่กล่าวมาแล้วนี้ ก็ได้ หรือจะระลึกตรึกคิดไปในพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยคุณนาม ๑๐ ประการอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้.

เมื่อจะระลึกโดยคุณนาม ๑๐ ประการ พึงระลึกดังนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงพระนามว่า อรหํ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลสอย่าง ๑ เพราะเป็นผู้ควรอย่าง ๑ ซึ่งว่าเป็นผู้ไกลจากกิเลสนั้น คือ ไม่มีกิเลสเครื่องเศร้าหมองใจ คือ โลก โกรธ หลง และมายาสาโดยเป็นต้น มิได้มีในพระสันดานของพระองค์ เพราะพระองค์ละกิเลสกับทั้งवासนาเสียได้แล้วด้วยมรรคญาณนั้น ๆ वासนานั้น คือปกติอาการกายวาจาอันกิเลสอบรมมาแต่ชาติก่อน ๆ वासานี้ พระสัพพัญญูพุทธเจ้าจำพวกเดียวจึงมละได้ขาดพร้อมกับกิเลส ด้วยพระอรหัตมรรคญาณ แต่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพรอรหันตชีนาสพอื่น ๆ มละवासนาไม่ได้ มละได้แก่กิเลสอย่างเดียว พระผู้มีพระภาคเจ้าเพราะไกลจากกิเลสดังนี้ พระองค์จึงมีพระหฤทัยบริสุทธิ์ใสสะอาด ไม่หวาดไหวในโลกธรรม ๘ คือ ลาภและใช้ลาภ ยศและใช้ยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ มาถึงเฉพาะพระองค์ ๆ ไม่ยินดียินร้าย ย่อมเพิกเฉย ประกอบด้วยจักษุเพกขา แม้ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ที่ดีชั่วใด ๆ มากระทบ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ พระองค์ไม่โสมนัสโทมนัส ย่อมเพ่งโดยอุปบัติด้วยญาณเพกขาจะนี้ ก็เพราะพระองค์ไกลจากกิเลสแล้ว. ซึ่งว่าเป็นผู้ควรนั้น คือพระองค์ควรในลาภ ยศ ความสรรเสริญ ความสุข เพราะพระองค์ไม่มียินดี อนึ่ง

พระองค์ควรรับซึ่งปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น และบูชาพิเศษอันประหลาด
ในโลกถวายบูชาด้วยความเลื่อมใส เพราะพระองค์เป็นยอดของทักษิ-
ณียบุคคล ย่อมกระทำผลของท่านการบูชานั้นให้ไพบุลพิเศษยิ่ง ๆ ได้
พระผู้มีพระภาคเจ้ามีคุณความดีดังพรรณนามาฉะนี้ จึงทรงพระนามว่า
อรหันต์ เป็นผู้ไกล เป็นผู้ควร ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า **สมุมาสมพุทฺโธ** เพราะ
พระองค์ตรัสรู้ซึ่งธรรมทั้งสิ้นแต่ลำพังพระองค์ชอบแท้ ไม่วิปริตแปรผัน
ถึงผู้ใดได้รู้ซึ่งธรรมที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว และทรงจำไว้ด้วยปัญญาแล้ว
และปฏิบัติตามซึ่งธรรมนั้นไม่วิปริต เป็นความชอบ เพราะมละทุจริต
และกิเลสคือ โลก โกรธ หลง ได้จริง ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น รู้อย่างนี้แล
จึงชื่อว่าชอบ ไม่มีใครสอนพระองค์ ๆ ตรัสรู้เอง เพราะเหตุนี้ จึง
ทรงพระนามว่า **สมุมาสมพุทฺโธ** รู้ตรัสรู้แล้วชอบเองซึ่งธรรมทั้งสิ้น
บทว่า อรหันต์ นั้น สำเร็จด้วยความเป็นผู้บริสุทธิ์ ไกลจากกิเลส ด้วย
อันมละเป็นสมุจเฉทปหาน บทว่า **สมุมาสมพุทฺโธ** นั้น สำเร็จด้วย
ภาวนาความทำอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณให้เกิดเจริญขึ้นด้วยดี.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า **วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน**
เพราะพระองค์ถึงพร้อมบริบูรณ์แล้วด้วยวิชาและจรณะเครื่องประพฤติกิ
เพื่อวิชา วิชานั้นท่านแจกเป็น ๓ อย่างบ้าง ๘ อย่างบ้าง วิชา ๓
นั้น คือ บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปัญญาที่ตามระลึกซึ่งขั้นที่ตนอยู่
แล้วในภพก่อน ๆ ก็ระลึกชาติก่อน ๆ ได้ ๑ จตุปปาตญาณ ปัญญา
อันกำหนดรู้ซึ่งจตุปปัตติสนธิอุปบัติของสัตว์ทั้งสิ้น ๑ อาสวักขยญาณ

ปัญญาอันรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอัสวกิเลส ๑ รวมเป็น ๓ ฉะนั้น
วิชา ๘ นั้น คือ วิปัสสนาญาณ ปัญญาอันเห็นกายนี้สักว่าเป็นธาตุ ๔
คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม มีวิญญาณอาศัยอยู่ ไซ้สัตว์ไซ้บุคคลเป็นต้น ๑
มโนมยิทธิ ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ คือนิรมิตซึ่งรูปอื่นออกจากกายนี้
ดั่งชักไต้หญาปล้องออก ๑ อิทธิวิธิ ฤทธิ์สำเร็จ อธิบายตามประสงค์
คือคนเดียวอธิษฐานให้เป็นคนมาก คนมากอธิษฐานให้เป็นคนเดียวได้
เป็นต้น ๑ ทิพพิโตตราตุ โสตเป็นดังทิพย์ คิดจะฟังเสียงมนุษย์หรือเสียง
ทิพย์ในที่ไกลหรือใกล้ย่อมได้ยิน ๑ เจโตปริยญาณ รู้กำหนดจิตของ
ผู้อื่นว่าดีและชั่ว มีกิเลสและไม่มีกิเลส ๑ กัมภีวิชา ๓ ที่กล่าวแล้วก่อน
นั้นจึงรวมเป็น ๘ ฉะนั้น ธรรมมีประเภท ๓ ประเภท ๘ เหล่านี้เรียกว่า
วิชา เพราะว่าเป็นความรู้พิเศษยิ่งกว่าความรู้อื่น ๆ. จรณะเครื่อง
ประพาศเพื่อวิชา ๑๕ นั้น คือ สีสังวร ตำรวมกายวาจาให้เป็นปกติ
ดิงามอยู่เสมอ มิให้ทุจริตความประพาศชั่วเกิดขึ้นได้ ๑ อินทริย-
สังวร ระวังตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไว้ มิให้อภิชฌาโทมนัสบาปธรรม
เกิดขึ้นครอบงำจิตได้ ๑ โภชนะ มัตตัญญุตตา ความเป็นผู้รู้ประมาณ
ในอันกินอาหารและของบริโภคนต่าง ๆ ๑ ชาคริยานุโยค ประกอบ
ตามความเพียรเป็นของคนที่ตั้งอยู่ด้วยสติ ๑ สัทธา ความเชื่อกรรม
เชื่อผลแห่งกรรม ๑ หิริ ความเกลียดละอายแต่ทุจริตบาปธรรม ๑
โอตตปปะ ความสะดุ้งกลัวแต่ทุกจริตบาปธรรม ๑ พาหุสังจา ความเป็น
พหูสูต สดับฟังจำทรงธรรมไว้ได้มาก ๑ วิริยะ ความเพียรละบาป
บำเพ็ญบุญ ๑ สติ ความระลึกซึ่งเป็นเหตุให้บาปอกุศลน้อยเบาบาง

หมดสิ้นไป ให้กุศลเกิดเจริญทวีมากขึ้น ๑ ปัญญา ความรู้ทั่วไปใน
บาปบุญและสุขทุกข์และเหตุเกิดบาปบุญและสุขทุกข์ ๑ ปฐมฌาน ๑
ทุติยฌาน ๑ ตติยฌาน ๑ จตุตถฌาน ๑ รวมเป็นจรรณะเครื่องดำเนิน
ไปยังวิชา ๑๕. วิชา ๓ วิชา ๘ และจรรณะ ๑๕ เหล่านี้ ย่อมมีพร้อม
บริบูรณ์ในพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระ
นามว่า **วิชชาจรณสมบุโณ** ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชาและจรรณะ.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะพระองค์
ไปแล้วผู้ที่อันดีคือนิพพานเป็นอมตสถาน อนึ่งเพราะพระองค์ไปแล้ว
ชอบ คือกิเลสเหล่าใดที่พระองค์มละได้แล้ว พระองค์มิได้กลับคืน
มายังกิเลสเหล่านั้นอีกเลย อนึ่งเพราะพระองค์ดำเนินดี คือพระองค์
มละฆราวาสสมบัติออกทรงผนวชแล้ว ก็พากเพียรพยายามไปจนได้
สำเร็จพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ อนึ่งเพราะพระองค์ดำเนินตาม
ทางพระอัสถังคิกรมรรค มิได้เข้าไปใกล้กุ่มรรคมิจฉาปฏิบัติทางผิด คือ
กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมาถานุโยค อนึ่งเพราะพระองค์มีวาจา
ดี คือกล่าวแต่คำที่จริงที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ และกล่าว
ในกาลที่ควรกล่าว และกล่าวแก่บุคคลที่ควรกล่าว คุณความดีของ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีอยู่จริงดังพรรณนามาจะนี้ เพราะเหตุดังนั้น
พระองค์จึงทรงพระนามว่า **สุคโต** เป็นผู้ไปดีแล้ว ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า **โลกวิทู** เพราะรู้แจ้ง
ซึ่งโลกด้วยประการทั้งสิ้น โลกนั้นว่าโดยประเภทมี ๓ คือ สังขารโลก
ได้แก่นามและรูปเป็นต้น ๑ สัตว์โลก ได้แก่เทพตามนุษย์เป็นต้น ๑

โอกาสโลก ได้แก่แผ่นดินและอากาศเป็นต้น ๑ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น
ย่อมรู้ซึ่งโลกทั้ง ๓ นี้ว่า เป็นปลุชชนธรรม มีความทรุดโทรมหลุด
ทลายหักพังไม่ยั่งยืนเป็นธรรมดา พระองค์เมื่อรู้แจ้งโลกได้ดังนี้ จึง
ข้ามโลกเสียได้ ไม่ติดอยู่ในโลกด้วยยางคือตัณหา เพราะเหตุนั้น
พระองค์จึงทรงพระนามว่า **โลกวิทู** ผู้รู้แจ้งซึ่งโลก.

พระผู้มีพระภาคเจ้า นั้น ทรงพระนามว่า **อนุตฺตโร** เพราะไม่มี
ใครในโลกจะเสมอและยิ่งกว่าพระองค์ ด้วยคุณ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา
วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ เหตุคั้งนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า
อนุตฺตโร มีผู้อื่นเลิศกว่าพระองค์ไม่มี.

พระผู้มีพระภาคเจ้า นั้น ทรงพระนามว่า **ปฺริสทมฺมสารถิ** ผู้
ทรมาณคนที่ควรทรมาณ แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้า นั้น ย่อมทรง
ทรมาณสัตว์โลกที่ควรทรมาณ ด้วยอุบายอันวิจิตรต่าง ๆ คือ สัตว์
เหล่าใดชอบคำละเอียดไพเราะ พระองค์ทรงทรมาณด้วยคำละเอียด
คือแสดงสุจริต ๓ มีกายสุจริตเป็นต้น และทรงแสดงผลแห่งสุจริตให้
สัตว์นั้นยินดีประพฤติตาม สัตว์พวกใดชอบคำหยาบ พระองค์ก็ทรง
ทรมาณด้วยคำหยาบ คือประกาศทุจริต ๓ และผลแห่งทุจริตนั้น
ให้สัตว์เกลียดกลัวละเสีย สัตว์พวกใดชอบทั้งคำละเอียดและคำหยาบ
พระองค์ก็ทรงทรมาณด้วยคำละเอียดและคำหยาบ คือทรงชี้แจงซึ่ง
สุจริตและทุจริต และผลของสุจริตและทุจริต ให้สัตว์ละเสียซึ่ง
ทุจริตดำรงอยู่ในสุจริต พระผู้มีพระภาคเจ้าฉลาดในการทรมาณสัตว์โลก
ให้มละพยศอันร้ายเสียได้ คั้งนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า **ปฺริส-**

ทมฺพสารถิ ผู้ทรมานซึ่งคนควรทรมาน ดังนี้.

อนึ่ง **อนุตฺตโร ปุริสทมฺพสารถิ ๒** พระนามนี้ ท่านรวมเป็นพระนามเดียวกันว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า **อนุตฺตโร ปุริสทมฺพสารถิ** ผู้ทรมานซึ่งคนที่ควรทรมาน ไม่มีใครเสมอและยิ่งกว่าพระองค์ได้ดังนี้. แท้จริง เหมือนอย่างคชสารอัสดร ที่นายควาญทรมานคล่องแคล่วด้วยดีแล้ว นายควาญประสงค์จะให้เล่นไปในทิศใด ๆ ก็เล่นไปได้อย่างทิศนั้น ๆ อย่างเดียวในวาระอันหนึ่ง ส่วนคนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรมานแล้วนั้น แม้นั่งอยู่ด้วยบัลลังก์อันเดียว ย่อมให้เล่นไปได้อย่างทิศทั้ง ๘ คือสมบัตติ ๘ และทิศทั้ง ๘ คือมรรค ๘ ผล ๘ เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า **อนุตฺตโร ปุริสทมฺพสารถิ** ผู้ยังคนที่ควรทรมานให้เล่นไป ไม่มีใครเสมอและยิ่งกว่าพระองค์ได้ ดังนี้. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทรมานสัตว์โลกที่ควรทรมานนั้น เป็นกระบวนทรมานไม่กดขี่ข่มเหงด้วยอาชญา ทำให้สัตว์ได้ทุกข์ได้ลำบาก ดังควาญช้างควาญม้าและคนที่เป็นอิสราธิบดี ทรมานคชสารอัสดรและคนที่อยู่ในอำนาจของตน ด้วยคำหยาบและอาชญา คือจำจองเชียนตีต่าง ๆ เช่นนั้นหามีได้ พระองค์ย่อมทรงทรมานสัตว์บางพวก ด้วยอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ บางเหล่าก็เป็นกระบวนทรมานข่มขู่ให้สิ้นพยศอันร้าย และมานะทิฎฐิอันกระด้างเสียก่อนแล้ว ก็ทรงทรมานด้วยอนุสาสนีปาฏิหาริย์ เทศนาสั่งสอนให้สัตว์ปฏิบัติตาม จนมละพยศอันร้ายคือทุจริตสังกิเลสธรรมเสียได้ ด้วยมรรคภาวนานั้น เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระนาม

ว่า **อนุตฺตโร** ปุริสทมมสารถิ ผู้ทรمانซึ่งคนควรทรมาน ไม่มีใครเสมอและยิ่งกว่าพระองค์ได้ ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงพระนามว่า **สตฺถา เทวมนุสฺसानิ** ผู้ศาสดาสั่งสอนของเทพดาและมนุษย์ทั้งสิ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมสั่งสอนสัตว์ให้ได้บรรลุประโยชน์ทั้ง ๓ คือ ประโยชน์ในชาตินี้ และประโยชน์ในภพหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือนิพพาน ตามควรแก่อัธยาศัยของเวไนยสัตว์นั้น ๆ เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า **สตฺถา เทวมนุสฺसानิ** ผู้ศาสดาสั่งสอนของเทพดาและมนุษย์ทั้งสิ้น ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงพระนามว่า **พทุโธ** ผู้บานแล้วเต็มที่ด้วยตรัสรู้สัจจะของจริงทั้ง ๔ ด้วยพระองค์เองแล้ว และสั่งสอนให้สัตว์อื่นตรัสรู้ตามด้วย ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงพระนามว่า **ภควา** ผู้มีภาค ภาคนั้นคือกุศลธรรมมีทานศีลเป็นต้น ซึ่งเป็นธรรมถึงซึ่งส่วนอันอุมอย่างยิ่ง อุกฤษฏ์ และเป็นธรรมยังโลกียสุขโลกุตระสุขให้เกิดขึ้น ภาคนั้นย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า **ภควา** ดังนี้.

อนึ่ง พระองค์ทรงพระนามว่า **ภควา** เพราะพระองค์ทรงแจกประเภทธรรมเป็นแผนกต่าง ๆ จนถึงโลกุตระธรรมมรรคผลนิพพานเป็นที่สุดแก่เทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า **ภควา** ผู้จำแนก ดังนี้ พระนามคือ **ภควา** นี้เป็นพระนามของ

พระผู้มีพระภาคเจ้า สำหรับกล่าวด้วยความเคารพในพระผู้มีพระภาคเจ้าของผู้เป็นสาวก พิเศษอุดมกว่าสัตว์ทั้งสิ้น.

อนึ่ง พระนามตั้งแต่ **อรหัง** จนถึง **ภควา** เหล่านี้ พระพุทธ-มารดาหรือพระพุทธบิดาหรือพระญาติ หรือผู้วิเศษในโลกผู้ใดผู้หนึ่งก็ดี หรือเทพดาและพรหมก็ดี จะได้ถวายแก่พระองค์หามิได้ พระนามเหล่านี้เป็นเนमितตกนาม มาแต่เนमितคืออรหัตคุณ และอนุตรสัมมาสัมโพธิคุณ เกิดขึ้นพร้อมกันกับด้วยความเกิดด้วยนามภายในอริยชาติ และทรงแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตรของพระองค์.

อนึ่ง พระนามตั้งแต่ **อรหัง** จนถึง **โลกวิทู** เหล่านี้แสดงพระปัญญาคุณ พระนามคือ **อนุตฺตโร ปริสทมฺมสารถิ สตุถา เทวมนุสฺसानํ** แสดงพระกรุณาคุณ พระนามคือ **พุทฺโธ ภควา** นี้แสดงพระปัญญาและพระกรุณาคุณทั้งสอง อนึ่ง พระนามตั้งแต่ **อรหัง** จนถึง **โลกวิทู** เหล่านี้ แสดงพระคุณคือตรัสรู้สำเร็จประโยชน์ของพระองค์ผู้เดียว พระนามคือ **อนุตฺตโร ปริสทมฺมสารถิ สตุถา เทวมนุสฺसानํ** นี้แสดงพระคุณคือตรัสรู้สำเร็จประโยชน์ของผู้อื่น พระนามคือ **พุทฺโธ ภควา** ดังนี้ แสดงพระคุณคือตรัสรู้สำเร็จประโยชน์ของตนและของผู้อื่นทั้งสอง อนึ่ง พระนามว่า **อรหัง** แสดงซึ่งความบริสุทธิ์ ไกลจากกิเลส ด้วยอันละเป็นสมุจเฉทปหาน พระนามว่า **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** แสดงซึ่งภาวนาความทำอรหัตคุณ และสัมมาสัมโพธิคุณให้เกิดมีขึ้น เพราะเหตุนี้พระนามทั้งสองนี้ จึงเป็นพระนามใหญ่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นได้ตรัสออกชื่อพระนามนี้

มีในสุดต้นตประเทศนั้น ๆ โดยมาก โยคาพจรกุลบุตรผู้เจริญพุทธา-
นุสสติระลึกถึงคุณพระเจ้า ฟังถือเอาเนื้อความขึ้นรำพึง ให้เห็นคุณ
ของพระพุทธเจ้าตามเนื้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ อย่าถือเอาแต่พยัญชนะ
ขึ้นบริกรรมบ่งด้วยปาก ทำอย่างนี้จะไม่เห็นคุณพระพุทธเจ้า อนึ่ง
ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้านั้น จะระลึกทุก ๆ บทก็ได้ หรือบทใด
บทหนึ่งก็ได้ ตามถนัดเทอญ เมื่อโยคาพจรกุลบุตรระลึกถึงคุณของ
พระพุทธเจ้า โดยนิยมนดังกล่าวมาแล้วนั้น รากะ โทสะ โมหะ นีวรณ-
ธรรมก็จะมิได้ครอบงำซึ่งจิตของโยคาพจรกุลบุตร ๆ นั้น ก็มีจิตสงบ
รำงับ ตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ. วินิจฉัยในพุทธานุสสติ ยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในธัมมานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธา
ปรารถนาจะเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐานนั้น ฟังอาศัยอยู่ในเสนาสนะ
อันสมควรโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั้น ฟังระลึกตรึกคิดไปในคุณของ
พระธรรม ก็แลพระธรรมนั้นมีประเภทเป็น ๓ คือ ปรียัติธรรม ๑
ปฏิบัติธรรม ๑ ปฏิเวธธรรม ๑. พุทธวจนะคำสั่งสอนของพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้านั้น ซึ่งได้เทศนาสั่งสอนเวไนยสัตว์ หรือเปล่งออกเป็นอุทาน
วาจา และบัญญัติแต่งตั้งเป็นสิกขาบทพุทธอาณานิยมริยาทแก่สาวกก็ดี
พุทธวจนะทั้งสิ้นนี้ชื่อว่า ปรียัติธรรม เพราะเป็นธรรมต้องเล่าเรียน
ศึกษาให้รู้รอบคอบด้วยดี ก็ปรียัติธรรมนั้น มีศีล สมาธิ ปัญญา
เป็นประโยชน์เป็นอานิสงส์ ศีล สมาธิ ปัญญา นั้น มี มรรค ผล
นิพพาน เป็นประโยชน์เป็นอานิสงส์ อนึ่ง ปรียัติธรรมนั้น แสดงข้อ
ปฏิบัติคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ไค อันไปสู่ นิพพาน โดยลำดับ ศีล

สมาธิ ปัญญา นั้นชื่อว่า ปฏิปัตติธรรม เพราะเป็นธรรมอันกุลบุตร
ได้ปฏิบัติทำให้บริบูรณ์ เมื่อกุลบุตรมาปฏิบัติทำให้บริบูรณ์ในศีลสมาธิ
ปัญญานั้นแล้ว ได้บรรลุธรรมวิเศษคือ มรรค ผล นิพพาน ก็มรรค
ผล นิพพานนั้น ชื่อว่า ปฏิเวชธรรม เพราะเป็นธรรมอันกุลบุตร
ต้องทำให้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคภาวนานั้น ๆ .

ก็ปริยัติธรรมนั้น ย่อมมีคุณแก่ผู้ศึกษาเล่าเรียนสดับฟังจำทรงไว้
ให้เกิดความฉลาดรอบรู้ในข้อปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ศีล
สมาธิ ปัญญานั้น ย่อมมีคุณแก่ผู้ที่ปฏิบัติ คือ ๑. ผู้ปฏิบัติดำรงอยู่ใน
ศีล รักษาศีลไว้ได้แล้ว ความเดือดร้อนใจและทุกข์ภัยต่าง ๆ ที่จะพึง
เกิดขึ้น เพราะความเป็นผู้มีศีลชั่ว ไม่รักษาศีลไว้ให้ดี ก็จะไม่มี.
๒. ผู้ปฏิบัติในสมาธิ ทำสมาธิจิตให้เกิดขึ้นอยู่เนื่อง ๆ แล้ว นีวรณ-
ธรรม ๕ ก็จะไม่อาจครอบงำจิตได้ ความเดือดร้อนใจและทุกข์ภัยต่าง ๆ
ที่จะพึงเกิดขึ้น เพราะจิตพุ่งช่าน เพราะกิเลสครอบงำ ก็จะไม่มี.
๓. ผู้ที่ปฏิบัติในปัญญา คือทำปัญญาความรู้ทั่วไปให้เกิดขึ้นในจิตแล้ว
ความเดือดร้อนใจและทุกข์โทมนัสหวาดเสียวสะอึกกลัวภัยต่าง ๆ ที่จะ
พึงเกิดขึ้น เพราะความโง่ไม่รู้รอบคอบก็จะมีไม่มี ศีล สมาธิ ปัญญา
ย่อมมีคุณแก่ผู้ที่ปฏิบัติด้วยประการดังนี้. ฝ่ายปฏิเวชธรรมคือ มรรค
ผล นิพพานนั้น ย่อมมีคุณแก่ผู้ที่ได้รู้แจ้งแทงตลอด ได้สำเร็จอริย-
มรรค อริยผล มละกิเลสเหล่าใด ๆ ได้ตามมรรคภาวนานั้น ๆ แล้ว
ความเดือดร้อนใจและทุกข์ภัยต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดขึ้นเพราะกิเลสเหล่า-
นั้น ๆ ก็จะไม่มี ผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดพระนิพพานแล้ว ก็พ้นจากทุกข์

ไม่ต้องเกิด แก่ ตายต่อไปอีกในเบื้องหน้า ปฏิเวชรธรรมย่อมมีคุณแก่ ผู้ที่ารู้แห่งตลอด มรรค ผล นิพพาน ด้วยประการดังนี้. อนึ่ง ปริยัติธรรมนั้น ย่อมมีคุณ คือทำให้บริบูรณ์ใน ศีล สมาธิ ปัญญา ศีล สมาธิ ปัญญานั้น ย่อมมีคุณ คือ ทำให้กาย วาจา ใจบริสุทธิ์ จนบรรลุมรรคผลนิพพาน มรรคผลนั้น ย่อมมีคุณ คือละกิเลสเป็น สมุขเฉทปหาน นิพพานนั้น ย่อมมีคุณ คือดับเพลิงกิเลสและกองทุกข์ ทั้งหมด ความเกิด แก่เจ็บ ตายไม่มี เป็นความสุขอย่างยิ่ง.

โยคาพจรกุลบุตรผู้จะเจริญสมาธิภาวนาตามกัมมัฏฐานนั้น จะพึงระลึก ตรึกคิดไปในคุณของพระธรรม โดยนัยดังกล่าวมาแล้วนี้ก็ได้ หรือจะ ระลึกถึงคุณของพระธรรมตามพระบาลีว่า สุวากุขาโต ภควตา ธมฺโม ดังนี้ เป็นต้นก็ได้ ตามถนัดใจ เมื่อจะระลึกตามพระบาลีนั้นพึงระลึก ดังนี้ว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคกล่าวแล้วดี คือเพราะในเบื้องต้น คือศีล เพราะในท่ามกลางคือสมาธิ เพราะในที่สุดคือปัญญา พร้อมทั้ง อรรถทั้งพญชชนะ บริบูรณ์สิ้นเชิงเต็มที่ บริสุทธิ์ไม่มีพริฐอันใด อันหนึ่ง และเป็นไปเพื่อมละราคะ โทสะ โมหะเสียได้ เหตุนั้นจึง ชื่อว่า สุวากุขาโต ท่านกล่าวแล้วดี. อนึ่ง ธรรมที่พระผู้มีพระภาค กล่าวแล้วดี เพราะชี้ทางข้อปฏิบัติ ซึ่งเป็นเหตุจะให้สัตว์ถึงซึ่งความ สุขพ้นจากทุกข์ภัย เหตุนั้นจึงชื่อว่า สุวากุขาโต อนึ่ง พระธรรม นั้นให้ผู้ที่ปฏิบัติได้เห็นผลรู้แจ้งด้วยตนเอง ไม่ต้องไต่ถามใคร เหตุนั้น จึงชื่อว่า สหุทธิโก ผู้ปฏิบัติเห็นเอง. อนึ่ง พระธรรมนั้นท่าน ให้ผลไม่มีกาลไม่มีสมัย ปฏิบัติท่านดีจริง ๆ เมื่อใด ท่านก็ให้ผลได้

ความชอบยื่นใจหายความร้อนเมื่อนั้น ไม่มีกาลไม่มีเวลา พฤษชาติ
มีไม้มะม่วงเป็นต้น ย่อมให้ผลตามฤดูกาล พระธรรมหาเป็นเช่นนั้นไม่
ใครปฏิบัติท่านดีจริงเมื่อใด ท่านก็ให้ผลเมื่อนั้น จะให้ผลตามกาลเวลา
เหมือนอย่างพฤษชาติอันให้ผลตามฤดูกาลนั้นไม่มีเลย เหตุนั้นจึงชื่อ
ว่า **อกาลโก** ให้ผลไม่มีกาล. อนึ่ง พระธรรมนั้นท่านอาจารย์เรียก
ทำทนายผู้ปฏิบัติว่า ท่านจงมาดูเถิด ๆ ดังนี้ เพราะพระธรรมนั้นเมื่อ
ผู้ใดได้ดูท่านเห็นท่านเข้าแล้วด้วยตาปัญญา กิเลสเครื่องเศร้าหมองซึ่ง
เป็นเหตุให้เกิดความร้อนเหล่าใด ที่มีอยู่ในสันดานผู้นั้น กิเลสเหล่านั้น
ย่อมสงบราบดับหายไปจากสันดาน ในขณะที่ได้ดูได้เห็นพระธรรม
นั้น แท้จริง ท่านที่มละกิเลสบาปธรรมได้ตามมรรคภาวนา มีคุณ
ปรากฏเรียกว่า โสดาบน สกิทาคามี อนาคามี อริยบุคคลพระอรหันต-
จินาสพ ดังนี้ นั้น ก็เพราะได้ดูได้เป็นธรรมนั้น ความที่มละกิเลสได้
โดยตถังก วิกขัณณ สมุจเฉทปหาน ของผู้ที่ได้ดูได้เห็นพระธรรม
นั้น ย่อมมีจริงมีแท้ไม่เปล่าเลย เพราะเหตุนี้ พระธรรมนั้นจึงชื่อว่า
เอหิปัสสิโก ความจะร้องเรียกผู้ปฏิบัติว่า ท่านจงมาดูเถิด ท่านจงมา
เห็นเถิด ดังนี้, อนึ่ง พระธรรมอันบุคคลผู้ปฏิบัติจะพึงน้อมเข้าใจ
ก็จะต้องตรึกตรองมองดูด้วยใจ จะแลดูด้วยตามิได้ แลด้วยใจแล้ว
ก็เห็นพระธรรม ทำใจให้บริสุทธิ์หลุดไปจากกิเลสได้ เพราะเหตุนี้
จึงจะต้องน้อมพระธรรมเข้าใจ ตรึกตรองพิจารณาไปด้วยใจ.
นัยหนึ่งว่า พระธรรมนั้นเป็นของอันบุคคลจะน้อมเข้าใจได้ อธิบาย
ว่า ผู้ที่บำเพ็ญเพียรรับเร่ภาวนาดังรับดับผ้าและเสียรอันเพลิงไหม้อยู่

ฉะนั้น แล้วทำมรรคและผลให้เกิดมีขึ้นในใจ เพราะเหตุนั้น พระธรรม จึงชื่อว่า โอปนยิโก อันบุคคลจะพึงน้อมเข้าในใจได้. พระธรรมนั้น อันวิญญูชนผู้รู้วิเศษทั้งหลายจะพึงรู้แจ้งเฉพาะตัว อธิบายว่า พระธรรม นี้ท่านที่เป็นนักปราชญ์ทั้งหลายจะพึงเห็นแจ้งในตน ๆ ผู้อื่นที่ไม่ได้รู้ จะพลอยมารู้ด้วยท่านนั้นไม่ได้ เหมือนอย่างวิชาศิลปศาสตร์ต่าง ๆ ผู้ที่ได้ศึกษารู้เข้าใจแล้ว ก็รู้เข้าใจเฉพาะตัวของผู้นั้นเอง ผู้อื่นที่ไม่ได้ ศึกษาจะพลอยมารู้ในศิลปศาสตร์วิชานั้นด้วยไม่ได้ฉะนั้น เมื่อโยคา พจรกฤษทุตรมาระลึกตรึกคิดไปในคุณของพระธรรมอยู่ ก็จะมละเสียได้ ซึ่งนิวรณ์ธรรม จิตก็ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ ๆ. วินิจฉัยในธัมมานุสสติ จบแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในสังฆานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกฤษทุตรผู้จะเจริญ สังฆานุสสติกัมมัฏฐานนั้น พึงอาศัยอยู่ในเสนาสนะอันสมควร โดย นัยที่กล่าวมามาก่อนนั้นแล้ว จึงระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ พระสงฆ์นั้น มี ๒ จำพวก คือ อริยสงฆ์จำพวกหนึ่ง สมมติสงฆ์จำพวกหนึ่ง ท่านที่ ดำรงอยู่ในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่าอริยสงฆ์ หมู่ของพระอริยเจ้า หมู่เป็น พระอริยเจ้า. ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปนั่งอยู่ในภายในสีมา ไม่ละหัดถ- ภาสกันและกัน มีอำนาจให้สำเร็จสังฆกรรมนั้น ๆ ได้ ชื่อว่าสมมติ- สงฆ์ ๆ โดยสมมติ. ก็พระสงฆ์นั้นย่อมมีคุณแก่สัตว์ เพราะท่านรักษา ปรียัติธรรมของพระพุทธเจ้าไว้ ได้สังคีติร้อยกรองไว้เป็นหมู่เป็นหมวด มิได้กระจัดพลัดพราย จนถึงได้จารจาริกใส่ไว้ในโบราณเป็นลำดับ ๆ มา หมู่ชนที่เกิด ณ ภายหลังได้ศึกษาเล่าเรียนสดับฟังทรงจำไว้ จึงพากัน

ฉลาดรู้จักพุทธวณะและบุญบาป เหตุเกิดสุขและทุกข์ ถ้าพระพุทธเจ้า
เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์มิได้รักษาปริยัติธรรมไว้ มิได้
รื้อยกรองปริยัติธรรมไว้ไซ้ร้ หมู่ชนที่เกิดมา ณ ภายหลัง ก็จะพากัน
โง่เขลา หารู้จักพุทธวณะ และบุญบาป เหตุเกิดสุขและทุกข์ไม่
ซึ่งประชุมชนที่เกิดภายหลังมารู้จักพุทธวณะ และบุญบาป เหตุเกิด
สุขและทุกข์ ตามภูมิปัญญาของตน ๆ ได้ดี เพราะพระสงฆ์เป็นต้นเหตุ
ข้อนี้ได้ชื่อว่าพระสงฆ์มีคุณแก่สัตว์อย่างหนึ่ง ๆ. อนึ่ง พระสงฆ์นั้น
ท่านเป็นบุญเขต เนื่องาบุญของโลก หาเขตบุญอื่นยิ่งกว่าและเสมอ
ไม่มี บุคคลเหล่าใดมีความต้องการสมบัติที่เป็นของมนุษย์หรือเป็น
ของทิพย์ หรือต้องการสมบัติคือนิพพานแล้ว และถวายทานบูชาและ
ปฏิบัติตาม ด้วยความเชื่อและเลื่อมใสในพระสงฆ์ ๆ ก็สามารถจะให้
บุคคลเหล่านั้นได้สมบัตินั้น ๆ สมดังจิตประสงค์ของตน ๆ ได้ ข้อนี้
พระสงฆ์ได้ชื่อว่ามีคุณแก่สัตว์อย่างหนึ่งเพราะเป็นบุญเขตอันยิ่ง.

โยคาพจรกุลบุตรผู้จะเจริญสั่งขานุสสติ จะพึงระลึกถึงคุณของ
พระสงฆ์โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ได้ หรือจะระลึกถึงคุณพระสงฆ์ตาม
พระบาลีว่า **สุปฏิปันโน** เป็นต้นไปทั้งหมด หรือบทใดบทหนึ่งก็ได้
ความในบาลีนั้นว่า พระสงฆ์ผู้สาวกของพระผู้มีพระภาคท่านปฏิบัติ
ปีติประตอบายได้แล้ว จึงชื่อว่า **สุปฏิปันโน** ปฏิบัติดีแล้ว คือพระโศดา
บัน. อนึ่งท่านปฏิบัติตรง อยู่อีกชาติเดียวทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ จึงชื่อว่า

๑. แก้วว่า **สุปฏิปันโน** คือพระโศดาบัน ๆ ล ๆ สามิจิปฏิปันโน คือพระอรหันต์ นี้ยังไม่เคยพบที่มา
บางทีจะเป็นความเห็นของท่านเอง.

อุชุปฏิปนุโน ปฏิบัติตรงแล้ว คือพระสกิทาคามี. อนึ่ง ท่านผู้ปฏิบัติ
ออกจากกามธาตุแล้ว ดับทุกข์ได้แล้วในพรหมโลกจึงชื่อว่า **ถายปฏิ-**
ปนุโน ปฏิบัติออกตัวได้แล้ว คือพระอานาคามี. อนึ่ง ท่านปฏิบัติชอบยิ่ง
ดับทุกข์ได้ในชาตินี้แล้ว จึงชื่อว่า **สามิจิปฏิปนุโน** ปฏิบัติชอบยิ่งแล้ว
คือพระอรหันต์.

พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว เพราะ
เป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้ว ในธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ตรัสดี
แล้ว มิได้ดำเนินโดยข้อปฏิบัติอันผิดจากพุทธศาสนา จึงชื่อว่า **สุปฏิ-**
ปนุโน ปฏิบัติดีแล้ว. อนึ่ง เป็นผู้ปฏิบัติตรงแล้ว เพราะท่านดำเนิน
ตามทางกลาง คืออัยยฆาติกมรรค มิได้เข้าไปใกล้ซึ่งส่วนลามก ๒
อย่าง คือกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ
อันผิดจากพระนิพพานจึงชื่อว่า **อุชุปฏิปนุโน** ปฏิบัติตรงแล้ว. อนึ่ง
เป็นผู้ปฏิบัติออกตัว คือท่านไม่ปฏิบัติเพ้อลาภยศความสรรเสริญสุข
ในปัจจุบัน แลสวรรค์สุคติภพสุขนั้น ในเบื้องหน้า ท่านเป็นผู้
ปฏิบัติเพื่อจะออกจากภพทั้งสิ้นจากทุกข์ทั้งสิ้นอย่างเดียว จึงชื่อว่า
อุชุปฏิปนุโน ปฏิบัติออกตัวได้แล้ว. อนึ่ง ท่านเป็นผู้ปฏิบัติชอบยิ่ง
แล้ว เพราะท่านปฏิบัติทำกายวาจาใจให้บริสุทธิ์ ด้วยไตรสิกขา ศีล
สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นความปฏิบัติชอบยิ่ง ความแก่โลกุตรธรรม
พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ปฏิบัติตรงแล้ว
ปฏิบัติออกตัวได้แล้ว ปฏิบัติชอบยิ่งแล้ว นั้น จัดเป็นคู่ ๆ ได้ ๔ คู่ คือ
ท่านที่ดำรงอยู่ในโศคาปัตติมรรค โศคาปัตติผล คู่ ๑ ท่านที่ดำรงอยู่

ในสภิกขาคามิมรรค สภิกขาคามีผล คู่ ๑ ท่านที่ดำรงอยู่ในอนาคามิมรรค
อนาคามีผล คู่ ๑ ท่านที่ดำรงอยู่ในอรหัตมรรค อรหัตผล คู่ ๑
นับเรียงตัวบุคคลออกไปโดยลำดับมรรคและผลนั้น ๆ เป็นพระอริย-
บุคคล ๘ จำพวก พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น
จัดเป็นคู่ ๆ ได้ ๔ คู่ นับเรียงตัวบุคคลออกไปได้ ๘ จำพวกเหล่านี้.

อนึ่ง พระสงฆ์นั้น ท่านเป็นผู้ควรเครื่องสักการบูชา อันเทวดา
และมนุษย์พึงนำมาบูชา เพราะท่านอาจทำเทวดาและมนุษย์ ผู้บูชา
ให้มีผลอันใหญ่ยิ่งตามประสงค์ได้ ด้วยคุณของตนที่มีสันดานบริสุทธิ์
แล้ว เป็นเขตบุญอันยิ่ง เหตุนี้จึงชื่อว่า อาหุเนยฺโย ผู้ควรซึ่งเครื่อง
สักการบูชาอันหมู่ชนพึงนำมาบูชา. อนึ่ง พระสงฆ์นั้นเป็นผู้ควรซึ่ง
เครื่องสักการะของต้อนรับ ก่อนก่าญาติและมิตรสหายและอาคันตุกะ
แขกแต่บรรดาที่มาทั้งสิ้น เพราะชนมีญาติเป็นต้นเหล่านั้น มีคุณซึ่งจะ
เสมอด้วยพระสงฆ์นั้นไม่มี พระสงฆ์นั้นมีสันดานอันบริสุทธิ์ เป็นเนื้อ
นาบุญอันนี้ ย่อมปรากฏมีแต่ในพุทธกาลอย่างเดียว ไม่มีในกาลอื่น ๆ
เพราะเหตุนี้ พระสงฆ์นั้นจึงชื่อว่า ปาหุเนยฺโย ผู้ควรซึ่งเครื่อง
สักการบูชา อันประมุขชนพึงนำมาบูชาก่อน. อนึ่ง พระสงฆ์นั้นเป็น
ผู้ควรซึ่งทักษิณาทานเครื่องเจริญผลคือสุขสมบัติ อันประมุขชนเชื่อต่อ
โลกหน้า หวังผลแล้วจึงให้ด้วยความเลื่อมใส เพราะพระสงฆ์นั้น อาจ
ทำทักษิณาทานของประมุขชนผู้ให้ นั้น ให้มีผลไพฑูลีใหญ่ยิ่งได้ ด้วยคุณ
ของตนที่มีสันดานบริสุทธิ์ เป็นเนื้อนาบุญอันยิ่ง. อนึ่ง พระสงฆ์นั้น
ท่านเป็นผู้ควรทำซึ่งอัญชลีของประมุขชนผู้เลื่อมใส เพราะพระสงฆ์นั้น

มีสันดานบริสุทธิ์ เป็นเขตบุญอันยิ่ง อาจทำอัญชลีกรรมของประมุขชน
นั้น ให้เกิดผลวิเศษได้ เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า **อัญชลี-**
กรณีย ผู้ควรทำซึ่งอัญชลีของประมุขชน. อนึ่ง พระสงฆ์เป็นไรนา
ที่งอกที่หวานพีชคือบุญกุศล ของประมุขชนในโลกไม่มีไรนาอื่นยิ่งกว่า
หรือเสมอเหมือนได้ เพราะพระสงฆ์นั้น มีสันดานบริสุทธิ์ปราศจาก
โทษ คือกิเลสซึ่งเป็นเครื่องประทุษร้ายทำสันดานตนให้เศร้าหมอง
เพราะเหตุนี้ พระสงฆ์นั้นจึงเป็นเขตบุญอันยิ่ง ของเทวดาและมนุษย์
ทั้งหลาย.

ก็แลคุณของพระสงฆ์ ซึ่งได้พรรณนามาตามบทพระบาลีจะนี้
เมื่ออ่านแล้ว ๒ อย่างเท่านั้น คือคุณเกื้อกูลแก่คน ๑ เกื้อกูลแก่ผู้
อื่น ๑ บทว่า **สุปฏิปันโน---** ๔ บทนี้ เป็นคุณเกื้อกูลแก่ตน บทตั้งแต่
อาหุเนยโย ไปจนถึง อนุตฺตรํ ปุณฺณกุเขตฺตํ โลกุตฺต นี้เป็นคุณเกื้อ
กูลแก่ผู้อื่น. เมื่อโยคาพจรกุลบุตรมาระลึกตริกไปในคุณของพระสงฆ์อยู่
นิเวศธรรมก็จะสงบรำงับไปจากสันดาน จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ
และอุปจารสมาธิโดยลำดับ ๆ วินิจฉัยในสังฆานุสสติ ยุตแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในสี่สถานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกุลบุตรผู้จะเจริญสี่ตา-
นุสสตินั้น ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็พึงชำระศีลของคฤหัสถ์ให้บริสุทธิ์ ถ้าเป็น
บรรพชิต ถ้าเป็นชำระศีลของบรรพชิตให้บริสุทธิ์ ให้เป็นศีลอันพระอรិยะ
ชอบใจ อย่าให้เป็นท่อน คือขาดต้นขาดปลาย อย่าให้ทะลุคือขาดกลาง
อย่างให้ค้าง คือขาดข้างต้นหรือข้างปลายเข้าไป ๒ หรือ ๓ โดยลำดับ
อย่าให้พร้อย คือขาดในระหว่าง ๆ คั่น ๆ กัน พึงทำศีลของตน ๆ นั้น

ให้บริสุทธิบริบูรณ์พร้อมมูลด้วยดีแล้ว พึงเข้าไปยังเสนาสนะที่สงบ
กล่าวแล้วแต่พินหลัง พึงพิจารณาซึ่งศีลของตน ด้วยสามารถแห่งคุณ
ความบริสุทธิ ดันพระอริยเจ้าชอบใจ มีอันไม่ขาดเป็นต้นว่า ศีลของเรา
มิได้ขาดในเบื้องต้นและเบื้องปลายมิได้ทำลายในท่ามกลาง มิได้ต่าง
มิได้พร้อย เป็นไต่ มิได้เป็นทาสของตัณหา ศีลของเรานี้เป็นที่
สรรเสริญของนักปราชญ์ อันตัณหาและทิฐิไม่เข้าถือเอาจับต้องได้
ย่อมเป็นไปได้เพื่อจะให้สำเร็จอุปะการสมาธิ เมื่อโยคาพจรกฤษณะระลึก
เนื่อง ๆ อยู่ถึงศีลของตนโดยนัยดังกล่าวมานี้ จิตก็จะสงบรับจาก
นิวรณธรรม ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปะการสมาธิโดยลำดับ ๆ สำเร็จ
เป็นกามาพจรกุศล. วินิจฉัยในสีลานุสสติ ยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในจาคานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกฤษณะผู้จะเจริญ
จาคานุสสติกัมมัฏฐานนั้น พึงทำใจให้ยินดีรับใคร่ในการบริจาทาน
ก่อน. อนึ่ง พึงตั้งจิตไว้ว่า ตั้งแต่นี้ไปเมื่อปฏิบัติหาคือจะรับทานมีอยู่
เราไม่ได้ให้ทานโดยที่สุดแต่ข้าวก้อนหนึ่งแล้ว เราจะไม่บริโภคเลยเป็น
อันขาดทีเดียว ในเมื่อจะเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐานนั้น พึงให้ทานแก่
ปฏิบัติหาคันตรงคุณเป็นอันดี แล้วพึงถือเอาซึ่งนิमित คืออาการในทาน
ที่ตนได้ด้วยบริจาทานนั้น แล้วพึงเข้าไปในเสนาสนะอันสงัดมีนัย
ดังกล่าวมาแล้วแต่หลัง พึงระลึกถึงซึ่งอันบริจาทานของตนที่ประกอบ
ด้วยคุณมีความปราสาจากตระหนี่เป็นต้นว่า เป็นลาภของเราแล้วหนอ
เราได้ชาติเกิดเป็นมนุษย์นี้ ได้ชื่อว่าได้ด้วยดีแล้วหนอ เพราะอยู่บัดนี้
ด้วยจิตปราสาจากตระหนี่ เรานับบริจาทานสละปล่อยออกแล้ว มีมือล้าง

เปียกอยู่เป็นนิตย์ เพื่อจะหิบบไทยทานให้โดยเคารพ เราเป็นผู้ยินดีแล้ว ในการบริจาทาน เราเป็นผู้ควรเพื่ออันขอของผู้อื่น ผู้อื่นมาขอของ สิ่งใด เราจะให้สิ่งนั้นตามประสงค์ เราเป็นผู้ยินดีแล้วในอันให้และ อันแจกเกลี้ยของให้แก่คนอื่น เมื่อโยคาพจรกตบุตรมาระลึกถึงอัน บริจาทานของตนโดยนियมดังนี้ จิตก็จะปราศจากนิวรณ์ธรรม ตั้งมั่น เป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ ๆ . วินิจฉัยในจกานุสสติ ยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในเทวดานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกตบุตรผู้จะเจริญ เทวดานุสติกัมมัฏฐานนั้น พึงทำจิตให้ประกอบด้วยคุณคือศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ก่อนแล้ว ไปยังที่สงบเงียบ พึงตั้งไว้ซึ่ง ทานผู้มีคุณทั้งหลายที่เกิดในคติอันดี บริบูรณ์ด้วยสุขสมบัติอิสริยยศ บริวารยศซึ่งชาวโลกเรียกว่าเทวดา ที่ประกอบด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้น ไว้ในที่ที่เป็นพยาน แล้วจึงระลึกว่า เหล่าท่านเทวดาซึ่งเกิดในที่คติอันดี บริบูรณ์ด้วยสุขสมบัติยศศักดิ์ศฤงคารบริวาร เป็นใหญ่เป็นอธิบดีมี เดชานุภาพมากนั้น ๆ เพราะเมื่อชาติก่อน ๆ ท่านเทวดาเหล่านั้น ย่อมปฏิบัติประกอบด้วยคุณ คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ก็คุณคือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ของเรานี้ก็เหมือนกัน เมื่อตั้งท่านเทวดาที่เกิดในคติอันดี บริบูรณ์ด้วยสุขสมบัติลาภยศไว้ในที่ เป็นพยานจะนี้แล้ว ก็พึงระลึกถึงคุณคือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญาของตนนั้นเนื่อง ๆ รำไป เมื่อปฏิบัติอยู่โดยนัยนี้ จิตก็สงบ ว่างปราศจากนิวรณ์ธรรม ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดย

ลำดับ ๆ สำเร็จเป็นภามาพจรกุศลบุญราศี. วินิจฉัยในเทวดานุสสติ
ยุดีแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในอุปสมานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกุศลบุตรผู้จะเจริญ
อุปสมานุสติกัมมัฏฐานนั้น พึงเข้าไปยังที่งัด แล้วจึงระลึกถึงคุณ
พระนิพพานธรรมว่า พระนิพพานย้ายี่เสียซึ่งความเมาต่าง ๆ มีความ
เมาในวัยเป็นต้น หรือว่า พระนิพพานนี้้นำความหวังความอยากดัง
ระหายน้ำเสียให้วิनाส หรือว่า พระนิพพานนี้ถอนขึ้นซึ่งอาลัยรักใคร่
พัวพันอยู่ในกามคุณ ๕ เสียด้วยดี หรือว่า พระนิพพานนี้เข้าตัดเสีย
ได้ซึ่งกิเลสและกรรมและวิบาก อันเป็นเหตุให้สัตว์หมุนเวียนเกิดตาย
อยู่ในภพทั้ง ๓ หรือว่า พระนิพพานนี้เป็นที่สิ้นค้นหา สิ้นความ
สะดุ้งความกลัวความอยากด้วยดี หรือว่า พระนิพพานนี้เป็นที่ปราศจาก
กิเลสเครื่องข่มใจ หรือว่า พระนิพพานนี้เป็นที่ดับราคาทิสะโมหะ
โดยไม่เหลือ หรือว่า พระนิพพานนี้เป็นที่ดับเพลิงกิเลสและกองทุกข์
เป็นสุขอย่างยิ่ง ราคะโทสะโมหะ ๓ นี้ชื่อว่าเพลิงคือกิเลส เพราะเกิดขึ้น
กับจิต ทำจิตให้เศร้าหมองขุ่นมัวด้วย ทำจิตให้ร้อนกระสับกระส่ายด้วย
ชาติความเกิด ชรา ความแก่ มรณะ ความตาย โสกะ ความแเหยงใจ
ปริเทวะ ความร่ำไรพร่ำบ่นด้วยวาจา ทุกข์ ความเจ็บกาย โทมนัส
ความเสียใจ อุบายาส ความคับแค้นใจ ๘ นี้ ชื่อว่ากองทุกข์ เพราะ
เป็นเหตุแห่งความทุกข์ต่าง ๆ ด้วย เป็นทุกข์เหลือทนด้วย เพลิงคือ
กิเลสมีราคะเป็นต้น กองทุกข์มีชาติเป็นต้นเหล่านี้มาถึงพระนิพพาน
แล้ว ย่อมดับสิ้นไปหมดไม่เหลืออยู่ได้ เหตุนั้น พระนิพพานนั้นจึง

เป็นสุขอย่างยิ่ง ให้โยคาวจรกัลบุตรผู้เจริญอุปमानุสสติ พึงระลึกถึง
คุณของพระนิพพานบทใดบทหนึ่งเป็นอารมณ์ โดยนัยดังกล่าวมานี้
เมื่อระลึกถึงคุณของพระนิพพานนั้นเนื่อง ๆ รั่วไป จิตก็จะสงบรับ
จากระคะโทสะโมหะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ ๆ
สำหรับเป็นกามาพจรกัลบุตรราศี. วินิจฉัยในอุปमानุสสติ ยุติแต่
เท่านั้น.

จะวินัยในมรณัสสติต่อไปว่า โยคาวจรกัลบุตรผู้จะเจริญ
มรณัสสตินั้น พึงไปยังที่สังข์ แล้วกระทำบริกรรมนึกไปว่า ความตาย
จักมีแก่เรา เราจักต้องตาย ดังนี้ หรือนึกว่า ชีวิตของเราจักขาดไปดังนี้
หรือจะนึกว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ล่วงความตายไปไม่ได้ดังนี้
ก็ได้ เมื่อทำบริกรรมนั้น พึงทำในใจนึกด้วยอุบาย อย่าได้ทำในใจ
นึกด้วยหาอุบายมิได้ ซึ่งว่าทำในใจนึกด้วยอุบายนั้น คือให้เป็นผู้มีสติ
และปัญญา กำหนดพิจารณาให้เกิดความสังเวชว่า ความตายนี้จักมี
เป็นแน่ ชีวิตที่เลี้ยงร่างกายจิตใจให้สคิสเป็นอยู่นี้ จักขาดไปเป็นแท้
พึงเป็นผู้มีสติและปัญญา กำหนดพิจารณาให้เกิดความสังเวชจะนี้
อย่างได้บริกรรมบ่นเพื่อพิมพ์ไปแต่ปาก ถ้าแลบ่นเพื่อพิมพ์ไป ไม่ได้ตั้ง
สติพิจารณาด้วยปัญญา ธรรมสังเวชในความตายนั้นไม่เกิดขึ้นได้ อย่าง
นี้ชื่อว่าทำในใจนึกด้วยหาอุบายมิได้ แท้จริง เมื่อโยคาวจรกัลบุตรมา
ทำในใจนึกด้วยหาอุบายมิได้ดังนั้น ขณะเมื่อระลึกถึงความตายของคน
ที่รักใคร่ มีมารดาบิดาเป็นต้น ก็มักจะโศกเศร้าเสียใจ ขณะเมื่อ
ระลึกถึงความตายของคนที่ไม่รักไม่ชัง ก็มักจะเพิกเฉยเสีย มิได้มี

ตั้งสัปหรืออันเห็นซากศพไม่มีความสังเวชขณะนั้น ขณะเมื่อระลึกถึงความตายของคนที่มีเวร อันเป็นข้าศึกจะชื่นชมกันก็โสมนัส ขณะเมื่อระลึกถึงความตายของตน ก็มักจะเกิดความสะดุ้งหวาดเสียวตกใจแล้ว ดังคนขลาดเห็นนายเพชรฆาตถือดาบเงือดเงืออยู่และมีความสะดุ้งตกใจกลัวขณะนั้น ความทำในใจโดยไม่แยบคายด้วยหาอุบายมิได้ย่อมประกอบไปด้วยโทษต่าง ๆ ดังพรรณนามาจะนี้ เพราะเหตุนี้ เมื่อโยคาพจรกฤษบุตรผู้จะเจริญมรณัสสติกัมมัฏฐานนี้ พึงระลึกถึงความตายโดยแยบคาย ด้วยอุบายที่ชอบ ทำให้ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๓ คือ สติ ระลึกถึงความตายอยู่ ๑ ฉลาด รู้ว่าความตายจักมีเป็นแน่ ตัวจักต้องตายเป็นแท้ ๑ เกิดสังเวชสลดใจ ๑. เมื่อระลึกถึงความตายประกอบพร้อมด้วยองค์ทั้ง ๓ นี้แล้ว ก็จะข่มนิวรณ์ธรรมทั้งสิ้นได้ จิตใจก็จะตั้งมั่น เป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ ๆ สำเร็จเป็นกามาพจรกฤษตราศี โยคาพจรกฤษบุตรผู้ระลึกถึงความตายเนื่อง ๆ อยู่อย่างนั้น ก็จะเป็นผู้ไม่ประมาท ไม่มัวเมาสิ้นกาลทั้งสิ้น จะไม่ยินดียิ่งในภาพ ตัดความยินดียิ่งในภพทั้งสิ้นเสียได้ จะไม่รักใคร่ในชีวิต มละความรักใคร่ในชีวิตเสียได้ จะเว้นเสียซึ่งกรรมที่เป็นบาป จะเป็นผู้มักน้อย ไม่สะสมเก็บเข้าของไว้มาก จะเป็นผู้มีมลทินคือตระหนี่ปราศจากสันดาน มิได้หวงเสียตายในเครื่องบริขารทั้งสิ้น จะถึงซึ่งอันคุ้นเคยในอนิจจสัญญา ความหมายรู้ว่าสังขารคือรูปธรรมนามธรรมร่างกายจิตใจไม่เที่ยง และทุกขสัญญา ความหมายรู้ว่าสังขารเป็นทุกข์ และอนัตตสัญญา ความหมายรู้ว่าธรรมทั้งสิ้นเป็นอนัตตา

ใช้ตัว ใช้ตน ใช้สัตว์ ใช้บุคคล อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้น
ก็จะเข้าไปตั้งปรากฏอยู่แจ้งชัดในสันดาน อนึ่ง เมื่อมีความตายมาถึง
ก็จะไม่กลัวตาย เป็นผู้มีสติตาย มิได้เป็นคนหลงตาย คนที่ไม่ได้
เจริญมรณัสสตินั้น เมื่อใกล้จะตาย มักจะสะดุ้งตกใจกลัวตายเป็น
กำลัง ดังคนอันสัตว์ร้ายครอบงำไว้จะกินเป็นภักษาหาร มิฉะนั้นดังคน
อยู่ในเงื้อมมือของโจร หรือเงื้อมมือของเพชรฆาต มีความสะดุ้ง
ตกใจกลัวนั้นนั่น. คุณคือเจริญมรณัสสติ เป็นปัจจัยที่จะให้ได้สำเร็จ
พระนิพพาน ผู้ที่เจริญมรณัสสติกัมมัฏฐานนี้ ถ้ายังมีสำเร็จพระนิพพาน
ในชาตินี้ เมื่อสิ้นชีพทำลายขันธลง ก็จะมีสุคติภพเป็นเบื้องหน้า มรณัส-
สติภาวนาย่อมประกอบไปด้วยคุณานิสงส์เป็นต้นดังนี้. เพราะฉะนั้น
ควรที่ผู้ปริชา จะพึงมีอุตสาหะเจริญมรณัสสติกัมมัฏฐานนี้สิ้นกาลเนื่อง ๆ
เทอญ. วินิจฉัยในมรณัสสติยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในกายคตาสติต่อไปว่า โยคาพจรกุลบุตรผู้เจริญ
กายคตาสติกัมมัฏฐานนั้น พึงตั้งสติกำหนดพิจารณา ซึ่งกายเป็นที่
ประชุมแห่งส่วนน่าเกลียด ข้างบน ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นมา ข้างล่าง ตั้งแต่
ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ ให้เห็นว่าเต็มไปด้วยขงไม้
สะอาด มีประการต่าง ๆ ถ้าจะนับเป็นส่วน ๆ ๓๑ ส่วน คือ เกศา
ผมทั้งหลาย ส่วน ๑. โลมา ขนทั้งหลาย ส่วน ๑. นขา เล็บ
ทั้งหลาย ส่วน ๑. ทนฺตา ฟันทั้งหลาย ส่วน ๑. ตโจ หนัง ส่วน ๑.
มัตถ์ เนื้อ ส่วน ๑. นหารู เส้นเอ็นทั้งหลาย ส่วน ๑. อฏฺฐิ กระดูก
ทั้งหลาย ส่วน ๑. อฏฺฐิมิณฺขุ เยื่อในกระดูกในสมอง ส่วน ๑. วกกั

ม้าม ส่วน ๑. หทัย หัวใจ ส่วน ๑. ยกนั ตับ ส่วน ๑. กีโลมกั
พังผืด ส่วน ๑. ปิหัง ไต ส่วน ๑. ปปฺผาสั ปอด ส่วน ๑.
อนุดั ใ้ใหญ่ ส่วน ๑. อนุดคฺคณั ใ้น้อย ที่รัดเหนี่ยวใ้ใหญ่
ส่วน ๑. อุทริยั อาหารใหม่ ส่วน ๑. กรีธั อาหารเก่า ส่วน ๑.
ปิตุดั น้ำดี ส่วน ๑. เสมฺหึ น้ำเสลด ส่วน ๑. ปุพฺโพ น้ำเหลือง
ส่วน ๑. โลหิตั น้ำเลือด ส่วน ๑. เสโท น้ำเหงื่อ ส่วน ๑.
เมโท น้ำมันข้น ส่วน ๑. อสุสุ น้ำตา ส่วน ๑. วสา น้ำมัน
เหลว ส่วน ๑. เขโพ น้ำลาย ส่วน ๑. สิงฺฆาณิกา น้ำมูก ส่วน ๑.
ลลิกา น้ำไขข้อ ส่วน ๑. มุตุตฺตึ น้ำเยี่ยว ส่วน ๑. รวมเป็น ๓๑
ส่วนด้วยกัน.

ผมนั้น งอกขึ้นตามหนังศีรษะทั้งสิ้น. ขนนั้น งอกขึ้นตามขุม
ขน เว้นไว้แต่ฝ่ามือฝ่าเท้า. เล็บนั้น งอกขึ้นตามปลายมือปลายเท้า
สีขาวยคล้ายเกล็ดปลา. ฟันนั้น งอกขึ้นตามกระดูกข้างบนข้างล่าง
สำหรับบดเคี้ยวอาหาร. หนังนั้น หุ้มอยู่ทั่วกาย. เนื้อนั้น อยู่ถัด
หนังเข้าไปเป็นชั้น ๆ พอกกระดูกไว้ดังดินทาฝา มีสีแดง ๆ. เส้นเอ็น
นั้น สีขาว ใหญ่บ้างเล็กบ้าง เกี่ยวประสานผูกพันกระดูกไว้ ดัง
เถาว์วัลย์ผูกพันรัดฟันไว้มิให้กระจัดกระจายฉะนั้น กระดูกนั้น เป็นร่าง
โครงค้ำแข็งอยู่ในกาย ประมาณ ๓๐๐ ท่อน มีสีขาว. เชื้อในกระดูกนั้น
มีสีขาวเหมือนยอดหวายที่บุคคผลเผาให้อ่อน แล้วใส่ไว้ในกระบอไม้
ฉะนั้น. เชื้อในสมองศีรษะนั้น เป็นขวงขาวเหมือนนุ่นคลุกกะทิ. ม้าม
นั้น เป็นก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วอันเดียวกัน ดังผลมะม่วง ๒ ผลมีขั้ว

อันเดียวกันจะนั่น มีสีแดงคล้ำ ๆ. หัวใจนั่น มีสีแดง สันฐานเหมือน
ดอกบัวตูม ตั้งอยู่ท่ามกลางอกค่อนข้างซ้าย. ดับนั้น เป็นแผ่นเนื้อ ๒
แผ่น มีสีแดงคล้ำ ตั้งอยู่ระหว่างอกข้างขวาเคียงเนื้อหัวใจ ถ้าคนมี
ปัญญามาก ปลายดับเป็นแฉก ๆ ๒ แฉกข้าง ๓ แฉกข้าง. พังผืด
นั่น มีสีขาว เหนียวหนึ่กกับเนื้อติดกันไว้ข้าง เหนียวเนื้อกับเอ็น
ติดกันไว้ข้าง เหนียวกระดูกกับเนื้อติดกันไว้ข้าง. ไตนั้น เป็นชั้นเนื้อ
สีดำคล้ำเหมือนลื่นโคดำ อยู่ข้างชายโครงข้างซ้าย. ปอดนั้น เป็น
แผ่นเนื้อใหญ่สีแดงคล้ำ ตั้งอยู่ท่ามกลางอก ปกคลุมม้ามและหัวใจ
และดับอยู่จุฬาลงมิ ให้พึงเข้าใจว่า หัวใจอยู่ท่ามกลางอก ม้าม
อยู่ข้างซ้ายหัวใจ ดับอยู่ข้างขวาหัวใจ ปอดปกคลุมปิดม้ามหัวใจ
และดับอยู่ทั้งหมด. ไส้ใหญ่อยู่ใต้ม้าม ไส้ย่อยอยู่ใต้หัวใจ ดับไต
อยู่บนไส้. ก็ไส้ใหญ่นั้น ปลายข้างหนึ่งอยู่คอหอย ปลายข้างหนึ่ง
อยู่ทวาร ขดอยู่ ๒๑ ขดทบไปทบมา แซ่ซุ่มอยู่ด้วยโลหิตในท้อง
ดังปลาไหลเผือกอันบุคคลตัดศีรษะแล้ว และแซ่ไว้ในรางเลือดฉะนั้น.
ไส้ย่อยนั้น รัศไส้ใหญ่ที่ทบไปทบมาอยู่สีขาว ๆ. อาหารใหม่นั้น คือ
สิ่งของที่บริโภคนกลงไปถึงท้องแล้ว และอาเจียนออกมาเสียเช่นนั้น.
อาหารเก่า นั้น คือของที่บริโภคค้างอยู่ในท้อง กลายเป็นอุจจาระ เช่น
อุจจาระที่ถ่ายออกมาฉะนั้น. น้ำคั้นนั้น สีเขียวคล้ำ ๆ ที่เป็นฝักติด
อยู่ใต้ดับ ที่ไม่เป็นฝักชิมซาบอยู่ทั่วทั้งกาย เว้นไว้แต่ ผม ขน เล็บ
พัง และกระดูก และหนังที่เป็นแผ่นแข็งกระด้างเสีย. น้ำเสลดนั้น
สีคล้ำ ๆ เป็นมวก ๆ ชั่งอยู่ในไส้ใหญ่ ปกคลุมอยู่ข้างบน กำบังกลั้น

ปฏิบัติมิให้พุ่งขึ้นมาได้ ขณะเมื่อบุคคลกินอาหารกลืนลงไป น้ำเสลด
นั้นก็แหวกออกเป็นช่อง ครั้นอาหารจมลงไปแล้ว ก็กลับปิดเข้าดัง
เก่า. น้ำเหลืองนั้น ตั้งอยู่ในสรีระที่มีบาดแผล และชอกช้ำเป็นต้น.
น้ำเลือดนั้น ๒ อย่าง เลือดชั้นมีสีสุกคั่งน้ำครั้งที่ขึ้น ๆ ตั้งอยู่ในท้อง
ท่อมม้ามหัวใจดับปอด ไหลซึมซาบไปที่ละน้อย ๆ ชุ่มไปในม้าม
และเนื้อหัวใจ และดับปอด อย่าง ๑ เลือดเหลวใส มีสีแดงคั่งน้ำครั้ง
จาง ๆ ซึมซาบอยู่ทั่วกาย เว้นไว้แต่หนังอันแห้งกระด้าง และผม
ขน เล็บ ฟัน กระดูกเสี้ยน. น้ำเหลืองนั้น สีคั่งน้ำมันงาอันใส ไหล
ออกจากขุมผมและขน ในกาลเมื่อกายร้อนด้วยพิษเพลิง และแดด
หรือกินของเผ็ดร้อน หรือธาตุอันหนึ่งอันใดวิการ. น้ำมันชั้นนั้น
สีคั่งขมติดอยู่กับหนังต่อเนื้อ. น้ำตานั้น สีคั่งน้ำมันงาอันใส ตั้งอยู่
ในขุมตาทั้ง ๒ ข่อมไหลออกมา ในกาลเมื่อร้อยให้ หรือหัวเราะหนัก
เป็นต้น. น้ำมันเหล่านั้น สีคั่งน้ำมันมะพร้าว ที่เป็นไขอยู่ตามฝ่ามือ
ฝ่าเท้า หลังมือหลังเท้า และภายในช่องหูและหน้าผาก และจะงอย
ปากโดยมาก เมื่อต้องร้อนด้วยพิษเพลิงหรือแดดเป็นต้น จึงไหลออก
มา. น้ำลายนั้นอยู่ในปากสีขาว สัตฐานคั่งฟองน้ำ ไหลซึมอยู่ใน
กระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ช่องที่เกิดน้ำลายนั้นอยู่ได้ลิ้น. น้ำมูกนั้น อยู่ใน
สมองศีรษะ เป็นยวงไหลออกทางนาสิก เหวบบ้างชั้นบ้าง. น้ำไขข้อ
นั้น ติดอยู่ตามข้อกระดูกที่ต่อทั้งสิ้น. น้ำมูตรนั้น เกราะออกจาก
อาหารใหม่และอาหารเก่า ชั่งอยู่ในกระเพาะที่อยู่ของปัสสาวะ. กาย
ซึ่งแยกออกเป็นอาการ ๓๑ ส่วนนี้ ตามพระบาลีพระพุทธเจ้าตรัสเทศนา

แต่ในคัมภีร์อรรถกถาท่านแยกชื่อในสมองศีระะออกส่วนหนึ่งต่างหาก เรียกว่า มตฺตเก มตฺตลฺลํ จึงเป็นอาการ ๓๒ อาการ ๓๒ นี้ ย่อมปรากฏแก่ชาวโลกโดยมาก ชาวโลกย่อมร้องเรียกว่า อาการ ๓๒ ดังนี้ อาการ ๓๑ ตามในพระบาลี อาการ ๓๒ ตามในพระอรรถกถานี้ ให้โยคพาจรกฤษบุตรผู้เจริญกายคตาสติ พึงพิจารณาให้เห็นเป็นปฏิภูม โดยสีและตัญฐาน และกลิ่น และที่เกิด และที่อยู่ทุกส่วน ๆ หรือส่วนใดส่วนหนึ่งก็ได้ พึงพิจารณาโดยอนุโลมปฏิโลม ถอยหน้าถอยหลัง กลับไปกลับมา ให้เห็นเป็นของปฏิภูมลงจงได้ ถ้าไม่เห็นเป็นของปฏิภูมลงได้ ยังกำหนดรักรักรโยธินคืออยู่ในกายไซริ์ ก็พึงถามไล่ไปในใจว่า สิ่งไหนเป็นของดีของงามในกาย จึงมากำหนดรักรักรโยธินดีเอา เป็นหนักหนา กายนี้เป็นของปฏิภูมพึงเกลียดทั้งสิ้นไม่ใช่หรือ แล้ว ก็ให้พึงกำหนดไล่ไปในใจอีกว่า นั่นก็ผม นั่นก็ขน นั่นก็เล็บ นั่นก็ฟัน นั่นก็หนัง จนจึงมูตรเป็นที่สุด แล้วจึงกลับถามไปในใจอีกว่า ส่วนไหนเล่าเป็นของดีของงาม ถ้าไล่ไปในใจดับพรรณนามาจะนี้ ก็จะเห็นลงว่า เป็นของปฏิภูมพึงเกลียดได้ ถ้าไม่เห็นเป็นของปฏิภูมทุกส่วนไซริ์ ส่วนไหนที่ปรากฏเป็นของปฏิภูมชัด คือมูตรคูหรือปุพฺโพโลหิต เสมหะเหงื่อไคล ก็พึงนึกแต่ส่วนนั้นรำไปจนปฏิภูมผุดขึ้น ครั้นเห็นส่วนใดส่วนหนึ่งเป็นปฏิภูมแล้ว ส่วนอื่น ๆ ก็จะเห็นเป็นปฏิภูมไปเหมือนกัน ดังต้นผัก ต้นหญ้า ที่งอกขึ้นบนนาค คนทั้งหลายย่อมเกลียด ฉันทิ ผม ขน เล็บ ฟัน ก็อาศัยมูตรคูปุพฺโพโลหิตชุ่มอยู่เป็นของปฏิภูมพึงเกลียด ฉันทันนั้น.

อนึ่ง เข้าของฝ้านุ่งห่มเป็นต้น ซึ่งเป็นของบริสุทธิสะอาดดี ถ้าเปื้อนมูตรคูดน้ำเล็ดน้ำหนองแล้ว คนผู้ที่สะอาดทั้งหลายก็เกลียด และกล่าวติเตียนว่า ฝ้านี้ปฏิกูลนัก เปื้อนมูตรคูดน้ำเล็ดน้ำหนอง ไม่อยากจะจับต้องนุ่งห่ม ฉันไค ผม ขน เล็บ ฟัน หนังกี้ ถึงบุคคล จะสำคัญว่าดีว่างาม ก็คิดเปื้อนอยู่ด้วยมูตรคูดน้ำเล็ดน้ำหนองเครื่อง ปฏิกูล ซื่อว่าเป็นของปฏิกูล ไม่ควรกำหนดยินดี ฉันนั้น.

อนึ่ง หม้อข้างในใส่มูตรคูดน้ำเล็ดน้ำหนองและของเน่าต่าง ๆ ข้างนอก แม้จะวาดเขียนตกแต่งให้งดงามสักเท่าใด ๆ ก็ไม่พ้นปฏิกูล เพราะมูตรคูดและน้ำเล็ดน้ำหนองและของเน่าเหล่านั้น ซึมออกมา พาให้เห็นเป็นปฏิกูล ฉันไค ภายนี้เล่า ถึงจะขัดสีตกแต่งประดับประดา ให้วิจิตรงามอย่างไร ก็เหมือนกับหม้อที่วิจิตรงามข้างนอกข้างในเต็ม ไปด้วยของไม่สะอาด มีมูตรคูดเป็นต้น ฉันนั้น.

เมื่อพิจารณากายของตนเห็นเป็นปฏิกูล ก็พึงพิจารณากายของผู้อื่น ให้เห็นปฏิกูลเหมือนกัน แล้วรวมกายตนกายผู้อื่นเป็นอันเดียวกัน พงพิจารณาไปโดยนัยดังกล่าวมานี้ เมื่อโยคาพจรกุลบุตรปฏิบัติอยู่ ดังนี้ จิตใจก็สงบราบจากนิวรณ์ธรรม ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ เพียงปฐมฌานโดยลำดับ ๆ สำเร็จเป็น กามาพจรกุศลและรูปาพจรกุศล อนึ่ง ถ้าโยคาพจรกุลบุตรอาศัยซึ่ง อารมณ์ประเภทคือสี่ต่าง ๆ มีสี่ขียวเป็นต้น ซึ่งปรากฏในอาการ ๓๑ อาการ ๓๒ นั้น พิจารณาเอาเป็นกสิณบริกรรมไป ก็จะได้สำเร็จ อัปนาสมาธิตลอดขึ้นไปถึงจตุตถฌานปัญจฌาน และจะเป็นอุปนิสัย

ให้ตรัสรู้ตลอดถึงจักษุสัญญาสมบัติและมรรคผล เหตุนี้ กวرتที่กฤษบุตร
ผู้มีศรัทธาอย่าได้ประมาท ฟังอุตสาหะเจริญกายคตาสติกัมมัฏฐานนี้
อันประกอบด้วยอานิสงส์เป็นอันมาก คุณพรรณนามาจะนี้เทอญ. วินิจฉัย
ในกายคตาสติยุดีแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในอานาปานัสสติกัมมัฏฐานต่อไปว่า โยคาพจรกฤษบุตร
ผู้เจริญอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนั้น ฟังเข้าไปอาศัยอยู่ในป่า หรือ
อยู่ในรุงขมุลร่มพฤกษา หรืออยู่ในเรือนโรงศาลากฎีที่ว่างเปล่าเป็นที่
เงียบสงัดแห่งใดแห่งหนึ่ง สมควรแก่ภาวนานุโยคแล้ว ฟังนั่งคู่
บัลลังก์ชั้นสมาธิ เท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกาย
ให้ตรง ดำรงสติไว้ให้มั่น คอยกำหนดลมหายใจออกหายใจเข้า
อย่าให้ลืมหอง เมื่อหายใจออก ก็ฟังกำหนดรู้ว่าหายใจออก เมื่อ
หายใจเข้า ก็ฟังกำหนดรู้ว่าหายใจเข้า เมื่อหายใจออกและเข้ายาว
หรือสั้น ก็ให้ฟังกำหนดรู้โดยประจักษ์ชัดทุกครั้ง ๆ ไป อย่างลืมหอง
อนึ่ง ท่านสอนให้กำหนดนับ คือเมื่อลมหายใจออกและลมหายใจเข้า
อันใดปรากฏแจ้ง ก็ให้นึกนับว่า ๑. ๑. เป็นต้นไปจนถึง ๑๐ คึงคนนับ
ดวงซึ่งข้าวเปลือก ท่านให้นับลมหายใจเข้าก่อน ให้นับลมหายใจออก
ที่ ๒ ให้นับคู่ ๆ กันไปจนถึง ๑๐.

คือ เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออก นับว่า ๑. ๑. แล้ว ลมเข้าลม
ออก นับว่า ๒. ๒. ลมเข้าลมออก นับว่า ๓. ๓. นับว่า ๔. ๔. นับ
ว่า ๕. ๕. เป็นปัญญาจะ.

ลมเข้าลมออก นับว่า ๑. ๑. นับว่า ๒. ๒. นับว่า ๓. ๓. นับ

ว่า ๔.๔. นับว่า ๕.๕. นับว่า ๖.๖. เป็นฉกกะ.

    ลมเข้าลมออก นับว่า ๑.๑. นับว่า ๒.๒. นับว่า ๓.๓. นับ
ว่า ๔.๔. นับว่า ๕.๕. นับว่า ๖.๖. นับว่า ๗.๗. เป็นสัตตะกะ.

    ลมเข้าลมออก นับว่า ๑.๑. นับว่า ๒.๒. นับว่า ๓.๓. นับ
ว่า ๔.๔. นับว่า ๕.๕. นับว่า ๖.๖. นับว่า ๗.๗. นับว่า ๘.๘.
เป็นอัญญกะ.

    ลมเข้าลมออก นับว่า ๑.๑. นับว่า ๒.๒. นับว่า ๓.๓. นับ
ว่า ๔.๔. นับว่า ๕.๕. นับว่า ๖.๖. นับว่า ๗.๗. นับว่า ๘.๘.
นับว่า ๙.๙. เป็นนวกะ.

    ลมเข้าลมออก นับว่า ๑.๑. นับว่า ๒.๒. นับว่า ๓.๓. นับ
ว่า ๔.๔. นับว่า ๕.๕. นับว่า ๖.๖. นับว่า ๗.๗. นับว่า ๘.๘.
นับว่า ๙.๙. นับว่า ๑๐.๑๐. เป็นทศกะ.

    ให้นับแต่ปัญจะหมวด ๕ ขึ้นไปจนถึงทศกะหมวด ๑๐ อีกเล่าให้
ฟังนับดังนี้รำไป เมื่อโยคาพจรกุลบุตรกำหนดนับลมอันเดินโดยคลอง
นาสิกด้วยประการดังนี้ ลมหายใจเข้าออกนั้น ก็ปรากฏแก่โยคาพจร
กุลบุตรนั้น เมื่อลมหายใจเข้าออกปรากฏแล้ว ก็เดินโดยคลองนาสิก
เร็ว ๆ เข้า ลำดับนั้นโยคาพจรกุลบุตรนั้น อย่าเอาสติระลึกรับตามลม
เข้าและลมออกเลย คอยกำหนดเอาซึ่งลมที่มากกระทบซึ่งปลายนาสิก
และริมฝีปากเบื้องบนแล้ว นับให้เร็วเข้าตามลมว่า ๑. ๒. ๓. ๔. ๕.
ที่หนึ่ง. ว่า ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ที่สอง. ว่า ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ที่สาม.
ว่า ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ที่สี่. ว่า ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ที่ห้า.

ว่า ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ๑๐. ที่หก. ฟังนับตามลมเข้าออกโดย
นัยนี้รำไป.

อานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้ เนื่องอยู่ด้วยสติอันนับ เมื่อนับ
ไปโดยนิมิตนี้แล้ว จิตของโยคาวจรกฤษทุตรนั้นก็เป็นเอกกคตา
ถึงซึ่งความเป็นธรรมชาติมีอารมณ์อันเดียว ด้วยกำลังอันนับลม.
โยคาวจรบางพวก จำเดิมแต่มนสิการซึ่งกัมมัฏฐานนี้ด้วยสามารถ
อันนึกนับซึ่งลมนั้น ลมอัสสาสะปีสสาสะก็ดับไปโดยลำดับ ๆ กระทบ
กระทบก็สงบระงับลง เมื่อกระทบกระทบสงบระงับลงแล้ว จิตก็เบา
ขึ้น แล้วกายก็เบาขึ้นด้วย จุถึงซึ่งอาการอันลอดไปในอากาศ เมื่อ
ลมอัสสาสะปีสสาสะหายดับลงแล้ว จิตของโยคาวจรนั้นก็มิแต่มีนิมิต
คือลมอัสสาสะปีสสาสะอันสุขุมเป็นอารมณ์ เมื่อพยายามสืบต่อไป
ลมอันสุขุมนั้นก็ดับลง เกิดลมที่สุขุมละเอียดหนักเข้า โยคาวจรผู้เจริญ
ซึ่งกัมมัฏฐานอื่น ๆ นั้น ครั้นมนสิการตริกตรองไป ๆ ก็ยิ่งปรากฏแจ้ง
ชัดเข้า ๆ ก็อานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้มีได้เป็นเช่นนั้น ยิ่งเจริญไป ๆ
ลมก็ยังละเอียดเข้า ๆ ถึงซึ่งมิได้ปรากฏแก่โยคาวจรผู้เจริญนั้น ลมนั้น
ดังประหนึ่งว่าหายไป หดไปโดยลำดับ ๆ ครั้นเมื่อลมหายไปหมดไป
มิได้ปรากฏดังนั้นแล้ว โยคาวจรอย่าพึงลุดจากอาสนะไปเสียด้วยคิดว่า
พระกัมมัฏฐานของเราฉิบหายเสื่อมเสียแล้ว ดังนี้เป็นต้น ถ้าลุด
จากอาสนะไปเสีย อิริยาบถนั้นกำเริบแล้ว พระกัมมัฏฐานนั้นก็
เสื่อมไปเสียไป คือลมที่ละเอียดสุขุมยิ่งนักนั้นก็เสื่อมหายไป จะเกิด
ลมหายขึ้น เหตุดังนั้น ให้โยคาวจรกฤษทุตรอย่างลุดไป นั่งอยู่ในที่นั้น

พึงทำกัมมัฏฐานที่เสื่อมไปนั้นให้คืนมา แต่ประเทศอันลมเคยถูกต้อง เป็นปกตินั้น.

อุบายที่จะทำลมที่เสื่อมไปนั้นให้คืนมาดังนี้ เมื่อโยคอาภจรรู้ว่า ลมเสื่อมหายไปมิได้ปรากฏแล้ว พึงพิจารณาค้นคว้าดูว่า ลมอัสสาสะ ปัสสาสะนี้มีในที่ไร ไม่มีในที่ไร มีแก่คนพวกไร ไม่มีแก่คนพวกไร เมื่อพิจารณาดังนี้ก็จะรู้ว่า ลมหายใจเข้าออกนี้มีได้มีแก่คนตายเป็นต้น เมื่อรู้ดังนั้นแล้ว พึงตักเตือนตนเองว่า คู่ก่อนบังเกิด ตัวท่าน ก็มีใช้คนตายเป็นต้น ลมจะสูญหายไปข้างไหน คงจะมีอยู่เป็นแท้ แต่ว่าปัญญาท่านน้อย จึงกำหนดไม่ได้ เมื่อตักเตือนตนดังนี้แล้ว พึง ตั้งสติกำหนดที่ลมมากกระทบ ครั้งจับลมอันมากกระทบเป็นปกติได้แล้ว พึงสติกำหนดที่ลมมากกระทบ ครั้นจับลมอันมากกระทบเป็นปกติได้แล้ว พึงมนสิการซึ่งลมนั้น แท้จริงลมอัสสาสะปัสสาสะนั้น ถ้าคนมีนาสิกยาว ลมกระทบกระพุ่มงมูก ถ้าคนมีนาสิกสั้น ลมกระทบริมปลายปากเบื้อง บน เหตุดังนั้น ให้โยคอาภจรกุลบุตรเอาสติคอยกำหนดซึ่งลมว่าจะมา กระทบซึ่งที่อื่นนี้ คุชบุรุษไถนาด้วยโค และบุรุษผู้ไถนานั้น ครั้นไถ ไปพอเต็มกำลังโคแล้ว ก็ปลดโคออกจากแอกปล่อยไป ส่วนคนนั้น ก็เข้านั่งอยู่ได้ร่มไม้ เพื่อระงับกระวนกระวาย ฝ่ายโคนั้นก็เข้ายังป่าช้า ไปด้วยกำลังเร็ว บุรุษผู้ไถนานั้น ปรารถนาจะจับโคมาเทียมแอกไถนา ต่อไปอีก จะได้ตามรอยเท้าโคไปในป่าช้านั้นมิได้ ถือเอาเชือก และปลักแล้วก็ตงไปยังประเทศที่โคเคยลง นั่งคอยนอนคอยอยู่ใน ที่นั้น ฝ่ายโคเที่ยวไปหาอาหารกินอิ่มแล้ว ก็ลงไปยังทำนน้ำ กินน้ำแล้ว ก็กลับมา เจ้าของโคนั้นเห็นก็จับเอาโคนั้นมาผูกด้วยเชือกแทงด้วย

ปฏิบัติแล้ว ก็พามาเทียบแอกเข้าไถนาไปอีกเล่า ข้อนี้แลเห็นใจ
โยคาวจรผู้จะเจริญอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้ เมื่อลมอัสสาสะปัสสาสะ
สูญหายไปแล้ว อย่าพึงไปแสวงหาในที่อื่น พึงถือเอาซึ่งเชือกคือสติ
ปฏิบัติคือปัญญา ตั้งไว้ซึ่งจิตคอยประจำอยู่ที่อันลมเคยถูกต้องโดย
ปกติ อุดสำหรับนสติการกำหนดไป ไม่ซ้าลมนั้นก็จักปรากฏจุกโคอันลง
มาสู่ท่า ลำดับนั้นก็จักจับลมอัสสาสะปัสสาสะได้ ผูกให้มันด้วยเชือก
คือสติ เอมมาประกอบเข้าในที่อันลมเคยถูกต้องนั้นแล้ว ก็แทงด้วย
ปฏิบัติคือปัญญา แล้วก็พึงประกอบซึ่งกัมมัฏฐานเนื่อง ๆ เมื่อโยคา
พจรประกอบเนื่อง ๆ ดังนี้ มีช้ำอุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิตก็จะ
ปรากฏแก่โยคาวจรนั้น อุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิต ที่ปรากฏแก่
โยคาวจรนั้น จะได้เหมือนกันทุกองค์หาได้ โยคาวจรบางองค์
อุคคหนิमितเมื่อเกิดนั้น มีสัมผัสอันสุขุม ปรากฏดังปุยนุ่นบ้าง ปุย
สำลีบ้าง และนิमितทั้ง ๒ นี้ เมื่อปรากฏขึ้นด้วยเพ่งเอาอุคคหนิमित
อย่างเดียว คำพิพากษาในอรรถถานั้น อุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิตนี้
ปรากฏแก่โยคาวจรบางองค์ เป็นวงช่วงรัศมีดาวและดวงแก้วมณี
แก้วมุกดา โยคาวจรบางองค์ อุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิตมีสัมผัส
อันหยาบ ปรากฏดังเมล็ดในฝ้ายบาง ดังเสี้ยนสะเก็ดไม้แก่นบ้าง
บางองค์ปรากฏดังด้ายสายสังวาลอันหยาบและเปลววันบ้าง บางองค์
ก็ปรากฏจุกหนึ่งใยแมลงมุมอันจึงอยู่ และแผ่นดินเมฆและดอกบัวหลวง
และจักรรถ บางที่ปรากฏดังดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ก็มี ก็กัมมัฏ
ฐานอันเดียวกันนั้นนิमितเกิดขึ้นต่าง ๆ กัน ด้วยปัญญาของพระโยคาวจร

มีต่าง ๆ กัน.

อนึ่ง ธรรม ๓ ประการ คือลมเข้า ๑ ลมออก ๑ นิमित ๑
จะได้เป็นอารมณ์ของจิตอันเดียวกันหามิได้ ลมเข้าก็เป็นอารมณ์ของจิต
อันหนึ่ง ลมออกก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง ต่างกันดังนี้ ถ้าแก่
โยคภาพรองค์ใดมิได้รู้ซึ่งธรรมทั้ง ๓ คือ ลมเข้าและลมออกและนิमित
ขณะนี้แล้ว กัมมัฏฐานของพระโยคภาพรองค์นั้น ก็มีได้สำเร็จซึ่งอุปจาระ
และอัปปนา ต่อเมื่อใดธรรมทั้ง ๓ นี้ปรากฏแจ้ง กัมมัฏฐานของ
พระโยคภาพรเจ้านั้น จึงจะถึงซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌานในกาล
เมื่อนั้น อานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นไปเพื่ออันตัดเสียดซึ่งวิตก
ต่าง ๆ วินิจฉัยในอานาปานัสสติยุติต่าง ๆ นี้.

จะวินิจฉัยในเมตตภาพรวิหารต่อไปว่า โยคภาพรกุลบุตรผู้จะ
เจริญเมตตภาพรวิหารนั้น พึงอยู่ในเสนาสนะอันสงบให้สบายแล้ว
พึงพิจารณาให้เห็นโทษของโทสะ และอนิสงส์ของขันติความอดทน
แล้ว จึงประกอบจิตไว้ในขันติ ข่มเสียดซึ่งโทสะแล้ว จึงเจริญเมตตา-
จิตไปในสัตว์ทั้งสิ้นไม่มีประมาณ เมื่อเริ่มจะเจริญเมตตานั้น พึงตั้ง
เมตตาคิดในตนก่อนว่า เราจงเป็นสุข ๆ เทอญ หรือว่าเราอย่ามี
ทุกข์เลย หรือว่าเราอย่ามีเวรแก่ใครและใครเลย หรือว่าเราอย่าป่วย
ไข้เลย หรือว่าเราอย่ามีทุกข์กายทุกข์ใจเลย หรือว่าเราจงเป็นสุข ๆ
รักษาดนพันจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเทอญ ให้โยคภาพรเจริญเมตตาในตน
ดังกล่าวมานี้เนื่อง ๆ ก่อน.

ข้อซึ่งให้เจริญเมตตาในตนก่อนนั้น ด้วยสามารถจะให้กระทำซึ่ง

ตนเป็นพยาน จะให้เห็นว่า ตนนี้อยากได้แต่ความสุข เกลียดชังทุกข์ และภัยต่าง ๆ ฉันทใด สัตว์ทั้งหลายอื่น ๆ ก็อยากได้สุขเกลียดชังทุกข์และภัยต่าง ๆ ฉันทนั้น เมื่อเห็นดังนี้แล้ว จิตของโยคาวจรนั้นก็ปรารถนาจะให้สัตว์ทั้งสิ้นอื่น ๆ มีความสุขความเจริญ ด้วยเหตุดังนี้ จึงให้โยคาวจรตั้งเมตตาจิตในตนก่อน เมื่อตั้งเมตตาจิตในตนแล้ว ลำดับนั้น พึงตั้งเมตตาจิตไปในสัตว์ทั้งหลายอื่นทั่วไป ไม่มีประมาณว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่ามีเวรแค้นและกันเลย หรือว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่ามีพยาบาทแค้นและกันเลย หรือว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่ามีความป่วยไข้ลำบากกายใจเลย หรือว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่ามีอุปัทวะทุกข์ภัยเกิดขึ้นในกายใจเลย หรือว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงเป็นสุข ๆ รักษาตนพ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้น ทุกอิริยาบถเทอญ.

เมตตาภาวนานี้ เป็นข้าศึกแก่โทสะและพยาบาทโดยตรง เมื่อโยคาวจรเจริญเมตตาจิตนี้ จะมละโทสะและพยาบาทเสียได้ด้วยดี จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ และอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ โดยลำดับ ๆ อนึ่ง ผู้เจริญเมตตาภาวนานี้ จะหลับอยู่ก็เป็นสุข จะตื่นอยู่ก็เป็นสุข จะฝันเห็นก็เป็นมงคลไม่ลามก ย่อมเป็นที่รักใคร่ยินดีของมนุษย์และอมมนุษย์ทั้งสิ้น ไฟก็ไม่ไหม้ ไม้เผา ทำให้ร้อนได้ พืชทั้งหลายคือพืชของสัตว์ที่มีพืชต่าง ๆ และพืชร่าน พืชยา ศัสตราวุธต่าง ๆ ก็ไม่อาจประทุษร้ายทำอันตรายแก่กายและชีวิตได้ สีน้ำหอม ผ่องใสงาม จิตย่อมตั้งมั่นได้เร็วพลัน เมื่อจะตายย่อมได้สติ ได้หลงตาย

ตายแล้วแม้จะเกิดอีก ก็ย่อมในที่ดีเป็นที่เสวยสุข ถ้าไม่เสื่อมจากฉนวน ก็ไปเกิดในพรหมโลก เมตตาทิพเพียรมีอันวิเศษต่าง ๆ แก่ผู้ที่ได้เจริญฉะนี้ เหตุคั้งนั้น ควรที่กัลบุตรจะพึงมีอุตสาหะเจริญเมตตาก็มีภูฐานนี้. เมตตาทิพเพียรวิหิตแต่เท่านี้.

จะอธิบายในกรณาทิพเพียรต่อไปว่า เมื่อโยคาวจรกัลบุตรได้เห็นมนุษย์หรือสัตว์ที่ได้รับความทุกข์ลำบากอยู่ พึงถือเอาซึ่งมนุษย์และสัตว์นั้นเป็นอารมณ์แล้ว จึงแผ่กรุณาจิตไปว่า สัตว์ผู้นี้ถึงซึ่งความทุกข์ลำบากยิ่งนักหนอ แม้ไหนจะพึงพ้นจากทุกข์เหล่านี้ได้ ถ้าจะแผ่กรุณาจิตไปในสัตว์ไม่มีประมาณ พึงบริกรรมว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงพ้นจากทุกข์เทอญ เมื่อโยคาวจรกัลบุตรทำบริกรรมนี้กอยู่คั้งนี้เนื่อง ๆ รั่วไปไม่หยุด ก็จะละเสียได้ซึ่งวิหิตความเบียดเบียนสัตว์ นิเวศธรรมก็จะสงบราบไปจากจิต จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ โดยลำดับ ๆ สำเร็จเป็นกามาวจรกุศลและรูปาวจรกุศล. กรณาทิพเพียรวิหิตแต่เท่านี้.

จะอธิบายในมูทิตาทิพเพียรต่อไปว่า เมื่อโยคาวจรกัลบุตรได้เห็นหรือได้ยินซึ่งมนุษย์หรือสัตว์ ที่เป็นสุขสบาย เจริญอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ แล้ว พึงทำจิตให้ชื่นชมยินดี ในสุขสมบัติของมนุษย์และสัตว์เหล่านั้น แผ่มูทิตาจิตไปว่า สัตว์ผู้นี้หนอ บริบูรณ์ยิ่งนัก มีสุขสมบัติมาก จงเจริญยิ่งขึ้นอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ เทอญ ถ้าจะแผ่มูทิตาจิตไปในสัตว์ไม่มีประมาณ พึงทำบริกรรมนี้กว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่าเสื่อมวิบัติไปจากสุขสมบัติที่ตนได้แล้วเลย หรือ

นึกว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงยังยืนอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ เทอญ
เมื่อทำบริกรรมนึกอยู่ดังนี้รำไปไม่หยุด ก็จะมละเสียได้ซึ่งความไม่ยินดี
ในสมบัติของสัตว์อื่น ก็จะได้สำเร็จจณิกสมาธิ และอุปจารสมาธิ
และอัปนาสมาธิ โดยลำดับ ๆ. มุทิตาพรหมวิหารยุดิแต่เท่านี้.

จะอธิบายในอุเบกขาพรหมวิหารต่อไปว่า โยคาพจรกุลบุตรผู้
จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารนั้น พึงแผ่อุเบกขาไปในหมู่สัตว์ ทำจิต
ให้เป็นกลาง ๆ อย่าดีใจเสียใจเหตุสุขทุกข์ของสัตว์ทั้งสิ้น บริกรรม
นึกไปว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น มีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นอยู่เช่นใด
ก็จงเป็นอยู่เช่นนั้นเทอญ พึงบริกรรมนึกดังนี้รำไปอย่าหยุด ก็จะมละ
เสียได้ซึ่งราคะและภริษะในสุขและทุกข์ของสัตว์. อุเบกขาพรหมวิหาร
นี้ มีอานุภาพให้ผู้ที่เจริญได้ถึงจุดตถกามานในจตุกกนัย ถึงปัญจกมมานใน
ปัญจกนัย. อุเบกขาพรหมวิหารยุดิแต่เท่านี้.

จะอธิบายในอาหารปฏิภูณัตถกัมมัฏฐานต่อไปว่า โยคาพจร
กุลบุตรผู้มีศรัทธา ประารถนาจะเจริญกัมมัฏฐานชื่อว่า อาหารปฏิภูณ-
ัตถกัมมัฏฐาน สำคัญว่าเป็นของปฏิภูณในอาหารนั้น พึงศึกษาในพิธีพิจารณา
อาหารให้เห็นเป็นปฏิภูณนั้นให้ชำนาญแล้ว พึงเข้าไปในที่สงัด พิจารณา
อาหารด้วยอาการปฏิภูณ ๘ ประการ คือปฏิภูณโดยบริโภคประการ ๑
ปฏิภูณโดยประเทศที่อยู่ของอาหารนั้นประการ ๑ ปฏิภูณด้วยสะสมอยู่
นานประการ ๑ ปฏิภูณในกาลเมื่อยังมีได้ย่อยประการ ๑ ปฏิภูณในกาล
เมื่อย่อยออกแล้วประการ ๑ ปฏิภูณโดยผลประการ ๑ ปฏิภูณโดยการ
หลังไหลออกมาประการ ๑ ปฏิภูณด้วยทำให้แปดเปื้อนประการ ๑ รวม

เป็น ๘ ประการด้วยกัน.

ข้อ ๑ ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยบริโภคนั้น คือพิจารณาว่า อาหารนี้เมื่อหยิบเอาวางลงในปาก แต่พอดกถึงปลาย ลิ้นก็ชุ่มด้วยน้ำลายเหลว เข้าไปถึงกลางลิ้นก็ชุ่มด้วยน้ำลายข้น มลทิน อันติดอยู่ในทันตประเทศ ก็ติดแปดเป็นปฏิภูมพึงเกสียคยั้งนัก ดังราก สุนัขอันอยู่ในราง การซึ่งกลืนกินได้นั้น ก็เพราะไม่ได้เห็นด้วยจักขุ ถ้าเห็นด้วยจักขุแล้ว ไม่อาจกลืนกินได้ ให้โยคภาพจรกุลบุตรพึงพิจารณา อาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยบริโภค ดังพรรณนามาจะนี้.

ข้อ ๒ ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยประเทศที่ อยู่ นั้น คือให้ปลงปัญญาพิจารณาว่า อาหารที่เรabriโภคประกอบ ด้วยอาการปฏิภูมเห็นปานคั้งนี้ นั้น เมื่อเข้าไปตั้งอยู่ในกระเพาะอาหาร ภายในท้องนั้น ยิ่งปฏิภูมน่าเกสียคยั้งไปกว่านั้น เพราะระคนปนคละ ไปด้วยดีและเสมหะและบุพโพโลหิต ถ้าน้ำคิมมาก สีอาหารนั้นก็ปฏิภูม น่าเกสียคจระคนด้วยขางมะขางอันข้น ถ้าเสมหะมาก อาหารนั้นก็ ปฏิภูม น่าเกสียคจระคนด้วยน้ำไบกาทะทิง ถ้านุโพพมาก อาหารนั้นก็ ปฏิภูม น่าเกสียคจระคนด้วยเปรียบบุดเปรียงเนา ถ้าโลหิตมาก อาหาร นั้นก็ปฏิภูม น่าเกสียคจระคนด้วยน้ำย้อม ให้โยคภาพจรพึงพิจารณาอาหาร ให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยประเทศที่อยู่ ด้วยประการจะนี้.

ข้อ ๓ ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมด้วยอันสะสม อยู่ นาน นั้น คือให้พิจารณาว่า อาหารที่แปดเป็นด้วยน้ำดี น้ำสลด น้ำหนอง น้ำเลือดนั้น เมื่อตกเข้าไปถึงท้องแล้ว ก็ขังอยู่ในไส้ใหญ่

ของเก่าของใหม่สะสมกันอยู่ มีกลิ่นปฏิกูลพึงเกลียดยิ่งนัก จุกจุกใน
เว็จกฐิอันสะสมกันอยู่ทั้งเก่าทั้งใหม่จะนั้น.

ข้อ ๔ ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิกูล ในกาลเมื่อยังมี
มิได้ย่อนั้น คือให้พิจารณาว่า อาหารเมื่อเข้าไปสะสมอยู่ในประเทศ
แห่งใดใหญ่่นั้น แม้ยังมีได้ย่อม ก็เป็นของปฏิกูลพึงเกลียดยิ่งนัก
เพราะเป็นประเทศอันลามกสกปรกเหม็นนัก จุกหลุมอันคนจันฑาลชูด
ไว้แทบประตูบ้าน สารพัดที่คนจันฑาลทั้งสิ้นจะทิ้งจะเทลง ซึ่งหยาก-
เยื่อและซากงูซากสุนัขเป็นต้นจะนั้น ให้โยคาวจรพิจารณาอาหาร ให้
เห็นเป็นของปฏิกูลในกาลอันยังมีได้ย้อย โดยนัยดังพรรณนามาจะนี้.

ข้อ ๕ ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิกูล ในกาลอัน
ย้อยออกแล้วนั้น คือให้พิจารณาว่า อาหารที่ร้อนด้วยเพลิงธาตุเดือด
เป็นฟองแล้วและย้อยออกนั้น เกรอะลงไปกลางเป็นมูตรเป็นคูล หาก
ว่าลักจกษุอยู่จึงเพิกเฉยเกลียดไม่ ถ้าปรากฏแก่จกษุแล้วก็จะเป็น
ของน่าเกลียดยิ่งนัก ไมยินดี ให้โยคาวจรพิจารณาอาหารให้เห็นเป็น
ปฏิกูลในกาลเมื่อย้อยออกแล้ว โดยนัยดังพรรณนามาจะนี้.

ข้อ ๖. ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิกูลโดยผลนั้น คือ
ให้พิจารณาว่า อาหารนี้ ถ้าย้อยออกเป็นอันดีแล้ว ก็ยังส่วนอสุภ
เป็นต้นว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เส้นเอ็น ให้ชุ่มชื้นเจริญ
ขึ้นเป็นอันดี อาหารนั้น ถ้าย้อยออกมิได้ ก็ยังโรคต่าง ๆ เป็นต้นว่า
หิดคันและหิดเปื่อยให้เกิดขึ้น ได้ทุกขเวทนาต่าง ๆ เพราะเหตุอาหาร
ย้อยออกมิดี ให้โยคาวจรพิจารณาอาหารให้เห็นเป็นของปฏิกูลโดยผล

คุณพระนามาจะนี้.

ข้อ ๑ ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูม โดยที่หลังไหล ออกมานั้น คือให้พิจารณาว่า อาหารอันเรากลิ่นกินนั้น เมื่อเข้าไป ย่อมเข้าไปโดยทวารอันเดียวกัน เมื่อจะไหลออก ย่อมไหลออกตาม ทวารทั้ง ๕ ที่เป็นมูลหู ก็ไหลออกจากช่องหู ที่เป็นมูตา ก็ไหล ออกจากช่องตา ที่เป็นน้ำมูกน้ำลาย ก็ไหลออกช่องจมูกช่องปาก ที่เป็นมูตรเป็นคูถ ก็ไหลออกโดยทวารเบาทวารหนัก กาลเมื่อกลิ่น กินนั้น เอรีดอรรอยยินดีในรสอาหาร กาลเมื่อไหลออกมาเป็นมูตร คูถ ย่อมเกลียดชังทั้งตนและผู้อื่น ให้โยคาวจรพึงพิจารณาอาหาร ให้เห็นเป็นปฏิภูม โดยที่หลังไหลออก โดยนัยดังพรรณนามาจะนี้.

ข้อ ๒ ซึ่งว่าให้พิจารณาให้เห็นเป็นปฏิภูม โดยอันแปดเปื้อน นั้น คือให้พิจารณาว่า อาหารนั้น จำเดิมแต่บริโภคนก็เปื้อนมือ เปื้อนปาก เปื้อนลิ้น เปื้อนเพดาน ทำมือและปากปละลิ้นและเพดาน นั้นให้ปฏิภูม ต้องชำระล้างมือและปาก เมื่อเข้าไปอยู่ในท้องนั้น พิช เพลิงธาตุอันชานอยู่ในสกลกายเผาให้ร้อน บุคขึ้นเป็นปุ่มเปียก เป็น ฟองฟุดขึ้นมา จับช่องตา ช่องหู ช่องจมูก ก็สำเร็จกิจเป็นมูตา มูตหู มูตจมูก ที่เป็นมูตรเป็นคูถก็เปื้อนทวารหนักทวารเบาอย่าง ๑ ส่วนเป็นของปฏิภูมพึงเกลียดทั้งสิ้น ให้โยคาวจรพึงพิจารณาอาหาร ให้เห็นเป็นปฏิภูมพึงเกลียดทั้งสิ้น ให้โยคาวจรพึงพิจารณาอาหาร ให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยอันแปดเปื้อน ด้วยประการฉะนี้.

เมื่อโยคาวจรพิจารณาอาหาร ให้เห็นเป็นปฏิภูมทั้ง ๘ ประการ เหล่านี้ หรือแต่อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ที่ดี นิเวศธรรมก็จะสงบรับ

จิตก็ต้องมั่นเป็นอุچارสมาธิ ให้สำเร็จกิจเป็นกามาพจรกุศล ซึ่งจะนำตนให้เกิดในสุคติภพ และเป็นอุปนิสัยปัจจัยแห่งมรรคผลนิพพาน ด้วยเหตุคั้งนั้น กุลบุตรผู้มีศรัทธาและปัญญา ควรจะเจริญอาหารปฏิบัติ กุลสัจญญากัมมัฏฐานนี้. อาหารปฏิบัติกุศลสัจญญากัมมัฏฐานยุติแต่เท่านี้.

จะอธิบายในจตุธาตววัตถานกัมมัฏฐานต่อไปว่า ความกำหนดหมายซึ่งธาตุ โดยสภาวะความเป็นเองของธาตุ ชื่อว่าธาตววัตถานะ กำหนดหมายทั้ง ๔ ธาตุ ชื่อว่าจตุธาตววัตถานะ จตุธาตววัตถานกัมมัฏฐานนี้ บางท่านเรียกว่า ธาตุกัมมัฏฐาน โยคาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญธาตุกัมมัฏฐานนี้ พึงละกิจกังวลห่วงใยเสียให้สิ้น แล้วเข้าไปยังเสนาสนะที่สงัด ตั้งสติพิจารณานึกซึ่งกายแยกออกไปให้เห็นเป็นแต่ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เห็นสิ่งที่แข็งที่กระด้างมีอยู่ในกาย ตั้งแต่ผม ขน เป็นต้น จนถึงกิริสเป็นที่สุด จัดเป็นธาตุดิน. สิ่งที่เหลวเอิบอาบซาบซึมไป มีอยู่ในกายตั้งแต่ น้ำดีเป็นต้น จนถึงมูลรเป็นที่สุด จัดเป็นธาตุน้ำ. สิ่งที่ทำให้กายอบอุ่นอยู่ เรียกว่า สันตปปีคคิ ๑ สิ่งที่ทำให้กายข่อมทรุดโทรมเหี่ยวแห้งคร่ำคร่าวิกลวิปริตไป ปราศจากงาม เรียกว่าชิรณคคิ ๑ สิ่งที่ทำให้กายร้อนกระวนกระวายจนทนไม่ได้ ต้องประพรมชลอมพันทา เรียกว่าปริทัยคคิ ๑ สิ่งที่ทำอาหารในกายให้แปรปรวนย่อยไปเป็นอันดี เรียกว่าปริณามคคิ ๑ เพลง ๔ อย่างนี้ จัดเป็นธาตุไฟ สิ่งที่อยู่ปล้ำก้ำชูกาย ให้สำเร็จมีสันไหว ลูก เคน ยืน นั่ง นอน ได้เป็นต้น จัดเป็นธาตุลม ธาตุลมนั้น มีอาการเป็น ๖ อย่าง คือลมพัดขึ้นเบื้องบน ทำให้เป็น

โทษมีประการต่าง ๆ เป็นต้นว่าให้วิ่งเวียน ให้รำก ให้เรือ ๑ คือ
ลมพัดลงเบื้องต่ำ ให้สำเร็จกิจ เป็นต้นว่า ผายลม ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ๑
คือลมพัดอยู่ในท้องนอกไส้ ให้ลั่น ให้แน่น ให้ปวดท้อง ๑ คือ
ลมพัดอยู่ในภายในไส้ใหญ่ทำให้แข็งให้ตั้ง ๑ คือลมพัดซ่านทั่วไป
ในอังกายพหุใหญ่ย่อย ให้สำเร็จกิจ เป็นต้นว่า กู้กาย เขี้ยคกาย
ลุก เดิน ยืน นั่ง นอน ได้ โดยอันควรแก่อริยาศัย ๑ คือลม
หายใจเข้าหายใจออก ๑ รวมเป็นลม ๖ ฉะนี้ ก็พิธีกำหนดพิจารณา
ธาตุนี้ โยคาพจรกฤษณสูตรผู้เจริญธาตุกัมมัฏฐานนี้ จะกำหนดพิจารณา
โดยพิสดารหรือโดยย่อก็ตามแต่ถนัด ท่านที่มีปัญญากล้าเฉียบแหลม
จะพิจารณาแต่โดยย่อ ถือกำหนดสิ่งที่แข็งกระด้างว่าเป็นดิน กำหนด
สิ่งที่เหลวว่าเป็นน้ำ กำหนดสิ่งที่อุ่นที่ร้อนว่าเป็นไฟ กำหนดอาการที่
กายไหว วาจาไหว พุดออกไป ว่าเป็นลม เท่านั้นก็ได้ จะพิจารณาทั้ง
๔ ธาตุ หรือธาตุใดปรากฏแจ้ง จะพิจารณาแต่ธาตุนั้นอย่างเดียวก็น่า
เมื่อกำหนดกายตนเห็นเป็นแต่สักว่าธาตุแล้ว พึงกำหนดกายผู้อื่นให้
เห็นเป็นแต่สักว่าธาตุด้วย และพึงกำหนดให้รู้จักธาตุภายในภายนอก
ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่มีชีวิตจิตใจครองสิงอยู่ ที่ชาวโลกสมมติเรียก
กันว่าสัตว์บุคคล เป็นต้น จัดเป็นธาตุภายใน ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่ไม่มี
รูปชีวิตอินทรีย์จิตใจครองอยู่ จึงจัดเป็นธาตุภายนอก แล้วพึงกำหนด
ให้เห็นเป็นแต่สักว่าธาตุไปหมดทั้งโลก จะถอนสัตว์ปลัทธิสัตตัตถุญา
เสียได้ เมื่อมนสิการกำหนดนี้ก็อยู่เนื่อง ๆ ดังนี้แล้ว จิตก็จะตั้งมั่น
เป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ ๆ เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นอุปจาร

สมาธิแล้ว นีวรณธรรมก็จะสงบรับไป หาอาการบงำจิตอยู่ได้ไม่
กัมมัฏฐานนี้ชื่อว่าชาตวุตถานะนั่น เพราะเหตุเกิดด้วยอานุภาพปัญญา
ที่กำหนดรู้ซึ่งธาตุ ๔ โยคภาพจรกฺลบุตรผู้ประกอบซึ่งชาตวุตถานะ
นั่น ย่อมมีจิตหยั่งลงยังสุญญตารมณฺ์ เห็นว่าร่างกายนี้ มีสภาวะ
สูญเปล่าจากสัตว์จากบุคคล เมื่อไม่เห็นว่าเป็นสัตว์เป็นบุคคลแล้ว
จิตก็จะเพิกเฉยเป็นกลาง ๆ ไม่ยินดียินร้ายในอิฏฐารมณฺ์ อนิฏฐารมณฺ์
จะประกอบด้วยปัญญาวิมุติเป็นอันมาก และอาจได้สำเร็จพระนิพพาน
ในอวสานกาลที่สุด ถ้ายังไม่สำเร็จพระนิพพานก็จะมีสุดติเป็นเบื้องหน้า
เหตุคังนั้น กฺลบุตรผู้มีศรัทธา ควรเจริญชาตวุตถานกัมมัฏฐาน อัน
มีคุณานิสงสผลเป็นอันมาก คังพรรณนามาฉะนี้. จบชาตวุตถานะ
โดยสังเขป.

จะวิศิษณาในอรุปกัมมัฏฐานทั้ง ๔ ต่อไปว่า โยคภาพจรกฺลบุตร
ผู้เจริญอรุปกัมมัฏฐานที่ ๑ พึงเพ่งกสิณนิมิตทั้ง ๕ มีปฐมวิกสิณเป็นต้น
อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ จนได้สำเร็จรูปาพจรฌานอันเป็นที่สุด
แล้วพึงเคาะพึงเพิกกสิณนั้นเสีย คืออย่างกำหนดนึกหมายเอากสิณนิมิต
นั้นเป็นอารมณ์ ให้ตั้งจิตเพ่งนึกพิจารณาเอาอากาศที่มีดวงกสิณเคาะ
เพิกขึ้นแล้ว เหลืออยู่แต่อากาศเปล่านั้นเป็นอารมณ์ เมื่อพิจารณาเอา
อากาศเปล่านั้นเป็นอารมณ์ พิจารณาไป ๆ จนอากาศเท่างกสิณนั้น
ปรากฏในมโนทวารในกาลใด ในกาลนั้นก็ให้โยคภาพจรพิจารณาอากาศ
นั้นเป็นอารมณ์ บริกรรมว่า **อนนุโต อากาโส** อากาศไม่มีที่สุด ๆ
คังนี้ เมื่อบริกรรมนึกอยู่คังนี้เนื่อง ๆ จิตก็จะสงบรับตั้งมั่นเป็น

อุچارสมาธิ ตลอดขึ้นไปจนอุปนาสมาธิโดยลำดับ ๆ สำเร็จเป็น
ฌานที่แรก ชื่ออากาสนัญญาตนฌาน.

ถ้าจะเจริญอุปกัมมัฏฐานที่ ๒ ต่อไปอีก ฟังละอากาสนิมิตที่เป็น
อารมณ์ของอุปฌานที่แรกนั้นเสีย มากำหนดจิตที่ยึดหน่วงเอาอุปฌาน
ที่แรก คือจิตที่นึกอากาส อาศัยตั้งอยู่ในอากาสนิมิตนั้นเป็นอารมณ์
ทำบริกรรมว่า **อนนตฺ วิณฺณณํ** วิญญาณไม่มีที่สุด ดังนี้เนื่อง ๆ
ก็จะได้สำเร็จอุปฌานที่ ๒ ชื่อวิญญาณัญญาตนฌาน.

ถ้าจะเจริญอุปกัมมัฏฐานที่ ๓ ต่อไปอีก ฟังละอรูปวิญญาณ
ที่แรกที่เป็นอารมณ์ของอุปฌานที่ ๒ นั้นเสีย มายึดหน่วงเอาความ
ที่ไม่มีของอุปฌานที่แรก คือกำหนดว่า อรูปวิญญาณที่แรกนี้ ไม่มีใน
ที่นี่ ดังนี้เป็นอารมณ์แล้ว ทำบริกรรมว่า **นตฺถิ กิณฺจิ** อรูปวิญญาณ
ที่แรกนี้คิดหนึ่งไม่มี มิได้เหลือติดอยู่ในอากาส ดังนี้เนื่อง ๆ ก็จะได้
สำเร็จอุปฌานที่ ๓ ชื่อว่าอากิญจัญญาตนฌาน.

ถ้าจะเจริญอุปกัมมัฏฐานที่ ๔ ต่อไปอีก ฟังปล่อยวางอารมณ์
ของอุปฌานที่ ๓ คืออารมณ์ที่สำคัญมั่นว่า อรูปวิญญาณที่แรกไม่มี
ดังนี้เสีย ฟังกำหนดเอาแต่ความที่ละเอียดประณีตของอุปฌานที่ ๔
เป็นอารมณ์ ทำบริกรรมว่า **สมฺมตฺเมตฺตํ ปณฺธิตฺเมตฺตํ** อุปฌานที่ ๔
นี้ละเอียดนัก ประณีตนัก จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
ดังนี้เนื่อง ๆ ก็จะได้สำเร็จอุปฌานที่ ๔ ชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญา
ตนฌาน.

อุปฌานที่ ๑ นั้น ยึดหน่วงเอาอากาสนิมิต อันหาที่สุดฝ่ายข้างเกิด

และข้างคัมมิได้เป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด จึงชื่อว่าอากาศาณัญญาตนะ
อรุปมาณที่ ๒ นั้น ยึดหน่วงเอาจิตที่นึกเอาอากาศ ตั้งอยู่ในอากาศ
อันหาที่สุดฝ่ายข้างเกิดและข้ามคัมมิได้เป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด จึงชื่อว่า
วิญญาณัญญาตนะ. อรุปมาณที่ ๓ นั้น ยึดหน่วงเอาความที่ไม่มี
ของจิต ที่ตั้งอยู่ในอากาศเป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด จึงชื่อว่าอาภิญญา
ตนะ. อรุปมาณที่ ๔ นั้น ยึดหน่วงเอาอรุปมาณที่ ๓ อันมี
สัตตัญญาเวทนาและสัมปยุตธรรมทั้งสิ้นละเอียดประณีตนัก มีอยู่เหมือน
อย่างไม่มี เป็นอารมณ์เป็นบ่อเกิด จึงชื่อว่าเนวสัตตัญญาตนะ.

จบอรุปกัมมัฏฐานโดยสังเขป.

สมถกัมมัฏฐานที่แสดงมานี้ แสดงโดยนัยสังเขป ตัดเอาแต่
ใจความ เพื่อจะให้กุลบุตรรู้เข้าใจง่าย ๆ กุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนา
จะเจริญ ก็พึงเลือกเจริญเอาตามใจของตน ๆ เทอญ.

เรียบเรียงเรื่องสมถภาวนายุติแต่เท่านี้.

ฉานสมาบัติ

จักวินิจฉัยในฉานและสมาบัติต่อไป ฉานนั้นว่าโดยประเภท
เป็น ๒ อย่าง ก็อรุปมาณและอรุปมาณ รูปฉานนั้น ๔ อย่าง อรุปมาณ
นั้น ๔ อย่าง ได้แสดงมาแล้วในอรุปกัมมัฏฐานและอรุปกัมมัฏฐาน ก็
ฉานทั้ง ๘ นี้เป็นเหตุให้เกิดสมาบัติ ๘ สมาบัติเป็นผล บางแห่งท่านก็
กล่าวว่า ผลสมาบัติ ต่อได้ฉานมีวิเศษานัญญา คล่องแคล่วด้วยดีแล้วจึง
ทำให้สมาบัติบริบูรณ์ขึ้นด้วยดี เพราะเหตุนี้ สมาบัติจึงเป็นผลของ
ฉาน ก็สมาบัติ ๘ ประการนี้ ในภายนอกพระพุทธศาสนาก็มี แต่ไม่เป็น

ไปเพื่อดับกิเลสทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ เป็นแต่ที่ภูษธรธรรมสุขวิหาร
ย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดในพรหมโลกอย่างเดียว เหมือนอย่างสมบัติ
ของอาหารดาบสและอุททกดาบสรามบุตรฉะนั้น. ก็สมบัติในพระพุทธ-
ศาสนานี้ ย่อมเป็นไปเพื่อรับดับกิเลสทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้
ว่าโดยประเภทเป็น ๒ อย่าง คือผลสมบัติและนิโรธสมบัติ ผล
สมบัตินั้น ย่อมสาธารณ์ทั่วไปแก่พระอริยเจ้าที่ได้สมบัติทั้งสิ้น
นิโรธสมบัตินั้น เฉพาะมีแต่พระอริยบุคคล ๒ จำพวก คือพระอนา-
คามิบุคคล และพระจिณาสพที่ได้สมบัติ ๘ เท่านั้น อนึ่ง ฌานและ
สมบัตินี้ ถ้าจะว่าโดยอรรถ ก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ
เท่านั้น ก็ฌานชื่อว่าสมบัติ เพราะฌานนั้นเป็นที่ถึงด้วยดีของฌานลาภิ-
บุคคล จริงอยู่ ในอรรถกถาท่านจึงกล่าวไว้ว่า ฌานลาภิบุคคลถึง
ด้วยดีซึ่งสมบัติ คือ ฌานเป็นที่ถึงด้วยดีมีปฐมฌานเป็นต้น ดังนี้ อนึ่ง
ในพระบาลีแสดงบุพพวิหารสมบัติ ๕ ไว้ คือ ปฐมฌาน ทุคฺติฌาน
อาภิกฺขญฺญายตนฌาน เวนสํญญานาสัญญายตนฌาน สัญญาวะทยิตฺติโรธ
คัมหมคแห่งสัจฺญญาและเวทนา ธรรม ๕ อย่างนี้ ชื่อว่าอนุบุพพวิหาร
สมบัติ ว่าสมบัติเป็นที่อยู่ตามลำดับของฌานลาภิบุคคลฉะนั้น อนึ่ง
แสดงอนุบุพพนิโรธสมบัติ ๕ ไว้ว่า ฌานลาภิบุคคล เมื่อถึงด้วยดี
ซึ่งปฐมฌาน กามสัจฺญญาดับไป เมื่อถึงด้วยดี ซึ่งทุคฺติฌาน วิตก
วิจารณ์ดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งตติยฌาน ปิตติดับไป เมื่อถึงด้วยดี
ซึ่งจตุตถฌาน ลมอัสสาสะและปีสสาสะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากาศา-

นัญจายตนฌาน รูปสัญญาดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งวิญญาณ์จัญจายตนฌาน
สัญญาในอากาศนัญจายตนะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอาภิญญัญจายตน-
ฌาน สัญญาในวิญญาณ์จัญจายตนะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งเนวสัญญ-
นาสัญญายตนฌาน สัญญาในอาภิญญัญจายตนะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่ง
สัญญาเวทิตนโรธ สัญญาและเวทนาดับไป ธรรม ๕ อย่างนี้ ชื่อ
อนุบุพนิโรธสมาบัติ แปลว่า สมาบัติเป็นที่ดับหมดแห่งธรรม ที่
เป็นปัจจนิกแก่ตนตามลำดับขณะนี้ ด้วยคำในอรรถกถาและบาลีทั้ง ๒ นี้
ต้องการได้ชัดว่าฌานและสมาบัติเป็นอันเดียวกันโดยอรรถ ฌานเป็น
เหตุของสมาบัติ วิเศษแปลกกันแต่เท่านี้.
องค์ฌานและสมาบัติยุดีแต่เท่านี้.

อาตมภาพสมเด็จพระวันรัต ได้เรียบเรียงวินัยและพระปรมัตถ์
โดยย่อ สมองพระเดชพระคุณตามสติกำลังปัญญา ยุดีแต่เท่านี้ ขอ
ถวายพระพร.

จบ สมถกานาโดยสังเขป.

คำนำ

หนังสือพระพุทธรูปร่างนี้ เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเรียบเรียงเป็นธรรมภาษิตประทานเทศน์ในวันวิสาขบูชา มี ทรงไว้ได้ ๘ พระนาม ยังเหลือแต่พระนามที่สุด คือ ภควา แต่ได้ทรงแต่งไว้ในหนังสือธรรมวิภาคปริจเฉทที่ ๒ บ้าง ในหนังสือหัวใจสมถกัมมัฏฐานบ้าง เมื่อเวลาจะสิ้นพระชนม์ รับสั่งให้ข้าพเจ้าเรียบเรียงตามลำดับพระนามทั้ง ๘ ให้ตอนคำที่เกี่ยวกับพิธีวิสาขบูชาออกเสีย และให้รวบรวมพระนามว่า ภควา ต่อเข้าไปที่สุดด้วย เพื่อเป็นหนังสือเรื่องหนึ่งเรียกว่าพระพุทธรูปร่างนี้ สำหรับพุทธมามกบริษัทศึกษาเล่าเรียนปฏิบัติเจริญพระพุทธานุสสติกัมมัฏฐานหรือบำเพ็ญโยนิโสมนสิการในเวลาไหว้พระสวดมนต์ เป็นต้น จะได้พิจารณาเป็นอารมณ์ ดำเนินญาณโคจรตามพระนิพนธ์ที่ได้ทรงไว้ดังต่อไปนี้.

วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

พระศาสนโสภณ (ญาณว)

วัดเทพศิรินทราวาส

พระพุทธคุณ

อรหิ์ สมมาสมพุทโธ

สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายนั้น ตั้งแต่ครั้งยังเสด็จ
อยู่ในฆราวาส ได้ทรงรับความศึกษาเล่าเรียนมา โดยสมควรแก่พระ
ชาติและพระวงศ์ดังปรากฏในพระพุทธประวัติว่า ทรงศึกษาอักษรและ
ศิลปขนู และปรากฏตามพระพุทธจรยา ครั้งตรัสรู้เป็นพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าแล้วว่า ทรงทราบความเป็นไปของบ้านเมือง การปกครอง
และอื่น ๆ พระองค์จึงอาจนำมาตรัสเป็นอุปมาเปรียบกับความประพฤดิ
ธรรมเป็นอเนกประการ แต่พระองค์หาได้คิดเน้นในศึกษาต่างประการ
นั้นเกินไป จนถอนพระองค์ไม่ออก. อันการศึกษานั้น ก็คือสำเนียง
ตามความพบปะ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ความประพฤดิและอื่น ๆ
ของคนปางหลังหรือแม้ยังมีตัวอยู่ เนื่องด้วยธรรมดาคือความเป็นเอง
บ้าง เนื่องด้วยสังขารมีความปรุงความแต่งบ้าง การศึกษานี้ เพิ่ม
ความรู้แก่ผู้เรียนมากกว่าเพราะได้พบเห็นตามลำพังตน แต่คนผู้ศึกษา
โดยมากเรียนรู้อย่างใดแล้ว เทียมทัน หรือขึ้นหน้าคนทั้งหลายแล้ว
ย่อมถือว่าความรู้อย่างนั้นเป็นดี ติดอยู่ในความรู้อย่างนั้น ถือเอา
ความรู้อย่างนั้นเป็นทิฏฐานุคติ [คือสิ่งที่เอาเป็นอย่าง] พอใจอยู่ใน
ความรู้เพียงเท่านั้น ไม่อาศัยความศึกษานั้น ใช้ความคิดของตนเพื่อ
ได้ความรู้อันสูง หรือกว้างขวางกว่านั้นอีก คนจำพวกใดติดแน่น

ในควมศึกษาอย่างนั้น คนจำพวกนั้นยอมไม่ทันคนจำพวกอื่นผู้อาศัย
ควมศึกษานั้น ใช้ควมคิดของตนแล้ว และได้ควมรู้ที่เยี่ยมกว่าหรือ
แปลกกว่า มีอุททาหรณ์จะพึงเห็นในตำนาน ทั้งเป็นอดีตก็มี ทั้งเป็น
ปัจจุบันก็มี สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย แม้เกิดขึ้นใน
ครั้ง ๒๕๐๐ ปีล่วงมาแล้ว พระองค์มีพระอัธยาศัยไม่ติดแน่นในศึกษา
นั้น จึงกล้าบากบั่นออกทรงผนวชแสวงหาควมรู้ในทางศาสนาอีก
พระองค์อยู่ศึกษาในสำนักอาฬารดาบสกาลมโคตร และอุททกดาบส
รวมบุตร ในปกรณ์กล่าวว่ ทรงเรียนสมบัติ พระองค์ได้ควมรู้
อย่างนั้นแล้ว ก็ไม่ติดแน่นในควมรู้นั้น เหมือนอาจารย์ทั้ง ๒ จึงได้
แสวงหาพระโพธิญาณ คือควมตรัสรู้ต่อไป จึงได้ควมรู้ธรรมที่
ทรงนำมาสอนมหาชน ซึ่งเรียกว่าพระพุทศาสนา ได้รับความยกย่อง
ของผู้นับถือว่ "สมมุตมพุทโธ" ซึ่งแปลว่ "ผู้รู้ชอบเอง."

พวกพุทศาสนิกโดยมาถือเอาอรรถแห่งบทนี้ว่เป็นผู้วิเศษ มี
ควมรู้สูงที่สุด ไม่ได้เรียนมาจากผู้อื่น แต่ควมจริงเป็นอย่างนั้น
ไม่ได้เลย. ในธรรมจักกัปปวัตนสูตรประณมเทศนาระบุไว้ชัดทีเดียวว่
"ปุพุเพ อนนุสสุเตสุ ฌมเมสุ" ซึ่งแปลว่ "ในธรรมที่ไม่เคยได้ยิน
มาแล้ว" พระคันถรจนจารย์ในปูนหลัง เข้าใจควมนี้ดีทีเดียว
แม้กล่าวยกย่องว่ "เป็นเองหาอาจารย์มิได้" แต่รวมควมลงข้าง
ท้ายว่ "รู้ควมจริงชอบเองในธรรมที่ไม่เคยได้ยินมาแล้ว." โดยนัยนี้
บทว่ "สมมุตมพุทโธ" หมายควมว่ "รู้ธรรมที่ยังไม่เคยได้
เรียนมาจากผู้อื่นตามลำพังโดยถูกทาง." มีตัวอย่าง คนมีควมรู้

ประดิษฐ์ของบางอย่างขึ้น อันคนอื่นยังไม่เคยประดิษฐ์มาก่อน เช่น โทรศัพท์ไม่มีสาย เขาก็เรียกคนนั้นว่า เป็นต้นคิดแต่งของอย่างนั้น มิใช่คนนั้นไม่เคยเรียนกฎของธรรมดามาบ้างเลย เขาย่อมได้เคยเรียนมาเช่น รู้จักลักษณะและคติแห่งไฟฟ้า เขาจึงสามารถประดิษฐ์สิ่งนั้นขึ้นได้.

สมเด็จพระบรมศาสดา ทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนา ประทานธรรมอันล้ำเลิศ เป็นคุณใช้ได้ไม่จำกัดกาลไว้แก่เราทั้งหลายเช่นนี้ ก็เพราะพระองค์มีพระอัชฌาศัยย์ไม่ติดแน่นในทางที่ได้เรียนและมัวเอาอย่างเจ้าของเดิม และเสาะหาความรู้อันยิ่งกว่าจนได้พบเห็น ไม่เช่นนั้น พระองค์ก็จะเป็นพระราชารองเมือง หรือเป็นดาบสเท่านั้นเอง ไม่อาจยังประโยชน์อันยิ่งใหญ่ให้สำเร็จแก่โลก.

ตั้งแต่ทรงบำเพ็ญพระพุทธรกิจประกาศพระศาสนาแล้ว พระองค์ใช้ความรู้ของพระองค์ที่ได้ทั้งทรงศึกษา ทั้งทางพระดำริคิด ทั้งทางที่อบรมของเดิม อย่างใดดีก็ทรงนำมาใช้ อย่างใดไม่ดีก็ทรงขึ้นใหม่ สุดแต่อย่างใดจะนำบริษัทให้ได้ความรู้สูงขึ้นไป และกว้างขวางออกไป พึงเห็นในเรื่องอริยฐานพระชนมายุ คือตั้งพระปณิธานใครจะดำรงพระชนม์อยู่กว่าจะประกาศพระศาสนาแพร่หลายและพุทธบริษัทรู้ธรรมทั่วถึง. พระพุทธอัชฌาศัยย์เป็นอย่างไร พึงสันนิษฐานตามพระพุทธภาษิตว่า "ภิกษุทั้งหลาย แต่เพียงหยุดในกุศลธรรมเรายังไม่สรรเสริญแล้ว เราย่อมติความเสื่อมจากกุศลธรรมก่อนแท้"

ความรู้อันยิ่งที่พระองค์ได้พบเห็นตามลำพังพระองค์นี้ ย่อมทำพระองค์ให้เป็นผู้บริสุทธ์และเป็นผู้สมควร กล่าวอีกโอหารหนึ่ง ย่อม

คัมพะระองค์และย่อมส่งพะระองค์ขึ้นให้เป็นผู้สูงสุด. คนทั้งหลาย ผู้รู้จัก
ควรหรือไม่ควร รู้จักผิดหรือชอบแล้ว แต่ยังทำการไม่ควรรการผิด
ฝืนความรู้สึกรักของตนมากบ้างน้อยบ้าง ด้วยอำนาจความโลภความครุร้าย
และความหลงเป็นค้ำมุล, คนผู้โลกแล้ว ย่อมแสวงหาโภคทรัพย์ใน
ทางไม่เป็นธรรม ทำโจรกรรมบ้าง อดหนุนโจรกรรม คือรับซื้อของ
โจรบ้าง รับสินบนบ้าง หาเลี้ยงชีพในทางหลอกลวงเขาบ้าง ผู้มี
กำหนดกล้า ย่อมแสวงหากามคุณในทางผิดถึงกามะสุมิฉณาจารย์ก็ได้ ที่
เป็นผู้ตระหนี่ ย่อมไม่ยอมให้ผู้อื่นมีเทียมตน หวงแหนทรัพย์อย่าง
เหนียวแน่น แม้เห็นสมควรหรือจำเป็น ก็ไม่กล้าสละ ที่เป็นคนมักอิศสา
เห็นคนอื่นเกินหน้าตน อดทนอยู่ไม่ได้ ย่อมทุนทรุรายจนถึงคิดตัด
รอนเขา คนผู้ครุร้าย ย่อมโกรธง่าย เมื่อโกรธขึ้นมาแล้ว สติรั้งไม่อยู่
ย่อมพูดคำหยาบ ก่อคำวิวาท ย่อมทำร้ายเขา จนถึงผลาญชีวิตเขาก็มี
ที่เป็นคนใจบึกบึน มักโกรธไม่รู้หาย ถึงพยายามปกป้องร้ายเขาก็เป็นได้
เลงใจทำการผิดเช่นนั้น อาจลบหลู่ท่านผู้มีพระคุณด้วยไม่กิดตะจิต
ตะขวง. คนผู้หลงแล้ว ที่เป็นเจ้าทิฎฐิ ทำผิดไปแล้ว แม้รู้ตัวเข้า
ภายหลัง ก็ยังขึ้นทำ ใช้ทิฎฐิเลยตามเลย ที่เป็นเจ้ามานะ คือถือตัว
ย่อมแสดงอาการจองหอง ดูหมิ่นคนอื่น ที่เป็นเจ้าลัทธิ ย่อมคิดใน
ลัทธิ ถอนไม่ออก แม้เห็นว่าความสมควรเป็นอย่างอื่นก็ยังขึ้นทำรั้นอยู่.
ความรู้ของคนเหล่านั้น ย่อมค้ำเขาไม่ได้ ไม่อาจส่งเสริมให้เป็นผู้
สมควร. บางพวกยังปกติดอยู่ ย่อมเป็นไปตามอำนาจแห่งความรู้ ครั้น
พบปะความไม่สะดวกเข้า ย่อมประพฤดิไถลไปหาความสะดวก ไม่ใช่

ความอดทน ความเพียรและปัญญา คิดแก้อุปสรรคคือความติดขัด
เช่นนี้ ความรู้นั้นย่อมคุ้มเขาชั่วคราวเท่านั้น. สมเด็จพระบรมศาสดา
ของเราทั้งหลาย ทรงใช้ความรู้เป็นเครื่องคุ้มพระองค์ให้คงอยู่ในความ
บริสุทธิ์ ทั้งทางพระกาย ทางพระวาจา ทางพระมโนส ยั่งยืนไม่กลับ
กลายเป็นผู้มีพระอหยาตย์เบิกบานด้วยพระคุณสมบัติ. พื้นเดิมของ
พระองค์ ทรงมีพระอหยาตย์เพื่อแม่มีพระมรรยาทอันงาม มีพระมโนส
ไม่ติดในกามคุณ ถึงเป็นเหตุห่วงใยไม่อาจจาก มีพระปัญญาพอจะไม่
หลงหมกมุ่นอยู่ในกามสุข มีพระวิริยะพอจะกล้าหาญบากบั่น เพื่อ
สำเร็จแห่งผลซึ่งมุ่งหมาย มีพระขันติพอระครองพระวิริยะมิให้ถอย
หลัง ทรงรักษาสัตย์มั่นคงสามารถจะผูกไมตรี มีพระอหยาตย์มั่นคงใน
กิจที่ปลงพระมโนสจะทำ ไม่จีจางเร็ว มีพระเมตตา พอจะพราสุข
ประโยชน์ของพระองค์เพื่อผู้อื่น ทรงรู้จักวางพระมโนสเป็นกลาง ไม่
ให้ตกไปในฝ่ายความยินดี หรือความยินร้าย ความรู้ของพระองค์
อบรมพระคุณเหล่านี้ให้ไพบุล พระองค์จึงทรงน้อมพระชนม์ของ
พระองค์เพื่อทรงบำเพ็ญประโยชน์ให้สำเร็จแก่สัตว์โลก ด้วยอำนาจพระ
เมตตา พระกรุณา มีพระมโนสปลอดโปร่งไม่ติดอยู่ในลาภสักการ ใน
ถิ่นฐานหรือในบุคคล อาจเสด็จไปไหนไปได้ มีพระอหยาตย์มั่นคงใน
อันจะโปรดสัตว์ ทรงพระอุตสาหะอดทนในอันเสด็จเที่ยวจาริกและ
สั่งสอนกล้าหาญไม่พรั่นพริ้งต่ออันตรายอันจะพึงมีแต่เวไนยผู้มีอหยาตย์
คู่ร้าย อดทนได้ซึ่งคำหยาบช้าของคนเช่นนั้น ทรงฉลาดรู้อหยาตย์ของ
เวไนยนิกร และผ่อนปรนเทศนาให้ถูกเหมาะ อนุโลมตามกาลเทศะ

และอุบัติเหตุ มันในศีลในธรรมอันจะนำให้เห็นเป็นตัวอย่าง รักษา
พระมนัสเป็นกลาง ไม่ให้อ่อนแอด้วยอำนาจความยินดียินร้าย อันใคร ๆ
ไม่สามารถจะล่อหรือขู่ให้สมประสงค์ ทรงประพฤติจริง เป็นที่เชื่อถือ
ได้จึงได้คุณคณะดี. ความรู้อบรมพระคุณเหล่านี้ ย่อมส่งพระองค์ให้
เป็นผู้สมควรอย่างสูงสุด. คนผู้สมควรเป็นที่เคารพนับถือของเขา อัน
เขาจะพึงไหว้และอ่อนน้อม ย่อมเป็นผู้มีพื้นมา คือมีกำเนิดสูง มีอายุ
มาก หรือที่คุณธรรม โดยที่สุตถกอย่างหนึ่ง สมเด็จพระบรมศาสดา
ของเราทั้งหลาย มีกำเนิดเป็นเจ้า มีคุณธรรมเป็นหลัก และภายหลัง
เจริญพระชนมายุ ครบ ๓ สถาน. คนผู้สมควรจะเป็นหัวหน้าชักนำ
เขา ควรทำให้เขาเห็นเป็นตัวอย่างก่อน สมเด็จพระบรมศาสดาตรัส
สอนเขาอย่างไร พรองค์ย่อมทรงทำอย่างนั้นด้วยเหมือนกัน. คนผู้
สมควรจะปกครองเขา ควรเป็นผู้รู้สึกรับผิดชอบ และตั้งใจทำธุระ
อันเป็นหน้าที่ของตนจริง ๆ เป็นผู้เที่ยงธรรมไม่ลำเอียง สมเด็จพระ
บรมศาสดา ทรงพระกรุณาแสวงหาประโยชน์แก่สาวก ได้ทรงบำเพ็ญ
พุทธกิจในทางอันสมควรตามหน้าที่ จึงอาจเปล่งพระสุรสิงหนาทว่า
"กิจใดอันศาสดาผู้กรุณาแสวงหาประโยชน์แก่สาวกจะพึงทำ กิจนั้น
อันเราทำแล้วแก่ท่านทั้งหลายทุกประการ." สมเด็จพระบรมศาสดาทรง
อาศัยความรู้ของพระองค์ คงอยู่ในความบริสุทธิ์สม่ำเสมอ เบิกบาน
ด้วยพระคุณอันไพศาล เป็นผู้สมควรสูงสุด พุทธศาสนิกบัณฑิต
ประมวลอรรถเหล่านี้เข้ากล่าวยกย่องว่า "อรหันต์" ซึ่งแปลทับศัพท์ว่า
"พระอรหันต์."

พระสาวกผู้ได้รับยกย่องว่าเป็นพระอรหันต์ก็มี ท่านจึงใช้คำ
หมายต่างต่อข้างหลัง กล่าวหมายเอาสมเด็จพระบรมศาสดาว่า "อรห
สมฺมาสมฺพุทฺโธ" ซึ่งแปลว่า "พระอรหันต์ ผู้รู้ชอบเอง" กล่าว
หมายเอาพระสาวกว่า "อรห จินฺนาสาโว" ซึ่งแปลว่า "พระอรหันต์
มีอาสวะสิ้นแล้ว."

พระองค์ทรงประกาศพระพุทธศาสนา สั่งสอนให้ปฏิบัติธรรมเป็น
ปานกลาง อย่าให้ตกไปข้างย่อหย่อนเลวทราม อย่าให้ตั้งเครียดที่ต้อง
ลำบากเปล่าหาประโยชน์ไม่ได้ ทรงชี้ทางที่พอดีไว้ ให้คุณความเห็น
ให้เป็นไปในทางที่ถูก ให้ใช้ความตรีกในทางชอบ ให้พูดแต่วาจาอัน
สมควร ให้ทำแต่การอันปราศจากโทษ ให้เลี้ยงชีวิตโดยธรรม ให้รู้
จักใช้ความเพียรในทางไม่ผิด ให้รู้จักตั้งสติให้ถูกทาง ให้ตั้งใจในทาง
อันดี องค์ ๘ นี้เป็นหลักแห่งความปฏิบัติในพระพุทธศาสนา บัณฑิต
พิจารณาเห็นเป็นธรรมที่พระองค์ตรัสชอบแล้ว.

พระสงฆ์สาวกผู้เป็นหลักในพระศาสนา ล้วนแต่ดำเนินโดยทางนี้
มาแล้วทั้งนั้น ได้รับสรรเสริญของผู้นับถือว่า เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว.

ขอสาธุชนผู้อ่านผู้ฟังธรรมภาษิตนี้แล้ว จงคำนึงถึงพระพุทธคุณ
และพระพุทธจรยาให้ถูกทาง จะได้ส่องแสงสว่างนำให้ดำเนินถึงความ
เกษมโดยมรรคากลางนั้น แล้วจึงนึกน้อมใจน้อมสการว่า "อรห
สมฺมาสมฺพุทฺโธ ภควา" พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ผู้
รู้ชอบเอง "สุวากุขาโต ภควตา ธมฺโม" พระธรรมอันพระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสชอบแล้ว "สุปฏิปนุโน ภควโต สาวกสงฺฆม"

นักธรรมเอก - สมถกัมมัฏฐาน - หน้าที่ 110

พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ปฏิบัติดีแล้ว บำรุงศรัทธา
เลื่อมใสขึ้นตามคราว เช่นนี้ จักได้รับประโยชน์แห่งการระลึกถึงพระ
พุทธุคุณของสมเด็จพระบรมศาสดา.

พ.ศ. ๒๔๕๘

บัดนี้ จักพรรณนาพระคุณบทหนึ่ง "วิชาจรณสมปโน"

แปลว่า "ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ" อันท่านสงเคราะห์ไว้ใน
อนุสสติปาฐะ คือบาลีสำหรับระลึก.

วิชาเป็นสมบัติอันคนทั้งหลายนิยมกัน เพราะเป็นความรู้เปลื้อง
จากความเขลาไม่หยิ่งรู้คติของธรรมดา พาให้หลีกจากอุปสรรค คือ
ทางติดขัด และให้เข้าถึงสวัสดิคือทางปลอดโปร่ง มีประเภทมากมาย
หลายประการ ทั้งทางโลกและทางธรรม. ในทางพุทธศาสนาก็นิยม
วิชาเหมือนกัน.

วิชาในพระพุทธศาสนานั้น กล่าวไว้ในพระกัมภีร์บรรยายหนึ่ง
รู้จักทุกข์ รู้จักเหตุแห่งทุกข์ รู้จักดับทุกข์ รู้จักทางดับทุกข์.

ทุกข์โด้ง ๆ เป็นผลแลเห็นง่าย เช่นความแก่ ความเจ็บ ความ
ตาย อันเป็นอยู่โดยธรรมดา ความประจวบกับคนหรือสิ่งอันไม่เป็นที่
รักใคร่ ความพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รักใคร่ ความปรารถนา
ไม่ได้สมหวังอันเกิดขึ้นเป็นคราว ๆ ความยากจน ความเสื่อมลาภยศ
ความถูกนิทาและอื่น ๆ ยังมีฐานแห่งทุกข์อันแฝงอยู่แลเห็นยาก ต่อ
ใช้ความพิจารณาจึงจะเห็น เช่นการติดสุรา การติดฝิ่น และการติด
ของเมาอย่างอื่นอีกประเภท ๑ ทุกข์ใจเกิดเพราะกำลังกิเลสประเภท ๑
ทุกข์อันมีประจำตัวบุคคลนั้น ๆ ประเภท ๑.

คนติดของเมา มีปกติเป็นคนไม่สบาย ไม่ได้เสพยอมเจียนทุรน
ทุราย ได้เสพก็พอสงบไปคราวหนึ่ง ผู้ติดจึงเห็นเป็นของให้สุข เทียบ
กับคนผู้ไม่ติดยอมผิดกันมาก คนผู้ติดยอมไม่เป็นโสดแก่ตน เหมือน

คนผู้ไม่ติด ไม่อาจพรากจากของเหล่านั้น ไม่อาจทนความอดความอยาก
อันความอยากย่อมบังคับให้อยู่ในอำนาจ อาจใช้ให้ทำการนั้น ๆ แม้
อันไม่ควรทำเพื่อสมปรารถนา นอกจากนี้ ผู้ติดยังมีโรคประจำตัวอีก
มีกำลังกายกำลังใจไม่แข็งแรงไม่มั่นคง.

คนมีกิเลสกล้า ย่อมไม่ค่อยได้ความสุขใจ คนโลกย่อมทรน
ทรายอยู่ ด้วยอำนาจความอยากได้ ได้อะไรไม่รู้จักพอ เห็นตนขาด
แคลนอยู่เป็นนิตย์ จัดว่าเป็นคนเจ้าทุกข์ได้ผู้หนึ่ง. คนผู้กำหนดด้วย
อำนาจระคะ ย่อมมีใจงุ่นง่านอยู่ไม่เป็นสุข คนมักอิจฉา เห็นคนอื่น
ได้ดี ย่อมมีใจทรนทรายอยู่ไม่ค่อยได้ คนเจ้าโทสะ ย่อมมีใจพลุ่งพล่าน
ไม่สงบ. คนพยายามคิดร้ายแก่ผู้อื่น มักเห็นตนเป็นคนมีภัยมีเวร ย่อม
อยู่ด้วยความหวาดเสียว ต้องคอยระวังตัวอยู่.

บุคคลนั้น ๆ ต้องอยู่ในภาวะอย่างไรก็ตาม แม้ปรากฏว่าเป็นผู้
ได้สุข ย่อมมีทุกข์ประจำอยู่ทุกคน คนยากจน ย่อมเห็นตนเป็นผู้ได้
ทุกข์ แสนจะอัตคัด แสนจะอดอยาก แสนจะลำบาก เห็นคนมั่งมี
เป็นผู้ได้สุข มีเงินเป็นแก้วสารพัดนึก ปรารถนาสิ่งใดก็ได้สมหวัง
ฝ่ายคนมั่งมี ก็ย่อมเห็นตนเป็นผู้ได้ทุกข์เหมือนกัน เป็นคนใช้เงินมาก
จำต้องหาได้มาก ๆ ทางหาติดขัดอย่างนั้นอย่างนี้ ต้องประชันขันแข่ง
กับคนนั้นพวกนั้น หาได้ยังไม่เทียมคนนั้นพวกนั้น ทั้งถูกคนอื่นขอ
รบกวนอยู่ ราษฎรย่อมเห็นตนเป็นผู้ได้ทุกข์ มีภาระงานอันจะต้องทำ
หนักหนา ต้องหาเงินไว้เสียภาษีอากรและชำระราชการให้พอ ต้องอยู่
ในบังคับของข้าราชการที่ท่านแต่งตั้งมา แม้เป็นคราวลูกคราวหลาน

ยังไม่เป็นผู้สุภาพด้วยแล้วยิ่งใหญ่ ผู้เป็นข้าราชการไม่ได้ ฝ่ายข้าราชการ
ย่อมเห็นตนเป็นคนได้ทุกข์ มีราชการติดขัดอย่างนั้น ๆ ต้องใช้เงิน
มาก ได้เงินเดือนไม่ค่อยพอใช้ ต้องจำใจไปอยู่รับราชการในถิ่นฐาน
ที่ไม่สมควร ต้องคอยระวังตัว กลัวคนอื่นเขาแย่งตำแหน่งหรือแย่งขึ้น
หน้า. โดยสูงสุด พระราชามหากษัตริย์ก็ย่อมทรงพิจารณาเห็นพระองค์
ว่าทรงได้ทุกข์เหมือนกัน ทำไฉนราษฎรจะอยู่เย็นเป็นสุข ทำไฉนการ
เงินของประชาชนจะเป็นไปสะดวก ทำไฉนมหาชนจะบริบูรณ์ด้วย
ทรัพย์สิน ไม่ต้องเบียดเบียนเอาของเขา ทำไฉนโจรผู้ร้ายจะสงบ ทำ
ไฉนโรคภัยอันเกิดแก่มนุษย์และปศุสัตว์จะสงบ ทำไฉนข้าราชการจะ
รู้สึกต่อหน้าที่ และทำราชการโดยสัตย์สุจริต จงรับภักดีในพระองค์
และเมตตากรุณาในราษฎร ทำไฉนมหาชนจะจงรักและนิยมในพระองค์
ทำไฉนความปรองดองในพวกข้าราชการด้วยกันก็ดี ในระหว่างผู้
ปกครองกับราษฎรก็ดี จักเป็นกลมเกลียวกัน ทำไฉนจะรักษาความ
เป็นเอกราชและพระวงศ์ให้ถาวร ทำไฉนจะมีกำลังและอำนาจพอจะ
ระงับจลาจลภายในและศัตรูภายนอก ทำไฉนจะทำความรุ่งเรืองแห่ง
แผ่นดินให้เทียมทันประเทศอื่น ทำไฉนจะรักษาไมตรีกับประเทศอื่น
ให้สนิทสนมไม่รู้จักแตกร้าง.

ฐานะแห่งทุกข์ ๓ ประเภทนี้แล เป็นตัวอย่างแห่งทุกข์อันแฝง
อยู่และเห็นยาก ต่อใช้ความพิจารณาจึงจะเห็น ส่วนในนิเทศแห่งทุกข์สัก
ท่านยกทุกข์ใด ๆ อันเป็นอยู่โดยธรรมดาบ้าง เกิดเป็นคราวบ้างขึ้น
แสดง ดูเหมือนเพื่อตัดความคัดค้าน. รู้จักสอดส่องหยั่งเห็นทุกข์อัน

สุขุมให้ละเอียดลงไปได้เท่าใดยิ่งดี. ในพระพุทธศาสนานิยมการหยั่งเห็นทุกข์ด้วยอาการอย่างนี้ เพื่อจะได้สติเห็นยวรั้งความทะยานหาสุขให้เป็นแต่พอดี เพราะไม่เลือกว่าฐานะใด ๆ บรรดาเป็นโลกีย์ ย่อมมีทุกข์เจืออยู่ด้วยทั้งนั้นไป ไม่ใช่ให้พิจารณาเห็นตนเสวยทุกข์จนเหลือทน ที่คนพาเหียรกล่าวถากถางว่า เช่นนั้นไหนไม่ทำลายชีวิตเสียนอกจากขลาด.

ทุกข์นั้นจะเกิดขึ้น ก็เพราะมีเหตุให้เกิด. และเหตุนั้นก็จะมีตามประเภทของทุกข์ ในนิเทศแห่งสมุทัยสังข์ ท่านรวบรวมย่อว่าต้นหาคือความทะยานอยาก เป็นเหตุยังทุกข์ให้เกิด. โดยนัยนี้ ดูเหมือนท่านเพิ่งเพียงเจตสิกทุกข์ คือทุกข์ใจ เกิดเพราะกำลังกิเลส ถ้าถือความกว้างกว่านี้ ก็ต้องหาทางเข้าใจอ้อมค้อม.

ทุกข์จักดับจักหาย ก็เพราะดับแห่งเหตุ ที่ในนิเทศแห่งนิโรธสังข์ ท่านแสดงว่า เพราะดับแห่งต้นหาคือสิ้นเชิง คือละต้นหาคได้ ก็ละทุกข์ได้.

จะตัดเหตุเพื่อระงับทุกข์ ก็จะต้องทำทางใดทางหนึ่ง ที่ในนิเทศแห่งมรรคสังข์แสดงว่า ทางมีองค์ ๘ คือ เห็นถูก ดำริถูก พุคถูก ทำถูก เลี้ยงชีวิตถูก เพียรถูก ระลึกถูก ตั้งใจถูก.

รู้จักยังเห็นทุกข์ รู้จักกำหนดว่าอะไรเป็นเหตุแห่งทุกข์ รู้จักกำหนดว่าอย่างไรทุกข์จักดับ รู้จักทำถูกทาง เรียกโดยย่อว่า รู้จักทุกข์ รู้จักเหตุแห่งทุกข์ รู้จักดับทุกข์ รู้จักทางดับทุกข์ นับว่าเป็นวิชาในพระพุทธศาสนาประเภทหนึ่ง.

อีกบรรยายหนึ่ง รู้จักอดีต รู้จักอนาคต รู้จักทั้งอดีตทั้งอนาคต รู้จักปฏิกิจสมบูรณ์.

รู้จักอดีตนั้น คือรู้จักสาวหลัง เมื่อเห็นผลในปัจจุบัน รู้จักสาว ชาติต้นเค้าว่า อะไรเป็นเหตุให้เกิดมีขึ้น. รู้จักอนาคตนั้น คือรู้จัก อนาคตหน้า ประการการที่ทำการหรือเหตุอันเกิดขึ้นในปัจจุบัน อาจคาดหน้า ว่าจักมีผลอย่างนั้น ๆ. รู้จักทั้งอดีตทั้งอนาคตนั้น คือรู้จักโยงเหตุใน อดีตและผลในอนาคตให้เนื่องถึงกัน. รู้จักปฏิกิจสมบูรณ์นั้น คือรู้จัก กำหนดสภาวะนั้น ๆ โดยความเป็นเหตุเป็นผลแห่งกันและกันเนื่องกัน ไป จุจตุโกฐ์เกี่ยวกันเป็นสายละนั้น. รู้จัก ๔ อย่างนี้ นับว่าเป็นวิชา ในพระพุทธศาสนาประเภทหนึ่ง.

รวม ๒ ประเภทนั้นเป็นวิชา ๘ รู้ได้โดยปฏิบัติกษณัยแห่งวิชา ๘.

อีกบรรยายหนึ่ง รู้จักกำเนิดในหนหลังของตนว่า สืบเนื่องกัน มาอย่างไร รู้จักคนอื่นผู้เกิดแล้วตายไปว่า เป็นต่าง ๆ กันโดยกรรม รู้จักทำอาสวะให้สิ้น คือรู้จักทำใจให้บริสุทธิ์จากกิเลส แต่ละอย่าง ๆ นับว่าเป็นวิชาในพระพุทธศาสนาประเภทหนึ่ง เรียกวิชา ๓ มาใน บาลีโดยชุกชุม.

ความรู้ที่ ๑ ในนิเทศแห่งบุพเพนิวาสานุสสติญาณว่า ระลึกชาติ หนหลังได้ ในทางคติโลก มีความรู้พงสาวดารแห่งตนเทียบ ในทาง คติธรรมได้แก่ความรู้ยังเห็นชั้นธสันดาน คือประชุมแห่งสภาวะธรรม อันได้ชื่อว่าสังขาร เกิดแล้วดับไป ๆ คงเป็นอยู่ได้ด้วยสันตติ คือ ความสืบเนื่องกันมา. ความรู้ที่ ๒ ในนิเทศแห่งจุตูปปาตญาณแสดงชัด

ตามนั้น ในทางคติโลก มีความรู้ตำนานแห่งคนอื่นเทียบ ในทาง
คติธรรม ได้แก่ความรู้ยังเห็นชั้นธรรมาอื่นก็เป็นเหมือนกัน แม้
อย่างนั้น ยังตกอยู่ในคติแห่งธรรมาคือ กรรมแต่งให้เป็นต่าง ๆ กัน.
ความรู้ที่ ๓ ในนิเทศแห่งอัสวักขยญาณว่า ความรู้หรือริยสัจ ๔ ที่รู้จัก
ทำให้สิ้นอัสวะ มีความชัดอยู่แล้ว.

อีกบรรยายหนึ่ง วิปัสสนาญาณ คือเล็งเห็นสังขารทั้งปวงโดย
ไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตน มีฤทธิ์ทางใจ แสดง
ฤทธิ์ได้ต่าง ๆ มีหุทิพย์อาจได้ยืนไกล รู้จักกำหนดใจผู้อื่น นับว่าเป็น
วิชาในพระพุทธศาสนาประเภทหนึ่ง กล่าวถึงในบาลีห้วง ๆ และเป็น
วิชาอันไม่กระจ่าง.

แต่ก็น่าประหลาดว่า มีวิชาในปัจจุบันเทียบโดยบรรยาย. มี
ฤทธิ์ทางใจ มีความรู้บังคับใจผู้อื่นเทียบ. แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ การ
เหาะได้ มีการไปโดยอากาศยานเทียบ. การเดินน้ำได้ มีการเดินบน
น้ำแข็งได้เทียบ. หุทิพย์ อาจได้ยืนไกล มีการฟังโดยโทรศัพท์เทียบ.
รู้จักกำหนดใจผู้อื่น มีการทานใจเทียบ. อนึ่ง มีความรู้ในทางคติโลก
เทียบ. มีฤทธิ์ทางใจนั้น เทียบด้วยรู้จักทำใจให้อยู่ในอำนาจ คือสมาธิ
แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ นั้น เทียบด้วยรู้จักการต่าง ๆ ให้สำเร็จได้อย่าง
น่าพิศวง. หุทิพย์นั้น เทียบด้วยรู้จักสังเกตกิริยาอัธยาศัยแล้วรู้ใจได้.

รวมวิชา ๒ ประเภทนี้ เป็นวิชา ๘ อีกประเภทหนึ่ง.

จรรยา ๓ ได้แก่ปฏิบัตินั้น คือทางเป็นเครื่องบรรลุวิชานั้น เป็น

ศัพท์แปลก ใช้เฉพาะบทนี้แห่งเดียว เทียบด้วยศัพท์จรณะที่แปลว่า
อวัยวะเป็นเครื่องเดิน ได้แก่เท้า ไม่ใช่เรียกปฏิบัติทาทั่วไป มรรคมิ
องค์ ๘ เป็นจรณะแห่งความรู้ร้อยสี่ ๔. ฌาน ๔ เป็นจรณะโดยลำดับ
กันแห่งวิชา ๓ วิชาเบื้องต้นเป็นจรณะแห่งวิชาเบื้องปลาย ส่วน
ในเสขปฏิบัติทาสูตร แสดงจรณะเป็นสาธารณะไว้ ๑๕ ประการ โดยชื่อ
ว่าเสขปฏิบัติทา ทางดำเนินแห่งพระเสขะ. จรณะ ๑๕ ประการนั้น หมวด
ที่ต้น ๔ ประการ ปาฏิโมกขสังวร สำรวมในพระปาติโมกข์ อินทริย-
สังวร สำรวมอินทริย์ ๖ มีจักขุเป็นต้น โภชนมัตตัตถุญตา ความรู้พอ
ดีในการกินอาหาร ชาติยานุโยค ประกอบความเพียรของผู้ตื่นอยู่.
หมวดที่ ๒ สัทธรรม ๗ ประการ ศรัทธา ความเชื่อถูกทาง หิริ
ความละอายแต่ใจ โอตตปปะ ความเกรงกลัวผิด พาหุสัจจะ ความ
เป็นผู้ได้ฟังมาก [คือได้รับศึกษา] วิริยะ ความเพียร สติ ปัญญา
หมวดที่ ๓ ฌาน ๔.

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอดส่องด้วยพระญาณ หลีกจาก
จรรยาอันมิใช่ทาง ทรงปฏิบัติดำเนินตามจรณะ ได้บรรลุวิชาใน
พระพุทธศาสนา ฟังเห็นในพุทธประวัติ ตอนบำเพ็ญทุกรกิริยาจนถึง
ตรัสรู้ บัณฑิตผู้เลื่อมใสได้ผูกบทแสดงพระคุณไว้ว่า "วิชาจรณ-
สมปโน" แปลว่า "ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ" ดังนี้

คุณบทนี้ ก็หมายเอาว่าเป็นต้นเดิมแห่งพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับ
คุณบทว่า "สมฺมาสมฺพุทฺโธ" คนรู้วิชาไฟฟ้าและวิชาเนื่องจาก
นั้น เป็นต้นว่า โทรเลขที่สาย ไม่มีสาย และโทรศัพท์ รู้จักใช้แสง

และกำลังแห่งไฟฟ้า จะเรียกว่าเป็นคนประดิษฐ์วิชาอย่างนั้นขึ้นมาได้
ไม่ จะเรียกได้เฉพาะคนต้นคิด ฉันทิ พระสาวกแม่ได้บรรลุวิชา ๓
มีคำเรียกว่า "เตวิชโช" แปลว่า "ผู้บรรลุวิชา ๓" ไม่เรียกว่า
"วิชาจรณสมบุโน" เรียกเฉพาะพระศาสดาเท่านั้น ก็ฉันทิ
แต่อย่างไรในเสขปฏิบัติทาสูตรนั้น ที่ว่า เป็นภายิตของพระอานนท์
แสดงแก่ท้าวมหานามสากยะเฉพาะพระพักตร์พระศาสดา จึงกล่าวว่า
เรียกพระสาวกว่า "วิชาสมบุโน" "ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชา" ก็ได้,
ว่า "จรณสมบุโน" "ผู้ถึงพร้อมด้วยจรณะ" ก็ได้, ว่า
"วิชาจรณสมบุโน" "ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ" ก็ได้,
และจรณะนั้น ก็แสดงโดยเป็นปฏิบัติทาของพระสาวก ขอบัณฑิต
พิจารณาหาเหตุเกิด ในที่อื่น แม้ในมัชฌิมนิกายนี้เองก็ยังไม่พบว่า
ได้ใช้เป็นคุณบทของพระสาวกเลย.

พุทธบริษัทมาคำนึงถึงพระพุทธรายาและพระพุทธรุณ โดยนัยดัง
แสดงมาเป็นอาทิ เห็นดีเห็นงามเกิดขึ้นในใจ ชื่อว่าทัศนานุตตรियะ
ความเห็นอย่างประเสริฐ ไม่มีอื่นยิ่งไปกว่า ในลำดับนั้น จันทะเกิด
ขึ้นแล้วปฏิบัติตาม ชื่อว่าปฏิบัติทานุตตรियะ ความปฏิบัติอย่างประเสริฐ
ไม่มีอื่นยิ่งไปกว่า เมื่อได้รับผลแห่งปฏิบัติ ขัดสังกิเลสบาปกรรมเสีย
ได้ นี้ชื่อว่าวิมุตตานุตตรियะ ความผ่องแผ้วอย่างประเสริฐ ไม่มีอื่นยิ่ง
ไปกว่า เป็นอันเจริญกุศลสมบัติ มีพระพุทธรุณเป็นอารมณ์.

สุคโต

บัดนี้ จักกล่าวถึงพระคุณสมบัติของสมเด็จพระบรมศาสดา
ปรารภบท "สุคโต" ที่แปลว่า "เสด็จไปดีแล้ว" เพื่อยังประโยชน์
ให้สำเร็จแก่สาธุชน.

พุทธศาสนิกบัณฑิต คำนึงถึงพระคุณสมบัติของพระองค์แล้ว ได้
กล่าวสรรเสริญไว้บทหนึ่งว่า "สุคโต" แปลว่า "เสด็จไปดีแล้ว"
บทนี้มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

๑. คนผู้พากเพียรจะตั้งตนในทางใดทางหนึ่ง เช่น มุ่งจะหา
ทรัพย์ด้วยการทำนาหรือด้วยการค้าขายก็ดี มุ่งจะหาชื่อเสียงด้วยการทำ
ราชการก็ดี ยังไม่ทันจะได้บรรลุผลนั้น ได้พบความไม่สะดวกเข้า
ถอยหลังเสียง่าย ๆ กล่าวคือ ยักย้ายมุ่งอย่างอื่นไป หรือตั้งตนได้ใน
ฐานะนั้น ๆ แล้ว รักษาฐานะของตนไว้ไม่อยู่ เช่นคฤหบดีผู้ตั้งตน
ได้ในทางโภคทรัพย์ กลับเป็นคนยากจน คนทำราชการขึ้น ได้รับ
พระราชทานลาภ ยศ และบรรดาศักดิ์ ภายหลังทำความผิด ต้อง
ถูกถอดลงเป็นคนสามัญ บางคนต้องรับพระราชอาชญาด้วย อย่างนี้
เรียกว่า "โชติ ตมปรายโน" "รุ่งเรืองมาแล้วมีมืดข้างหน้า" คน
อย่างนี้หาชื่อว่าเป็นผู้ไปดีไม่. ฝ่ายคนผู้พากเพียรตั้งตนสำเร็จ และ
รักษาฐานะของตนไว้อยู่ มีแต่จะทำให้เจริญขึ้น ให้สูงขึ้นไม่เสื่อมลง
ไม่ตกต่ำ อย่างนี้เรียกว่า "ตโม โชติปรายโน" "มีมืดแล้ว
มีรุ่งเรืองข้างหน้า" หรือ "โชติ โชติปรายโน" "รุ่งเรือง

มาแล้ว มีรุ่งเรืองข้างหน้า." คนอย่างนี้ เชื่อว่าเป็นผู้ไปดีแล้ว ในฝ่ายผู้ประพฤติธรรมก็เหมือนกัน ภิกษุผู้บวชยั่งยืนมาได้ จนมีพรรษาอายุเป็นผู้ใหญ่ อาจจะครองตนได้แล้ว หรือแม้เป็นอุปัชฌายะ เป็นอาจารย์ของเขาแล้ว มาจิตใจลง หรืออาศัยอารมณ์เป็นวิสภาพ ไม่อาจประพฤติพรหมจรรย์ให้ตลอดไป หวนสึกออกมา บางรูปสึกเมื่อแก่แล้วก็มี ภิกษุเห็นปานนี้ เป็นผู้ประพฤติถอยหลัง หาเชื่อว่าเป็นผู้ไปดีแล้วไม่ ต่อประพฤติพรหมจรรย์ยั่งยืนไปตลอดชีวิต จึงเชื่อว่าเป็นผู้ไปดีแล้ว. อุบาสกอุบาสิกาผู้แสดงตนว่าเป็นผู้ไคร้ธรรม จำศีลเคร่งครัด บำเพ็ญกาวนาแข็งแรง แต่ทำไปไม่ตลอด เพราะเหตุอย่างเดียวกันกับของภิกษุ ละกุศลสมาทานนั้นเสีย อย่างนี้ เชื่อว่าประพฤติถอยหลัง ไม่ใช่ผู้ไปดีแล้ว. ต่อประพฤติยั่งยืนไปได้ตลอดชีวิต จึงเชื่อว่าเป็นผู้ไปดีแล้ว.

สมเด็จพระบรมศาสดาของพระเรา มีพระชาติเป็นกษัตริย์ และเป็นรัชทายาท ผู้จ้ดำรงราชย์สืบสันตติวงศ์ ครองพระนครกบิลพัสดุ์ สักกชนบท แต่พระองค์ทรงพระมหากรุณาในประชาชน พอพระหฤทัยจะเป็นศาสดาสั่งสอนเขา ยิ่งกว่าเป็นผู้ปกครองเขา จึงกล้าทรงเปลี่ยนแปลงภาวะของพระองค์ เสด็จออกทรงผนวชเป็นบรรพชิต แสวงหาทางพระโพธิญาณ คือปัญญาธิธรรม ทรงทดลองด้วยประการต่าง ๆ ตั้งความเพียรทรงมานพระกายด้วยอุบายต่าง ๆ ตามความนับถือของคนในครั้งนั้น จนถึงทรงกลั่นลมอัสสาสะปีสสาสะและอดพระอาหาร ได้รับความลำบากเดือดร้อน และพระกายชুবผอม

เป็นการยากที่จะทำได้ เรียกว่าทุกรกิริยา ก็ยังหาได้บรรลุพระโพธิญาณไม่ เป็นช้านานถึง ๖ ปี ในระหว่างนี้ โดยธรรมดาที่น่าจะอดทนาระอาพระหฤทัย ทรงหวนคำนึงถึงสุขในฌราวาส แต่พระองค์ตั้งพระหฤทัยมั่น ทรงบากบั่นไม่ท้อถอย ทรงคำนึงถึงพระคุณธรรมที่ทรงอบรมมาถือเอาเป็นเครื่องสนับสนุน ในที่สุดก็ได้ทรงปฏิบัติถูกต้องทาง และได้บรรลุพระโพธิญาณ พระโบราณจารย์หมายเอาความหักพระหฤทัยห้ามความคิดถึงสุขในหนหลัง และความย่อท้อเสีย กล่าววว่า พระองค์ชำระผู้มาผจญด้วยพระบารมีธรรม จริงอยู่ ถ้าพระองค์ได้ความลำบากเข้า หวนคิดถึงสุขในฌราวาส เลิกการแสวงหาพระโพธิญาณเสีย เสด็จกลับหลังไปสู่ภาวะเดิม ที่ไหนจักได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาขึ้นได้ ในทางฌราวาส ก็จักไม่วิเศษอะไร คนทั้งหลายคงดูหมิ่นว่า เป็นผู้หาความเพียรมิได้ทำอะไรไม่ตลอด เป็นอันว่าจักเสียทั้ง ๒ ทาง พระองค์ห้ามความย่อท้อเสีย ใช้ความเพียรบากบั่นไปจนสำเร็จในทางพระโพธิญาณ จึงได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ประดิษฐานพระพุทธศาสนาขึ้นได้ มีพระเกียรติยศปรากฏจนบัดนี้ อย่างนี้แล พระองค์ชื่อว่าเป็นผู้เสด็จไปแล้วดี พระคันถรจนาจารย์หมายความว่า กิเลสได้อันพระองค์ละได้แล้ว พระองค์ไม่กลับมาสู่กิเลสนั้นอีก คือไม่ยังกิเลส นั้นให้เกิดขึ้นอีก พระองค์ถึงฐานะใดแล้ว ฐานะนั้นไม่กลับกำเริบ คือไม่กลับตกจากฐานะนั้นอีก จึงชื่อว่าเป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว.

๒. อนึ่ง คนผู้ไปข้างไหน ๆ ไปร้ายก็มี ไปดีก็มี คนใดไปใน

ที่ใด ทำความประทุษร้ายแก่คนในที่นั้น คนสามัญผลาญชีวิตทำร้ายร่างกาย ลักปล้นเอาทรัพย์สมบัติของเขา โดยที่สุดก่อกวามวิวาทขึ้น ข้าราชการใช้อำนาจข่มเหง เบียดเบียนราษฎร เกรี้ยวกราด บังคับใช้การเกินกว่าพอดี ไม่รู้จักอารีเห็นความยากของเขา ริครัดเก็บพลีเกินพิกัด เอาเศษเลยเป็นประโยชน์ของตนเสีย หรือแม้ใช้ในราชการโดยทางอ้อม เข้าจับจองครอบงำที่ดินที่ของเขา หรือซื้อเอาเสียดังผลการ โดยที่สุด เป็นผู้เล่นของบางอย่าง เช่นเครื่องกระเบื้องเคลือบของเก่าก็ดี ต้นไม้ก็ดี นกก็ดี เห็นของเหล่านั้น ของผู้ใดมีและชอบใจ ขอเอาเสียบ้าง ทำซื้อเทียมขอบ้าง ที่เขาต้องให้เปล่าหรือจำต้องขายให้โดยไม่เต็มใจ คนนั้นเชื่อว่าเป็นผู้ไปร้าย. คนใดเป็นผู้ไปร้าย คนนั้นเป็นผู้กลับมาร้ายเหมือนกัน เพราะฝังความรู้สึกเกลียดชังไว้ในคนที่นี่. พวกข้าศึกต่างเมือง ยกเข้าไปตีเมืองอื่น ทำลายถิ่นฐานทรัพย์สมบัติ ผลาญชีวิตผู้คนให้ยับเยิน กวาดต้อนครอบครัวจับเอาไปเป็นเชลย เชื่อว่าเป็นผู้ไปร้ายกลับมาร้ายเหมือนกัน คนใดไปในที่ใด ทำประโยชน์ให้เกิดแก่คนในที่นั้น คนสามัญไปขายไปซื้อสินค้า ไปเยี่ยม ไปช่วยธุระของกันและกัน ข้าราชการไปสอดส่องสุขทุกข์ของราษฎร บำบัดทุกข์ เพิ่มพูนสุข ระงับวิวาทปราบโจรผู้ร้าย บำบัดโรคภัยไข้เจ็บ แนะนำในทางทำมาหากิน ผู้นั้นเชื่อว่าเป็นดี. ผู้ใดเป็นผู้ไปดี ผู้นั้นเป็นผู้กลับมาดีเหมือนกัน เพราะปลูกฝังความวิสาสะ และความรู้สึกเมตตาอารีไว้ในใจของเขา ยังเขาให้เสียตายเมื่อกลับมา. ประเทศที่เป็นอิสระ ปกครองเมืองน้อย ๆ

เมื่อเกิดภัยอันตรายแก่เมืองน้อย อันอยู่ใต้ปกครอง ส่งกองทัพไประงับ หรือป้องกันก็ดี ประเทศที่มีไมตรีต่อกันเป็นสัมพันธมิตร เมื่อประเทศหนึ่งมีศึกมาติด ส่งกองทัพไปช่วยรบช่วยต้านทานไว้ ชื่อว่าไปดี และกลับมาดีเหมือนกัน. การไปดีและการมาดีนั้น เป็นที่พอใจแห่งเจ้าของถิ่น ชาวชมพูทวีปครั้งโบราณกาล ยกเอาข้อปฏิสันถารแก่แขกที่ตนชอบใจ หรือเพื่อจะกันมิให้ทำร้าย เลยกลายมาเป็นธรรมเนียม ดังมีแจ้งในคำปฏิสันถารของพระเวสสันดรราชฤยี ผู้ทรงปราศรัยแก่ชูชกบ้าง แก่พระอินทร์ผู้ทรงจำแลงเป็นพราหมณ์มาบ้างว่า "สุวาคตนุเต มหาพราหมณเณ อโธ เต อทุรคติ" ที่แปลว่า "มหาพราหมณ์ ท่านมาดีแล้ว และท่านมิได้มาร้าย" ดังนี้.

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ทรงพระมหากรุณาเสด็จพุทธจาริกไปในคามนิคมชนบทนั้น ๆ ทรงเทศนาโปรดมหาชน ให้ได้ดวงตา คือปัญญาเห็นธรรม ชัดแจ้งในปฏิบัติอันชอบ ด้วยให้เกิดอุตสาหะและร่าเริง ยังผู้ปฏิบัติตามให้ได้บรรลุประโยชน์ทั้ง ๓ คือ ประโยชน์ชาตินี้ ประโยชน์ชาติหน้า และประโยชน์ทางพระนิพพาน โดยสมควรแก่อุปนิสัยและปฏิบัติ ทรงทำปรีดถประโยชน์อย่างอื่นอีกก็มี.

ก. เมื่อตรัสรู้ใหม่ ทรงพระพุทธานุภาพเห็นความบริบูรณ์ของมคธชนบท และอุปนิสัยของชาวมคธ ได้เสด็จพระพุทธดำเนินไปประทับ ณ ลักขณวัน ที่แปลว่าสวนตาลหนุ่ม แขวงกรุงราชคฤห์ ทรงเทศนาโปรดพระเจ้าพิมพิสารพระเจ้ามคธกับราชบริวาร ให้ได้ธรรมคือบรรลุพระโสดาปัตติผลบ้าง ให้ได้เพียงศรัทธาเลื่อมใสตั้งอยู่ใน

สรณคมนบ้าง ยังความยินดีให้เกิดแก่พระองค์ ทรงประกาศว่า ครั้ง
พระองค์ยังเป็นพระราชกุมาร คือลูกหลวง ได้ตั้งความปรารถนาไว้
๕ อย่าง คือ ๑. ขอให้ได้ทรงราชย์สืบสันตติวงศ์ ๒. ขอให้สมเด็จพระ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงเสด็จมาสู่แว่นแคว้นของพระองค์ ๓. ขอ
พระองค์จงได้เฝ้าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๔. ขอสมเด็จพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าจงตรัสเทศนาโปรดพระองค์ ๕. ขอพระองค์จงรู้ทั่วถึงธรรม
ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า; บัดนี้ ความปรารถนา ๕ ข้อนั้น ของ
ท้าวเธอสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ในวันรุ่งขึ้น พระองค์เชิญเสด็จพร้อมด้วย
ภิกษุสงฆ์ ไปเสวย ณ พระราชนิเวศน์ ทรงถวายเวฬุวันราชอุทยาน
เป็นสังฆาราม เพื่อเป็นที่ประทับ. ในลำดับนั้น พระสารีบุตรและพระ
โมคคัลลานะ เป็นสหายแห่งกันและกัน เหนื่อยหน่ายในฆราวาส
สมบัติ หวังจะแสวงหาโมกขธรรม คือธรรมเป็นเครื่องระงับทุกข์
ร่วมใจกันไปบวชเป็นปริพาชกในสำนักอาจารย์สญชัยเวฬุบุตร ผู้
ตั้งสำนักอยู่ในกรุงราชคฤห์นั้น ยังไม่ได้บรรลุโมกขธรรมสมปรารถนา
ในสำนักอาจารย์สญชัย จึงนัดหมายกันไว้ว่า ใครได้บรรลุโมกขธรรม
ก่อนจงบอกแก่อีกคนหนึ่ง. พระสารีบุตรได้พบพระอัสสชิผู้เนื่องในพระ
เบญจวัคคีย์ คือภิกษุพวก ๕ ผู้ได้รับประณมเทศนาเป็นสาวกก่อนพวก
อื่น ได้ฟังธรรมภาษิตของท่านที่แสดงหัวใจพระศาสนา เนื่องด้วย
กำหนดเหตุและผล ได้ธรรมจักขุ คือปัญญาเห็นธรรมแล้ว กลับมา
เล่าแก่พระโมคคัลลานะ ผู้ได้ธรรมจักขุเหมือนกันแล้ว ลาอาจารย์
สญชัย ไปทูลขออุปสมบทอยู่ในสำนักของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ปฏิบัติสืบไป ได้บรรลุพระอรหัต อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ เป็นอันว่าได้บรรลุโมกขธรรมสมปรารถนา. ๒. รูปนี้ได้เป็นพระอัครสาวก เป็นกำลังใหญ่ของพระศาสดา ในอันเผยพระศาสนา.

ข. คราวหนึ่ง เกิดอหิวตโรคที่เมืองไพศาลี นครหลวง แห่งแคว้นวัชชี คณะเจ้าลิจฉวีผู้ครอง ส่งทูตอาัญญเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมศาสดา ครั้งเสด็จประทับอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ ด้วยหวังอยู่ใน พุทธาภินิหารว่า อาจจะบันดาลให้โรคระงับ พระองค์ทรงพระมหากรุณาในมหาชน ทรงรับนิมนต์แล้ว เสด็จพระพุทธานินไปสู่กรุงไพศาลีโดยทางชลมารค ด้วยอาจารย์พุทธาภินิหาร แต่พอเสด็จถึงฝนมหาใหญ่ก็ตกลงมาชำระพื้นที่อันโสโครกให้สะอาด ครั้นเสด็จพระอาณนัท พุทธอุปฐากให้ถือบาตรเต็มด้วยน้ำ สวดรัตนปริตตคาถาไปพลาง เดินประพรมไปในระหว่างกำแพงทั้ง ๓ แห่งนครไพศาลีตลอดคืนยังรุ่ง ซึ่งป็นเป็นยาม ๓. ด้วยอำนาจพระพุทธานุภาพบันดาล โรคนั้นได้ระงับไป. พระองค์เสด็จกลับมาสู่กรุงราชคฤห์ ฝังพระกรุณาไว้ในใจของมหาชนชาวนครไพศาลี อย่างนี้ ก็ชื่อว่า เสด็จไปดีแล้ว เสด็จกลับมาดีแล้ว.

ค. อีกครั้งหนึ่ง ในสักกชนบทฝนแล้ง น้ำน้อยไม่พอใช้ทำนา ให้ทั่วถึง คนงานของฝ่ายสากยะและของฝ่ายโกถิยะ เกิดแย่งน้ำในแม่น้ำโรหิณีขึ้น ต่างจะกันทำนบกั้นไว้สำหรับทำนาของตน นี่เป็นมูลแห่งวิวาทกัน ตลอดขึ้นมาถึงพวกสากยะ และพวกโกถิยะผู้เป็นเจ้านาย จะเกิดรบกับขึ้น สมเด็จพระบรมศาสดา ทรงทราบข่าวนั้นแล้ว เสด็จไปทรงระงับวิวาท ทรงเกลี้ยกล่อมให้กลับปรองดองกัน ด้วย

ทรงแสดงโทษแห่งการแตกร้างแห่งญาติวงศ์ และอนิสงส์แห่งความสามัคคี มีพระคุณอยู่แก่พระประยูรญาติทั้ง ๒ ฝ่าย. อย่างนี้ ก็ชื่อว่าเสด็จไปได้แล้ว และเสด็จกลับมาดีแล้ว.

๑. อนึ่ง คนผู้ไปข้างไหน ๆ ไม่มีภัยอันตราย กลับมาถึงถิ่นโดยสวัสดิ์ ก็ชื่อว่า ผู้ไปดีมาดี การไปดีมาดีอย่างนี้ เป็นกิจพึงปรารถนา ผู้หลักผู้ใหญ่จึงยกขึ้นกล่าวอำนวยการแก่ผู้จะลาไปข้างไหนว่า "ขอให้ไปดีมาดี." การไปดีมาดีอย่างนี้ ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจกระระวังของผู้ไป กับโชคดีประกอบกัน.

สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าของเราทั้งหลาย พระองค์ทรงพระกรุณา แม้ในคนชั่วร้ายเหี้ยมโหด ยังทรงพระอุตสาหะเสด็จไปโปรด เมื่อทรงเห็นอุปนิสัย เช่นเสด็จไปโปรดอาพวกยักษ์และองคุลิมาลโจร ฝ่ายอันตรายอันจะพึงมีแก่พระองค์ แต่ด้วยอำนาจอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ พระองค์สามารถสั่งสอนคนเช่นนั้น ให้กลับใจเป็นดี ละความชั่วร้ายเสียได้. องคุลิมาลโจรนั้น ถึงได้เข้ามาบวชในพระศาสนา กลับเป็นพระมีใจดี แต่ยังมีคนครั่นคร้ามเพราะกรรมเก่า วันหนึ่ง หึงมีกรรมภพของท่านเข้าตกใจกลัวตัวสั่น ท่านตั้งสัตยาธิษฐานอำนวยการว่า "ตั้งแต่ท่านเกิดในอริยชาติ คือตั้งแต่เข้าบวชในพระศาสนา ยังไม่เคยรู้สึกเลยว่า แกล้งผลาญชีวิตสัตว์ ด้วยอำนาจคำจริงนั้น ขอความสวัสดิ์จงมีแก่เจ้า และลูกในครรภ์ของเจ้าเถิด. ภาสิตตั้งสัตยาธิษฐานอำนวยการของพระเถระนี้ พระอาจารย์เก่าได้จัดเข้าเป็นพระปริตรตำนานหนึ่ง แห่งพระปริตรเจ็ดตำนาน พระสงฆ์ใช้สวดในงานมงคล

เพื่ออำนวยการแก่หญิงที่มีครรภ์มาจนทุกวันนี้ พระองค์เสด็จเที่ยวโปรดสัตว์ แม้ฝ่ายอันตรายอย่างนั้น ยังไม่เคยถูกทำร้ายเลย นับว่าเป็นผู้เสด็จไปได้มาดีได้เหมือนกัน.

๔. อนึ่ง คนผู้เกิดมาในโลกนี้ ในที่สุด ก็ต้องละโลกไปเหมือนกันทั้งนั้น แต่ไปชั่วก็มี ไปดีก็มี. คนใดเกิดมาล้างผลาญสกุลก็ดี ประทุษร้ายชาติและแผ่นดินของตนก็ดี เบียดเบียนพระศาสนาก็ดี คนนั้นตายไปแล้ว ชื่อว่าไปชั่ว ไร้รอยคือความเสียหายอยู่ในโลก คุณไฟไหม้ดับไปแล้ว ไร้รอยคือเถาถ่านของที่ไหม้เกรียม และสิ่งปรักหักพังฉะนั้น คนใดเกิดมาแล้ว เป็นกุลบดี ทำนุบำรุงสกุลของตนที่ยังไม่รุ่งเรืองขึ้น ที่รุ่งเรืองมาแล้วไม่ให้เสื่อมถอย มีแต่ให้รุ่งเรืองยิ่งขึ้น เป็นพระราช ปกครองราชอาณาจักรให้ปราศจากภัยอันตราย ทำนุบำรุงให้รุ่งเรือง เป็นบรมนารถของประชาชนผู้เป็นพสกนิกร เป็นผู้ทำราชการ ทำโดยซื่อตรง ไม่ลำเอียงด้วยอำนาจอคติ ๔ ไม่ถือเอาหน้าที่ในราชการเป็นเครื่องมือแสวงผลส่วนตัว ทำโดยรอบคอบ เพื่อสำเร็จประโยชน์แก่การปกครองจริง ๆ เป็นศาสดาผู้สอนศาสนา ตั้งใจสอนสาวกด้วยเมตตากรุณา พ่วงความดีความงามของเขาเป็นที่ตั้ง ไม่พ่วงประโยชน์ส่วนตัวเป็นใหญ่ เป็นคณาจารย์รอลงมาตั้งใจสั่งสอนศิษย์ ไม่ถ่วงไว้ให้เสียเวลาเพราะอาศัยตน รู้สึกสำนองในความได้ความเสียประโยชน์ของศิษย์ คนนั้นตายไปแล้ว นับว่าไปดี ไร้รอยคือการหรือสิ่งที่ได้ทำนั้นข้างหลัง คุณฝนตกลงแล้วยังพืชให้ผลผลิตเป็นประโยชน์แก่คนและสัตว์ผู้พึ่งแผ่นดินเป็นอยู่.

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย เสด็จอุบัติขึ้นในโลกนี้ เสด็จออกทรงผนวชบำเพ็ญเพียร ได้ตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ทรงบำเพ็ญพุทธกิจสั่งสอนประชาชนพุทธเวไนย ทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ให้ปฏิบัติธรรมอันชอบได้บรรลุประโยชน์ทั้ง ๓ อันเป็นผลแห่งการปฏิบัติ ตามหน้าที่อันผู้เป็นศาสดาจะพึงทำ พระองค์ได้ทรงทำเต็มที่แล้วไม่บกพร่อง ทรงอาจเปล่งพระสุรสิงหนาทว่า "อริยะอย่างใด อันผู้เป็นศาสดามีใจกรุณาแสวงหาประโยชน์แก่สาวกจะพึงทำ อริยะอย่างนั้น อันเราได้ทำแล้วแก่ท่านทั้งหลายทุกประการ" คำร้องพระชนม์มือถึงอวสานแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพาน ทรงประดิษฐานพระพุทธรูปไว้ เพื่อประโยชน์แก่ประชุมชนผู้เกิดมา ณ ภายหลังดังนี้ นับว่าเสด็จไปดีแล้ว.

พระสงฆ์สาวกผู้ปฏิบัติตามปฏิปทาของพระองค์ ได้ชื่อว่า "สุปฏิปันโน" "ผู้ดำเนินไปโดยดีแล้ว."

อเนกบุคคลเกิดมาในโลก ผู้อาจยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลก เป็นอย่างใหญ่ ในฝ่ายศาสนา คือ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในฝ่ายอาณาจักร คือ พระเจ้าจักรพรรดิราช พระบาลีแสดงความข้อนีไว้ว่า "บุคคล ๒ คนเมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้นเพื่อहितสุขแก่มหาชน เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแก่เทวดามนุษย์ บุคคล ๒ คนนี้ คือ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ พระเจ้าจักรพรรดิราช ๑." ความอุบัติของท่านทั้ง ๒ นั้น จักเป็นได้จริงคู่บาลีนั่น ก็เพราะพรกณียะที่ได้ทรงทำเพื่อยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่

อเนกบุคคลเกิดมาในโลก ผู้อาจยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลก เป็นอย่างใหญ่ ในฝ่ายศาสนา คือ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในฝ่ายอาณาจักร คือ พระเจ้าจักรพรรดิราช พระบาลีแสดงความข้อนี

ไว้ว่า "บุคคล ๒ คนเมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้นเพื่อहितสุขแก่
มหาชน เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแก่ทวยคา
มนุษย์ บุคคล ๒ คนนี้ คือ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ พระเจ้า
จักรพรรดิราช ๑." ความอุบัติของท่านทั้ง ๑ นั้น จักเป็นได้จริงดจ
บาลีนั่น ก็เพราะพระภริษะที่ได้ทรงทำเพื่อยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่

โลก ไม่อย่างนั้น พระสยัมภูก็จักเป็นเพียงพระปัจเจกพุทธเจ้าเงียบหายไป พระเจ้าจักรพรรดิราชก็จักเป็นเพียงพระราชา มีผู้รักก็มี มีผู้ชังก็มี สุดแล้วแต่พระราชจรรยา. พระเจ้ากรุงพาราณสี พระชนกของพระอลีนจิตตกุมาร เป็นที่รักของมหาชน ทิวคตไปแล้ว มีศึกโกศลมาตีพระนคร ราชกุมารวาทาสีมีความจงรักภักดีในพระราชา-กุมาร พร้อมใจกันออกต้านทานต่อสู้ ปล่อยพระยาเสวตคชสารออกลุยไล่ศัตรูพ่ายแพ้ จับพระเจ้าโกศลราชได้. อีกฝ่ายหนึ่ง พระเจ้าปิงคละ เรียกอีกนัยหนึ่งว่า อักคหนนทร ผู้ครองนครเดียวกันในต่างสมัย ไม่เป็นที่พอใจของประชาชน ทิวคตแล้วราชกุมารมีปีติยินดี ตกแต่งบ้านเรือน เล่นนักขัตฤกษ์แทนเสรำโศกไว้อาลัย.

เราทั้งหลายผู้เป็นพุทธศาสนิก ทราบปฏิบัติทาของสมเด็จพระบรมศาสดา อันนับเข้าในบท "สุคโต เสด็จไปดี" นั้นแล้ว ฟังอนุวัตรตาม ผู้ยังตั้งตนไม่ได้ ฟังพากเพียรเพื่อตั้งตนให้ได้ ผู้ตั้งตนได้แล้วในทางโลกก็ดี ในทางธรรมก็ดี ฟังตั้งใจเพื่อรักษาฐานะของตนไว้ให้อยู่ มุ่งในทางหนึ่งแล้ว อย่าถอยหลังง่าย ๆ ไปในที่ใด อย่าเบียดเบียนคนในที่นั้น ฟังทำความวิสาสะผูกไมตรี ทำประโยชน์ให้แก่เขา ฟังทำตนให้เป็นประโยชน์แก่สกุล แก่ชาติ และแผ่นดินแก่พระพุทธศาสนา อย่าเกิดมาเปล่า ฟังทำความเกิดของตนให้สำเร็จประโยชน์แก่คนอื่น อย่างนี้จักชื่อว่า เป็นพุทธบริษัทผู้สมควรกันแก่พระศาสดา พระศาสนาจะได้รุ่งเรืองสถาพรไปเมื่อนั้น.

โลกวิทู

จักสำแดงพระคุณแห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เพื่อเจริญศรัทธาและเลื่อมใสแห่งท่านทั้งหลาย ในวาระนี้ จักพรรณานาบว่า "โลกวิทู" ที่แปลว่า "ผู้รู้โลก" อันท่านจัดไว้ในอนุสสรณปาฐะ คือ บาลีสำหรับระลึก นับว่าเป็นพระคุณที่ท่านเชิดชู.

สมเด็จพระผู้มีพระเจ้า ได้ทรงรับยกย่องว่าเป็น "โลกวิทู" ผู้รู้โลกนั้น พึงเห็นดังนี้ :-

โลก คือ สัตว์นิกายอันอาศัยแผ่นดิน กล่าวเฉพาะที่ถือกำเนิดเป็นมนุษย์ ย่อมแย่งกันอยู่ ย่อมต่อสู้ต่อผู้ขัดขวางทางแห่งความเป็นอยู่ของตน เมื่อไม่มีที่ขัดขวาง ย่อมขยายทางของตนกว้างออกไปทุกที โดยนัยนี้ ย่อมรุกทางของผู้อื่นเข้าไป อีกฝ่ายหนึ่งก็จำต่อสู้ ฝ่ายใดมีกำลัง ฝ่ายนั้นย่อมครอบงำอีกฝ่ายหนึ่งได้ ต่างจักตั้งอยู่ได้ต้องมีกำลังทานกันอยู่ ต่างจึงต้องหาอุบายรวมกำลังกันเข้าไว้ให้มาก ไม่เพียงเพื่อทานเขาเท่านั้น ยังเพื่อครอบงำเขาด้วย เป็นครอบครัว เป็นเพื่อนบ้าน ในหมู่บ้าน เป็นเมือง ตลอดขึ้นไปจนเป็นอาณาจักร แม้อาณาจักรเล่า ก็ยังเข้ากันเป็นคณะอีก ฝ่ายหนึ่งคิดทำอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นได้เพื่อเพิ่มกำลัง เช่น ศัสตราวุธยุทธภัณฑ์ และยุทธวิธี ฝ่ายนอกนี้ ต้องชวนขวยคิดทำขึ้นได้บ้าง เพื่อทันกันไม่อย่างนั้น ย่อมทนฝ่ายมีกำลังกว่ามิได้ แม้คณะใดครอบงำฝ่ายอื่นได้มาก ยังต้องมุ่งรักษากำลังและอำนาจไว้ไม่ให้มีใครทาน แต่สังขารเป็นสภาพไม่คงที่ ย่อมเปลี่ยนไปตามยุคตามคราว ด้วยอำนาจแห่ง

ปัจจัยนั้น ๆ คณะใหญ่ ๆ ย่อยยับกลับลงเป็นคณะน้อยก็มี ดังได้ยิน
มา ราชธานีอันมีนามว่ากุสาวดี เป็นที่สถิตแห่งพระเจ้ามหาสุทนต์-
จักรพรรดิราชในครั้งโบราณกาล กลางมาเป็นเมืองกุสินารานครน้อย
ในพุทธกาล คณะน้อยเจริญขึ้นเป็นคณะใหญ่ก็มี เช่นเมืองปาตลีบุตร
ในครั้งพุทธกาลเป็นแต่เมืองท่า ภายหลังแต่นั้นมา ครั้งรัชกาลแห่ง
พระเจ้าอโศกมหาราชขึ้นเป็นราชธานี เป็นที่สถิตแห่งบรมกษัตริย์ผู้
เป็นเจ้าของชมพูทวีป ความเป็นไปของโลกสันนิวาสนับอยู่อย่างนี้.
เมื่ออย่างนั้น ประมุขของคณะผู้มีฐานะป้องกันความเป็นอยู่แห่งคณะ
ของตน ที่เป็นผู้มักใหญ่ใฝ่สูงเชื่ออำนาจของตน ไม่คำนึงถึงวิปริตม-
ธรรม ย่อมปรารถนาจะครอบงำคณะเหล่าอื่น เพื่อเป็นเจ้าเป็นใหญ่
เหนือเขา อบรมนิตยสืบบุรุษยุคลงมา.

สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย พระองค์ทรงอุบัติใน
ชาติยศกุล เป็นพระเชษฐโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ ผู้ครองพระ
นครกบิลพัสดุ์ในสากยชนบท ตั้งอยู่ในที่เป็นรัชทายาท ได้ทรงรับ
อบรมนิตยมาในทางนี้เหมือนกัน ดังได้ยินมา แต่พอประสูติใหม่ก็
ได้รับคำทำนายว่า ถ้าเสด็จอยู่ในฉรราวาส จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ
ถ้าเสด็จออกทรงผนวช จักได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่พระองค์
ทรงทราบความเป็นไปแห่งโลกสันนิวาสนับอย่างไร จึงไม่ทรงมัก
ใหญ่เพื่อจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ กลับทรงเลือกเอาทางที่ตรงกันข้าม
คือ ทรงผนวช เพื่อแผ่สุขประโยชน์ให้แก่มหาชนทั่วไป แทนล้างผลาญ
และทำทุกข์ภัยให้แก่เขา.

อนึ่ง คนเราย่อมมีสุขและทุกข์เป็นคู่กัน คนผู้ปรากฏว่า ตั้งอยู่ในสุข เช่นคนมีทรัพย์ มียศ มีอำนาจ ตลอดถึงพระราชผู้ครองอาณาจักร ย่อมมีทุกข์สำหรับกับฐานะเหมือนกัน คนชั้นต่ำ ผู้ไม่เคยมี ไม่เคยเป็น ยากที่จะเห็นตามจริง ยากที่จะห้ามความอดอยากมีอยากเป็น. สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ทรงทราบความเป็นไปแห่งโลกสันนิวาสอย่างนี้ แม้พระองค์มีพระชาติสูงเป็นกษัตริย์ ย่อมไม่ทรงทนงด้วยอหังการ ทรงพิจารณาเห็นทุกข์อันมีประจำสังขาร ไม่มัวเมาเฉพาะในสุข พระคันถรจนจารย์แสดงความข้อนี้ด้วยกล่าวว่า พระองค์ทอดพระเนตรเห็นปราสาทอันดาบาศด้วยนางบำเรอผู้นอนหลับเหมือนป่าช้า และทรงพิจารณาถึงคนทั้งหลาย ผู้เกิดมาแล้วแก่ เจ็บ ตายไป พระญาณปริชาณี เป็นเหตุให้พระองค์ตั้งพระหฤทัยจะทำพระชนม์มิให้เป็นหมัน จึงได้เสด็จออกทรงผนวช แสวงหาความรู้มาเพื่อแผ่แก่มหาชน.

อนึ่ง อารมณ์เป็นที่ปรารถนา เรียกว่า วัตถุกำบัง ว่ากำบังคุณบัง ย่นลงเป็น ๕ อย่าง คือรูปพรรณอันจะพึงเห็นด้วยตา เสียงอันจะพึงฟังด้วยหู กลิ่นอันจะพึงสูดด้วยจมูก รสอันจะพึงลิ้มด้วยลิ้น รูปสัณฐานอันจะพึงถูกต้องด้วยกาย ย่อมเป็นเครื่องชวนใจให้ติดพันอยู่ เป็นคจสายบังเหียนจงติดพันไปสู่อำนาจ อาจให้ทำตามปรารถนาของผู้จง กำบังคุณนี้ แม้ให้สุขส่วนหนึ่ง ย่อมให้ทุกข์อีกส่วนหนึ่ง เจือกันอยู่ ถึงอย่างนั้น คนโดยมากด้วยกัน เพิ่งแต่สุขส่วนเดียว ย่อมทะยานถึงสิ่งอันประณีตขึ้นไปกว่าที่ตนได้เคยพบมา. สมเด็จพระ

บรมศาสดาของเราทั้งหลาย ได้ทรงรับบำเรอด้วยกามคุณอย่างประณีต มาแต่ยังทรงพระเยาว์ トラบเท่าทรงพระเจริญ พระองค์ทรงทราบ ภาวะแห่งกามคุณนั้นเป็นอย่างไร ? อังกามคุณนั้นไม่อาจผูกพัน พระองค์ให้ติดอยู่ จึงอาจเสด็จออกทรงผนวช ทรงมุ่งสันติบทคือ ทางแห่งความสงบเป็นเบื้องหน้า.

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระปรีชาญาณหยั่งทราบโลก มาก่อนแต่ตรัสรู้ ด้วยประการดังนี้ พระปรีชาญาณนี้ ยังพระองค์ ให้มั่นในปฏิบัติไม่กลับหลัง เมื่อครั้งตรัสรู้แล้ว ได้ตรัสแนะให้พุทธ-บริษัทกำหนดรู้โลกอย่างนี้ว่า

"เอถ ปสฺสถิมิ โลกํ จิตฺตํ ราชรณูปมํ

ยตุถ พาลา วิสีทนต์ นตฺถิ สจฺจโก วิชานตํ"

แปลว่า "ท่านทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ อันวิจิตรเปรียบด้วยราชรถ ที่ ชนเขลาทั้งหลายจมอยู่ แต่พวกผู้รู้ไม่ติดข้อง" ดังนี้.

จำเดิมแต่ตรัสรู้แล้ว พระองค์ได้เสด็จจาริกเทศนาโปรดมหาชน ในบ้านเมืองใหญ่น้อยในต่างแคว้นแห่งชมพูทวีป ทรงรู้จักหนทาง ในระหว่างประเทศสถานนั้น ๆ ปรุโปร่ง ในครั้งนั้น การสัมพันธ์ใน ระหว่างคนต่างด้าวยังไม่กว้างขวาง เพราะทางไปมาถึงกันไม่สะดวก หรือแม้ไมตรีในระหว่างท่านผู้ปกครองแคว้นทั้งหลาย ยังไม่แผ่ไปไกล นอกจากนักบวชและพ่อค้า ยากที่จะหาผู้ชำนาญในถิ่นฐานต่าง ๆ แม้ แต่พระสาวกที่พระศาสดาทรงส่งไปเที่ยวสั่งสอน ยังไม่พ้นจากความ ลำบากในหนทาง มาเฝ้าพระศาสดาไม่สะดวก ทรงพระปรารภข้อนี้

ทรงพระอนุญาตให้พระสาวก รับผิดชอบต่อทุกบุตรต่างพระองค์ได้ ผู้ใดได้เคยไปถึงต่างถิ่นต่างฐานไกล ๆ หลาย ๆ แห่ง ผู้นั้นย่อมได้รับความยกย่อง ไม่พังก้าวถึงในครั้งนั้น แม้ในสมัยนี้ ผู้เคยไปถึงต่างด้าวต่างแดนหลายแห่งหลายหน ยังเป็นผู้วิเศษกว่าคนไม่เคยไปหรือไปแต่น้อยแห่ง เพราะผู้เคยไปหลายแห่ง ย่อมพบเห็นคนบึ้งของบึ้ง การบึ้ง ต่าง ๆ ย่อมได้รับความรู้ความเข้าใจกว้างขวางออกไป. เพราะอย่างนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ทรงรับความยกย่องของพุทธบริษัทว่า "โลกวิทู" ผู้รู้โลก. นี้ได้แก่โอกาสโลกคือ พื้นแผ่นดิน.

เมื่อเสด็จจาริกอย่างนั้น ได้ทรงพบชนนิกรต่างถิ่น ต่างชั้น ต่างคณะ ทรงทราบกิริยาอัธยาศัยและความเป็นไปของเขาประจักษ์ คนเหล่าใดมีกิลีสหนาหรือมีกิลีสเบาบาง มีปัญญาตื่นหรือตึก จะพึงให้รู้ยากหรือง่าย จะพึงฝึกได้หรือไม่ มีฉันทะไปในทางไหน ทรงทราบคนเหล่านั้นตามเป็นอย่างไร เพราะอย่างนั้น จึงทรงสามารถสั่งสอนให้ถูกอัธยาศัย ให้ได้ศรัทธาเชื่อถือในพระองค์ถึงสรณะก็มี ได้ธรรมจักษุคือดวงตาอันเห็นธรรมก็มี บรรลุธรรมอันสูงกว่านั้นก็มี ประดิษฐานพระพุทธานุชาตินั้น ณ ที่นั้น ๆ แพร่หลายออกไป. พระปริชาญาณกำหนดรู้อัธยาศัยของชนนิกรนี้ ท่านเรียกว่า **เจโตปริยญาณ** คือพระญาณกำหนดใจ สงเคราะห์เข้าในอภิญา ๖ บ้าง เรียกว่า **นानาธิมุตติกญาณ** คือพระญาณกำหนดรู้ความน้อยใจต่าง ๆ สงเคราะห์เข้าในทศพลญาณบ้าง แต่ในทศพลญาณเรียกแยกพระปริชาญาณกำหนดรู้

ลำพังใจว่า **เจโตปริยญาณ**. การรู้จักใจ รู้จักอหยาศัยนี้ ที่เป็นแต่เพียงของคนสามัญ ยังเป็นประโยชน์ให้ทำถูกใจผู้อื่น เจ้าย่อมอาจใช้ข้าให้ทำการสำเร็จ ข้ายอมทำการให้เป็นที่พอใจของเจ้า. เพราะอย่างนั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ทรงรับยกย่องว่า "**โลกวิทู**" ผู้รู้โลก. นี้ได้แก่สัตว์โลก.

โลกสันนิวาสนพร้อมทั้งปฏิปทาที่อาศัย อันพระองค์ได้ทรงพบเมื่อเสด็จไปถึงถิ่นฐานนั้น ๆ ว่า เป็นต่างกันอย่างไร ได้ความเจริญก็มี ได้ความเสื่อมก็มี มีอะไรแต่งให้เป็นอย่างนั้น ทรงทราบประจักษ์แก่พระญาณ พระองค์ได้เคยตรัสแก่โตทยขมาณพวว่า กรรมคือการที่ข้ายอมจำแนกสัตว์โลกให้เป็นต่างกัน เลวบ้าง ดีบ้าง. พระญาณปริชา นี้เรียกว่า **วิปากญาณ** คือพระญาณกำหนดครุวิปากคือผลแห่งกรรม สงเคราะห์เข้าใจทศพลญาณ. การรู้จักเหตุและผลอันเนื่องถึงกันอย่างไร เป็นความรู้อย่างสูง นำให้หลีกเลี่ยงสิ่งอันให้โทษ และให้ถือเอาสิ่งอันให้คุณ เป็นหัวใจพระพุทธศาสนา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงสั่งสอนบริษัท ทรงมุ่งจะให้ได้รับความรู้ ความเข้าใจเหตุและผล จึงมีคำสรรเสริญของผู้เลื่อมใสว่า พระองค์ทรงแสดงธรรมชี้เหตุผล พระสารีบุตรมาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาก็เพาะได้ฟังจากพระอัสสชิ พุทธสาวกว่า พระศาสดาตรัสสอนให้กำหนดสภาพธรรมทั้งปวง โดยความเป็นเหตุและผลแห่งกัน. เพราะอย่างนั้น สมเด็จพระสรรเพชญ์ พุทธเจ้า จึงได้ทรงรับยกย่องว่า "**โลกวิทู**" ผู้รู้โลก. นี้ได้แก่สังขารโลก คือธรรมผู้ปรุงผู้แต่ง.

อีกบรรยายหนึ่ง โดยปรมัตถ คือธรรมอย่างสูง ชาติต่าง ๆ อันเป็นส่วนน้อย ๆ ย่อมคุมกันเข้าเป็นส่วนใหญ่ ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ ตกอยู่ในคติแห่งความเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุ ได้ชื่อว่าสังขาร คือ ธรรมอันปัจจัยปรุงขึ้นแต่ขึ้น โอกาสโลกก็เป็นสังขารอย่างหนึ่ง สัตว์โลกก็เป็นสังขารอย่างหนึ่ง. สมเด็จพระธรรมสวามิศรทรงทราบ สภาวะธรรมทั้งปวงนั้น โดย कैมูล จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนากระจาย อัดภาพออกเป็นชั้นบ้าง เป็นอายตนะบ้าง เป็นธาตุบ้าง เป็นอินทรีย์ บ้าง เป็นอาทิ. พระญาณปริชาณี จัดเป็น นานาชาติญาณ คือ พระญาณกำหนดรู้ธาตุต่างๆ สงเคราะห์เข้าในทศพลญาณ. เพราะ อย่างนั้น พระองค์จึงได้ทรงรับยกย่องว่า "โลกวิทู" ผู้รู้โลก. นี้ ได้แก่สังขารโลก คือ ธรรมอันปัจจัยปรุงขึ้นแต่ขึ้น.

พระคุณบทว่า "โลกวิทู" มีอรรถาธิบายดังพรรณนามา ด้วย ประการดังนี้.

พระองค์ทรงรู้โลกว่าเป็นอย่างไร จึงหายตื่นหายหลงหายอยาก ในอริยธรรม หายตกใจกลัวต่ออริยธรรม นำพระองค์ให้เป็น "สุคติ" ผู้เสด็จไปดีแล้ว ทรงบากบั่นไปจนสำเร็จ ทรงประดิษฐาน พระพุทธศาสนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ประชาชนแล้วจึงปรินิพพาน.

พุทธบริษัทมาคำนึงถึงพระคุณแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา เห็น ประจักษ์แก่จิต แม้พระองค์ทรงดับขันธปรินิพพานมานานแล้ว ก็ จักเป็นเหมือนได้เห็นพระองค์ทรงปรากฏอยู่เฉพาะหน้า สำเร็จเป็น ทัสสนานุตตริยะ ความเห็นอย่างประเสริฐ เมื่อปฏิบัติตามปฏิบัติ

นักธรรมเอก - สมถกัมมัฏฐาน - หน้าที่ 137

ของพระองค์นั้น จัดเป็นปฏิปทานุตรริยะ ความปฏิบัติอย่างประเสริฐ
เป็นทางแห่งวิมุตตานุตรริยะ ความพ้นอย่างประเสริฐ คืบพันธ์จาก
สังกิเลสบาปกรรมเป็นผลานิสงส์.

พ.ศ. ๒๔๖๒

อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ

ในวาระนี้ จักอธิบายความแห่งบทว่า "อนุตฺตโร ปุริสทมฺม-
สารถิ" ที่แปลว่า "ผู้เป็นสารถิ ฝึกคนที่ฝึกได้ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า."
พระคุณบทนี้ท่านจัดไว้ในอนุสสรณปาฐะ ก็บาลีสำหรับระลึกประการ
หนึ่ง ซึ่งพวกพุทธมามกะทรงไว้ขึ้นปากเจนาใจ.

พุทธมามกบัณฑิต กล่าวยกย่องสมเด็จพระบรมสวามีศรว่า
"อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ" ผู้เป็นสารถิ ฝึกคนที่ฝึกได้ ไม่มีผู้อื่น
ยิ่งกว่า ฟังรู้ธรรมดาธิบายดังนี้ :-

ดิรัจฉานบางชนิดเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ มนุษย์ยอมฝึกได้เพื่อใช้การ
ของตน หรือเพื่อบำรุงความสุขแห่งตน ในจำพวกนี้ มีสัตว์ที่ฝึกฝน
ไว้ใช้เป็นพาหนะด้วยเหล่าหนึ่ง มี ช้าง ม้า โค กระบือ เป็นต้น. สัตว์
ตัวใคร่ฝึกหัด มนุษย์อาจบังคับให้ทำตามปรารถนา สัตว์ตัวนั้นชื่อว่า
"ทมฺโม" แปลว่า ที่ฝึกได้ เป็นช้างก็เรียกว่า "หตุถิมฺโม" ช้าง
ที่ฝึกได้ เป็นม้าก็เรียกว่า "อสุทมฺโม" ม้าที่ฝึกได้ สัตว์ตัวใด
ไม่รับฝึกหัด บังคับให้ทำตามปรารถนาไม่สำเร็จ สัตว์ตัวนั้นชื่อว่า
"อทมฺโม" แปลว่า ที่ฝึกไม่ได้ เป็นช้างก็เรียกว่า "หตุถยทมฺโม"
ช้างที่ฝึกไม่ได้ เป็นม้าก็เรียกว่า "อสุสาทมฺโม" ม้าที่ฝึกไม่ได้.
ชนผู้ฝึกชื่อว่า "สารถิ" แปลว่า ผู้ให้เล่นไป คือผู้ขับ เป็นผู้ฝึก
สัตว์ชนิดใด เดิมชื่อสัตว์ชนิดนั้นเข้าข้างหน้า เช่น "หตุถิมฺม-
สารถิ อสุทมฺมสารถิ" สารถิฝึกช้างที่ฝึกได้ สารถิฝึกม้ามีฝึกได้.

ช้างม้านอกจากเป็นพาหนะใช้การในคราวปกติ ในครั้งโบราณ ใช้ขึ้นออกรบกับข้าศึกด้วย จัดเข้าเป็นองค์แห่งเสนาคือกองทัพและ
อย่างๆ เสนาครั้งนั้น จัดช้างเป็นกอง ๑ ม้าเป็นกอง ๑ รถเป็นกอง ๑
พลเดินเท้าเป็นกอง ๑. กำหนดอย่างน้อย กองช้าง ๓ เชือก มีคน
ประจำ ๓๖ คน เรียกหัตถานิก กองม้า ๓ ตัว คนประจำ ๕ คน
เรียกอัสตานิก กองรถ ๓ คัน คนประจำ ๑๒ คน เรียกรถานิก
พลเดินเท้ามีศัสตราวุธสำหรับมือ ๔ คน น่าจะเป็น ๑๒ เรียก
ปีตทานิก. ในรัตนะ ๗ เกิดสำหรับพระบารมีพระเจ้าจักรพรรดิ ก็จัดช้าง
ม้าเป็นรัตนะละอย่าง ๆ. คนรู้จักฝึก รู้จักขับช้างม้าออกรบเป็นผู้มี
ชื่อเสียง ความนิยมนี้ ยังมีสืบมาถึงครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ทรงทำชยุทธกับพระมหาอุปราชกรุง
หงสาวดี พระมหาอุปราชเสียทีขาดคอช้าง สมเด็จพระนเรศวรมีชัย
ได้พระเกียรติยศสืบมาจนกาลนี้. ในเวลาปกติ พระราชาย่อมทรงใช้
ช้างบ้างม้าบ้างเป็นราชพาหนะ พระมหาบุรุษเมื่อออกมหาภิเนษกรรมณ์
ท่านกล่าวว่าทรงม้า. รถที่ใช้ออกรบก็ดี ที่ใช้ในคราวปกติก็ดี ใช้ม้า
เทียม สารถิผู้ขับย่อมใช้คนสำคัญ ในการทำสงคราม ความมีชัยหรือ
ปราชัยเนื่องด้วยสารถิผู้ขับรถเป็นหรือไม่เป็น เช่นเดียวกับความญเป็น
สำคัญในการชนช้างจะนั้น. ในพราหมณสมัยกล่าวถึงผู้วิเศษ เช่น
กฤษณะเป็นสารถิขับรถให้นักรบเช่นอรชุน. ในพุทธสมัยก็มี กล่าวถึง
พระมาตลีเป็นสารถิของพระอินทร์ทั้งในคราวรบกับอสูรทั้งในคราวปกติ.

พุทธมามกบัณฑิต กล่าวยกย่องสมเด็จพระบรมศาสดาว่า

"ปฐมมุตตม" สารีแห่งบรูษที่ฝักได้ เทียบด้วยสารีแห่งสัตว์ที่ฝักได้ดังกล่าวมา.

มนุษย์เป็นผู้ที่ฝักได้ก็มี เป็นผู้ฝักไม่ได้ก็มี. ผู้ได้รับความฝักหัด อันผู้สั่งสอนฝักปรือ นำให้เป็นไปตามปรารณา ผู้ที่นั้นชื่อว่า **"ปฐมมุตตม"** คนที่ฝักได้ **ปฐม** ศัพท์ อันหมายความว่าคน นอกจากนี้ พึงเห็นในคำว่า **"สทฐิธ วิคตฺ ปฐมุตต เสฏฺฐ"** ศรัทธา เป็นทรัพย์อันประเสริฐของคนในโลกนี้ **"ปฐมุตตม ปฐมุต กยรา กยราเถน ปฐมปฐม"** ถ้าคนพึงทำบุญ เขาพึงทำบุญนั้นบ่อย ๆ เพราะข้อความเหล่านี้สาธารณแห่งหญิงด้วย เพราะอย่างนี้กรรมจึงไม่มีบทว่า **"อิตฺถิมุตต"** หญิงที่ฝักได้ เป็นคู่กัน. ผู้ใดไม่รับฝักหัด ชักนำให้เป็นไปตามปรารณาไม่สำเร็จ ผู้ที่นั้นชื่อว่า **"ปฐมมุตตม"** คนที่ฝักไม่ได้. ชนผู้ฝักเรียกว่าอาจารย์ หาได้เรียกว่าสารีไม่ นอกจากบทว่า **"ปฐมมุตตม."** คนใดมีทฎฐิมานะกล้า ไม่ฟังคำแนะนำเสียเลย คนนั้น ในพระพุทธศาสนาเรียกว่า **"ปฐมมุตตม"** คนที่ฝักไม่ได้. คนใดยังมุ่งฟัง แม้ด้วยหมายจะจับผิดแล้วกล่าวข่ม ท่านไม่ปรับเป็นอย่างนั้น. คนใด ด้วยอำนาจความโง่เขลา ทำตามคำชักนำของอาจารย์ไม่สำเร็จ ท่านไม่จัดเป็นอย่างนั้น ท่านเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **"ปฐมมุตต"** แปลว่าผู้มีบทเป็นอย่างยิ่ง อธิบายว่าเป็นแต่สักว่าได้ยินบทอันท่านกล่าว ไม่ได้ปรับเป็น **"ปฐมมุตตม."**

ครั้งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้แล้ว ปรารภจะทรงแสดงพระธรรมเทศนาสั่งสอนชุมชนชน ทรงพิจารณาถึงอหยาสัยของชน

ทั้งหลายที่เป็นต่าง ๆ กัน มีกิเลสเบาบางบ้าง มีกิเลสหนาบ้าง เป็น ผู้พอจะรู้ตามบ้าง เป็นผู้ไม่พอจะรู้ตามบ้าง มีอาการดีบ้าง มีอาการ ชั่วบ้าง จะพึงให้รู้ง่ายบ้าง จะพึงให้รู้ยากบ้าง ต่าง ๆ กัน เปรียบ เหมือนดอกบัวต่างชนิด ที่ขึ้นพ้นน้ำแล้วพอได้แสงอาทิตย์จักบายก็มี ที่ปรึมน้ำจักบานในวันพຼงก็มี ที่ยังจมอยู่ในน้ำ อันน้ำเลี้ยงอยู่ จัก บานในวันต่อไปอีกก็มี ที่เป็นภักษาแห่งปลาและเต่าเสีย จักไม่บานเลย ก็มี "ปุริสัทมโม" คนที่ฝึกไม่ได้ ปรากฏในพระญาณของพระองค์ โดยความเป็นอภัพบุคคล ผู้ไม่พอจะรู้ตาม เหมือนดอกบัว ที่เป็น ภักษาแห่งปลาและเต่าเสียไม่อาจบานฉะนั้น.

บทว่า "ปุริสัทมมสารถิ" เป็นสารถิแห่งคนที่ฝึกได้ ให้ สันนิษฐานลงว่า ท่านยอมว่า สมเด็จพระบรมศาสดาทรงฝึกสอนคน ทั้งหลายทั่วไปไม่ได้ ทรงฝึกสอนได้เฉพาะคนที่ฝึกได้ ที่เรียกว่า "ปุริสัทมโม" คนพวกนี้และเรียกอีกโอาหารหนึ่งว่าเวไนยสัตว์ แปลว่า คนอันจะพึงแนะนำได้.

สมเด็จพระโลกนาถเจ้า ทรงฝึกคนที่ฝึกได้ด้วยอาการอย่างไร พึงรู้แจ้งโดยพระวาจาที่ตรัสแก่นายเกสิ ผู้เป็นสารถิฝึกม้า ครั้งหนึ่ง เมื่อพระองค์เสด็จอยู่ ณ พระเชตวัน กรุงสาวัตถี นายเกสิสารถิผู้ฝึกม้า เข้าไปเฝ้า พระองค์ตรัสถามว่า นายเกสิฝึกม้าด้วยอาการอย่างไร ? นายเกสิกราบทูลว่า เขาฝึกด้วยอุบายอันละเอียด คือใช้การปลดบ โยนบ้าง ด้วยอุบายอันหยาบ คือใช้การชูงการเขี่ยน หรือการทรมาน อย่างอื่นบ้าง ด้วยอุบายทั้งสองอย่างบ้าง ตรัสถามว่า ถ้ามันนั้นไม่

รับความฝึกด้วยอุบายนั้น ๆ เขาทำอะไร ? ทูลว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เขาย่อมฆ่ามันเสีย เพื่อมิให้เกิดคำครหาแก่สกุลอาจารย์ของเขา. ในลำดับนั้น เขากราบทูลถามพระองค์บ้างว่า พระองค์ก็เป็นสารถิ ฝึกคนที่ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งไปกว่า พระองค์ทรงฝึกเขาอย่างไร ?

ตรัสตอบว่า ทรงฝึกด้วยอุบายอันละเอียดบ้าง ด้วยอุบายอันหยาบบ้าง ด้วยอุบายทั้งสองประการบ้าง ทรงแสดงการฝึกด้วยอุบายอันละเอียด นั้น คือทรงแสดงสุจริตกายวาจาใจ ผลแห่งสุจริต แก่เทวดาและ มนุษย์อันเป็นสัตว์ประณีต ทรงแสดงการฝึกด้วยอุบายอันหยาบนั้น คือ แสดงทุจริตใน ๓ ทวาร ผลของทุจริต และอบาย ๓ คือ นรก กำเนิดดิรัจฉาน และวิสัยแห่งเปรต อันเป็นที่เกิดแห่งสัตว์เลวทราม ทรงแสดงการฝึกด้วยอุบายทั้งสองประการนั้น คือทรงแสดงส่วนข้าง ไม่ดีก่อน แล้วทรงแสดงส่วนข้างดี. นายเกสิทูลถามว่า ถ้าคนนั้นไม่รับ ความฝึกหัดด้วยอุบายทุกชนิด พระองค์ทรงทำอะไร ? ทูลถามว่า ปาณาติบาต ย่อมไม่ควรแก่พระองค์มิใช่หรือ เหตุไฉนจึงตรัสว่าทรง ฆ่าเขาเสีย ?

ตรัสตอบว่า ปาณาติบาต ไม่ควรแก่พระองค์จริงอยู่ พระวาจาที่ตรัสว่าทรงฆ่าเขาเสียนั้น เป็นโวหารใช้พูดในธรรมวินัย ความว่า คนใดไม่รับฝึกหัดด้วยอุบายนั้น ๆ พระศาสดาก็ดี พระ สาวกาก็ดี ไม่ว่ากล่าวสั่งสอนคนนั้นอีกเลย อย่างนี้แลเรียกว่าฆ่าผู้นั้นเสีย

ความมุ่งหมายของสมเด็จพระบรมศาสดา ในอันฝึกคนที่ฝึกได้ นั้น ก็เพื่อนำให้หลีกเลี่ยงจากกรรมและผลอันเลวทรามอันเป็นทางมาแห่ง

ทุกข์ และเพื่อชักจูงให้ตั้งอยู่ในการณ์อันชอบและได้ผลอันประณีต โดยลำดับขึ้นไปเป็นชั้น ๆ กล่าวโดยย่อ ประโยชน์ภายในนี้ ประโยชน์ภายนอกนี้ และประโยชน์ทางพระนิพพาน. อย่างนี้แลการฝึกคน ย่อมแตกต่างจากการฝึกสัตว์ดิรัจฉาน. มนุษย์ผู้ฝึกสัตว์ดิรัจฉานย่อมฝึกเพื่อเป็นการอุปการะแก่ตน ส่วนสมเด็จพระโลกนาถเจ้า ย่อมทรงฝึกคนเพื่อประโยชน์แก่เขาเอง.

ข้อว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสารถิฝึกคนที่ฝึกได้ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่านั้น มีอธิบายว่า การฝึกสัตว์ดิรัจฉาน ย่อมง่ายกว่าฝึกมนุษย์ นายเปสสะบุตรนายฝึกม้าผู้หนึ่ง ก็ได้กราบทูลสมเด็จพระบรมศาสดา प्रารภการฝึกม้าและฝึกคนว่า สัตว์ของเลี้ยงเป็นผู้ตื่น คือมีอาการตรงไปตรงมารู้ได้ง่าย ๆ ฝ่ายมนุษย์เป็นคฤชฎ คือมีอหยาสัยอย่างหนึ่ง มีอาการกายวาจาอย่างหนึ่ง รู้ได้ยาก. อีกประการหนึ่ง สารถิฝึกสัตว์ดิรัจฉาน ย่อมใช้อุบายทรมานต่าง ๆ เพื่อเข็ดหลาบ ฝ่ายสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงฝึกคนด้วยลำพังพระวาจาแนะนำให้เห็นโทษและคุณ ไม่ได้ใช้ความบังคับให้จำใจทำตาม คนที่ได้รับฝึกดีแล้วย่อมเป็น "ธมฺมจารี" ผู้ประพฤติธรรม ไม่หันเหไปในทางอธรรม มั่นคงในพระพุทธศาสนา ไม่อุทิสศาสดาอื่น คือไม่เข้ารีตศาสนาอื่น. มีคำกล่าวในพระธรรมบทว่า ม้าอัสสตร ม้าอาชาไนย ม้าสินธพ ช้างกฤษร ช้างมหานาค ที่ฝึกแล้ว เป็นสัตว์ประเสริฐ ฝ่ายมนุษย์ผู้ฝึกคนแล้ว ยังเป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์เหล่านั้นอีก เพราะใคร ๆ จะพึงไปได้สู่ทิศที่ไม่เคยไป คือพระนิพพาน ด้วยยานเหล่านั้น

เหมือนชนผู้ได้รับฝึกแล้ว มีตนฝึกเรียบร้อยดีแล้ว หาได้ไม่. โดย
ปริยายดังสำแดงมา สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเป็นสารถิฝึกคน
ที่ฝึกได้ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า.

พระคุณบทว่า "อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ" มีอรรถาธิบาย
ดังพรรณนามา ด้วยประการฉะนี้.

พุทธบริษัทมาค่านึกถึงพระคุณแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา เห็น
ประจักษ์แก่จิต แม้พระองค์ทรงดับขันธปรินิพพานนานมาแล้ว ก็จัก
เป็นเหมือนได้เห็นพระองค์ทรงปรากฏอยู่เฉพาะหน้า สำเร็จเป็นทัสสนา-
นุตตริยะ ความเห็นอย่างประเสริฐ เมื่อปฏิบัติตามปฏิปทาของพระองค์
นั้น จักเป็นปฏิปทานุตตริยะ ความปฏิบัติอย่างประเสริฐ เป็นทาง
แห่งวิมุตตานุตตริยะ ความพ้นอย่างประเสริฐ คือพ้นจากสังกิเลสบาป-
กรรมเป็นผลานิสงส์.

สตถา เทวมนุสสถาน

ในวาระนี้ จักอธิบายความแห่งบทว่า "สตถา เทวมนุสสถาน" ที่แปลว่า "ผู้เป็นพระศาสดา แห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย." พระคุณบทนี้ท่านจัดไว้ในอนุสสรณปาฐะ คือบาลีสำหรับระลึกประการหนึ่ง ซึ่งพวกพุทธมามกะทรงไว้ขึ้นปากเจนาใจ.

บทว่า "สตถา" ในบาลีที่แปลทับศัพท์ เพี้ยนมาจากสันสกฤตว่า "ศาสดา" นั้น โดยอรรถสัทมัญ แปลว่า "ผู้สอน" แต่ได้ อรรถพิเศษ หมายถึงผู้สอนที่เป็นเจ้าลัทธิ เช่น "สุนตฺโต สตถา" สุนตฺรศาสดา ผู้สอนลัทธิอันชอบในอดีตนอกพุทธรูปบาทกาล และ "จ สตถาโร" ศาสดา ๖ ผู้สอนลัทธิผิดในพุทธกาล. ในพระ พุทธศาสนา ครั้งพุทธกาลตลอดมาถึงครั้งรัตนบาติ พระสาวกไม่ได้ เรียกสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าพระศาสดา เรียกว่า "ภควา" ที่เราแปลทับศัพท์ว่าพระผู้มีพระภาค [ที่เพี้ยนมาจากภัก] อันเป็นคำ เรียกถ้อยทั่วไป แม้อย่างนั้น คำนั้นก็ใช้ได้เข้ามาแล้วในครั้งพุทธกาล ในที่ ระบುವ่าครู เช่นพระสาวกผู้เคยเป็นคณาจารย์มาก่อน ภายหลังเลื่อมใส มาอุปสมบทในพระธรรมวินัยนี้ มีพระอรุณเวลกัสสปะเป็นต้น ปรรณนา จะให้คนทั้งหลายทราบ กราบทูลประกาศตนว่า "สตถา เม ภนุเต. ภควา สวาทโกหมสุมิ" พระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดา ของข้าพระบาท ๆ เป็นสาวก ดังนี้. ในคุณบทว่า "สตถา เทว มนุสสถาน" ก็เช่นเดียวกัน มาเรียกว่า "สตถา" พระศาสดา ใน

ครั้งจรรจนารถกถา ชะรอยบทว่า "สตฺถา" พวกลัทธิอื่นจักหาได้ ใช้เรียกเจ้าลัทธิของตนไม่ จักเรียกว่า "ภควา" เหมือนกัน ดูน่าจะเป็นบทใช้เรียกหัวหน้าลัทธิอื่นจากของตัว แต่พวกอื่น ตามบาลี เขาเรียกสมเด็จพระผู้มีพระภาคของเราว่า "สมโณ โคตโม" พระสมณโคดม ไม่เรียก "สตฺถา" โดยนัยนี้ น่าเป็นบทอันพวกพุทธศาสนิกใช้เรียกหัวหน้าลัทธิต่าง เช่นนี้ก็เป็นที่น่าได้ พวกพระสาวก จึงไม่เรียกสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า "สตฺถา."

บทว่า "เทวมนุสฺसानํ" แห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย นำหมายเอาอุปปีติเทวดา คือเทวดาโดยกำเนิด และมนุษย์ทั้งหลายทั่วไป เพราะในบาลีก็ได้กล่าวถึงท้าวสักกเทวราช ท้าวจาตุมหาราช และเทวดาอื่น ๆ ว่า ลงมาเฝ้าสมเด็จพระผู้มีพระภาค ทูลถามปัญหาบ้าง ฟังพระธรรมเทศนาบ้าง เช่นนี้ พระองค์ชื่อว่าเป็นพระศาสดาแห่งเทวดาเหล่านั้นด้วย. แต่พระอรรถกถาจารย์แก้รรถแห่งบทนี้ว่า "แห่งสมมติเทวดา คือมนุษย์ที่ราชาและชั้นเจ้าที่จัดเป็นเทวดาโดยสมมติและมนุษย์สามัญ" ท่านเทียบด้วยบทว่า "สเทวมนุสฺสํ" อันมีบทว่า "สเทวกํ" หมายเอาอุปปีติเทวดาอยู่ข้างต้น ในที่นี้ไม่ได้มุ่งจะวิจารณ์รรถแห่งปาฐะนั้น จักไม่ปรารภถึง. อยากรู้ก็คืออธิบายของพระอรรถกถาจารย์รัดกุมคืออยู่. จักถือเอาตาม.

พระคุณนามบทนี้ เท่าที่แปลไว้ ดูเป็นที่ยกย่องด้วยความตื่นเต็นว่า พระองค์เป็นครูบาแห่งพระราชา แห่งเจ้านาย ตลอดลงมาถึงคนสามัญ โกตุลลิกชน [คนตื่นเต็น] จักเห็นเป็นพระอภินิหาร เช่น

กล่าวในพระสูตรว่า ท่านผู้มีอำนาจวาสนาเข้ารีตลัทธิใด พวกลัทธินั้น
ย่อมตื่นตื่น ฝ่ายปริกษชนชน คนวิจารณ์ จักไม่ตื่นตื่นด้วยวาสนา
เพียงเท่านั้น จักสอดส่องต่อไปถึงปฏิบัติอันนำมาซึ่งผลอย่างนั้น. ใน
ที่นี้ จักแสดงพระพุทธรายแห่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เนื่อง
ด้วยทรงสั่งสอนมหาชนตามที่นึกได้ ย่นเป็นหัวข้อได้ ๔ ข้อ คือ

๑. ทรงพระกรุณาหวังจะให้ผู้ที่ทรงสั่งสอน ได้ความรู้อันจะ
สำเร็จประโยชน์.

๒. ทรงมุ่งความจริงกับประโยชน์เป็นที่ตั้ง.

๓. ทรงทำกับตรีศเป็นอย่างเดียวกัน.

๔. ทรงฉลาดในวิธีสั่งสอน.

อธิบายข้อ ๑ ว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคนั้น ทรงพระกรุณาใน
สรรพสัตว์ หวังจะให้ผู้ที่ทรงสั่งสอนได้ความรู้อันจะสำเร็จประโยชน์
พึงเห็นในคราวแรกตรัสรู้ ทรงพระพุทธรดำริจะแสดงพระธรรมเทศนา
โปรดสัตว์โลก ทรงพิจารณาเห็นสัตว์โลกผู้มีอุปนิสัยต่าง ๆ กัน
ดุจดอกบัวที่ขึ้นพ่นน้ำ พอรัศมีพระอาทิตย์มาต้อง จักบานก็มี ดุจดอก
บัวอยู่ในน้ำตื้นและลึกอันจักบานตาม ๆ กัน ในวันพุ่มงและวันต่อไปก็มี
ทรงตั้งพระหฤทัยเพื่อเทศนาโปรดผู้มีอุปนิสัยแก่ให้สำเร็จอริยธรรม
และเพื่อจะอบรมผู้มีอุปนิสัยอ่อนให้แก่ขึ้น และได้ทรงทำตามตามนี้.
มีคำสรรเสริญสมเด็จพระผู้มีพระภาคว่า "อนิถุณาย โข โส ภควา
ธมมံ เทเสติ โน อนิถุณาย" พระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมทรงแสดง
ธรรมเพื่อรู้ยิ่งแล หาได้ทรงแสดงเพื่อไม่รู้ยิ่งไม่. อาจารย์บางคนย่อม

เป็นผู้หวงวิชาและยังตกอยู่ในอำนาจแห่งอคติ ย่อมบอกวิชาให้แก่ศิษย์ ไม่สม่ำเสมอ รักศิษย์ไคมาก ย่อมบอกให้แก่ศิษย์นั้นมาก เนะทาง สังเกตและเทียบเคียงให้ อย่างไรก็ยังไม่เปิดเผยสิ้นเชิง ด้วยเกรงศิษย์ จะทันตน. ฝ่ายสมเด็จพระทศพลทรงปรารภนาจะให้ผู้ที่ทรงสั่งสอน ฐุธรรมทั่วถึง ทรงสั่งสอนไม่มีนอกไม่มีใน. พระองค์ตรัสว่า พระ ธรรมวินัยของพระองค์ เป็นคุณเปิดเผยจึงจะแจ่มใส ทรงเปรียบด้วย ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์อันเมฆมิได้กำบัง พระองค์ทรงพระกรุณา และมุ่งประโยชน์อย่างไรแก่ผู้รับสั่งสอน พึงเห็นเมื่อคราวจะนิพพาน. พระองค์ตรัสแก่พระอานนท์ "อานนท์ พระตถาคตไม่ชื่อว่าอันบริษัท สักการบูชาแล้ว ด้วยเครื่องสักการะมีประมาณเท่านี้ ชนใด ภิกษุก็ตาม ภิกษุณีก็ตาม อุบาสกก็ตาม อุบาสิกาก็ตาม มาปฏิบัติธรรมสมควร แก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ประพฤติธรรมสมควร ชนนั้นชื่อว่าย่อม สักการบูชาพระตถาคตด้วยบูชาอย่างยิ่ง." พระพุทธดำรัสนี้สื่อความว่า พระองค์ทรงสั่งสอนด้วยพระกรุณามุ่งจะให้ผู้ที่ทรงสั่งสอนได้ประโยชน์ ไม่มุ่งจะได้รับสักการบูชาลาภผลและชื่อเสียง ผู้ใดปฏิบัติธรรม ธรรม นั้นย่อมจะรักษาผู้นั้นไว้ มิให้ตกลงสู่ฐานะอันเลวทราม. พระองค์ ก็ได้ประทานพระอนุสาสนีไว้แก่พระธรรมกถึกข้อหนึ่งว่า "เมื่อแสดง ธรรมแก่ผู้อื่น พึงตั้งเมตตาจิต ไม่พึงมุ่งอามิสคือลาภผล" ดังนี้ นี้เป็นพระพุทธจรรยาเนื่องด้วยทรงสั่งสอนอย่างหนึ่ง.

อธิบายข้อ ๒ คือทรงมุ่งความจริงกับประโยชน์เป็นที่ตั้งนั้น พึง เห็นโดยพระพุทธดำรัสแก่พระอภัยราชกุมารว่า "วาจาใด ไม่ได้จริง

และไม่เป็นประโยชน์ แม้เป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระตถาคต
ไม่กล่าววาทานั้นเลย วาจาใด แม้ได้จริง แต่ไม่เป็นประโยชน์ หรือ
แม้เป็นประโยชน์ แต่ไม่ได้จริง คนอื่นชอบใจก็ตาม ไม่ชอบใจก็ตาม
พระตถาคตไม่กล่าววาทานั้น วาจาใด ทั้งได้จริง ทั้งเป็นประโยชน์
แม้ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น เมื่อเป็นกาลอันสมควร พระตถาคต
ย่อมกล่าววาทานั้น." พระพุทธดำรัสนี้สื่อความว่า พระองค์ทรง
สั่งสอนพระศาสนา ไม่ได้มุ่งประโยชน์ส่วนพระองค์ แล้วนำเรื่องอัน
มีเป็นจริงมาตรัส ลวงให้คนทั้งหลายชอบใจแล้วน้อมใจเชื่อ คุณพวก
เดียรถีย์เขาหาความว่า พระองค์รู้กลมายาเป็นเครื่องกลับใจคน พระ
องค์ทรงดำหนิ ผู้สั่งสอนลวงโลกเพื่อประโยชน์ตนเช่นนี้ อย่างรุนแรง
พียงเห็นในเรื่องนิทานแห่งจตุตถปาราชิก ทรงดำหนิพวกภิกษุผู้ลวง
มหาชนให้หลงเชื่อ ว่าตนเป็นผู้วิเศษด้วยคุณอันไม่มีจริง ในคราวข้าว
แพงกันดารด้วยอาหาร เพื่อได้อาหารมาเลี้ยงชีวิต ในคราวจำพรรษา
อยู่แทบฝั่งแม่น้ำวัคคุมทา ว่าเป็นยอดมหาโจร แล้วทรงบัญญัติจตุตถ-
ปาราชิกสิกขาบท วางโทษภิกษุผู้ละเมิดถึงมูลเฉท อีกฝ่ายหนึ่ง แม้
จักเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ทรงสั่งสอน พระองค์ก็ได้เอาเรื่องเท็จมาตรัส
ลวง ต่อเป็นเรื่องจริงและเป็นคราวที่สมควรจึงตรัส จักถูกใจเขาหรือ
ไม่ก็ตามที ทรงถือธรรมเป็นหลัก ไม่โยกไปตามใจคน. อนึ่ง ทรงแนะนำ
เพื่อเสาะค้นหาความจริง พียงเห็นในเรื่องกาลามสูตร มีความย่อว่า
ครั้งหนึ่ง เสด็จเที่ยวจาริกไปในโกศลชนบท ถึงเกสปุตตนิคม พวก
กาลามโคตรชาวบ้านนั้น พากันมาเฝ้า กราบทูลว่า ก่อนแต่นั้น มี

สมณพราหมณ์มาถึงบ้านนี้ กล่าวแนะนำให้ทำอย่างนั้น ๆ ครั้นพวก
อื่นมาในลำดับ กลับแนะนำให้ทำอย่างใหม่ คำนำของพวกก่อนเป็น
อย่างนี้เสมอมา จนไม่ทราบว่าจะเชื่อคำของพวกไหน ? พระองค์
ตรัสว่า ควรแล้วที่จะเป็นเช่นนั้น ตรัสแนะนำให้เชื่อโดยอังกาการ
ภายนอก ๑๐ อย่าง เป็นต้นว่า อย่าเชื่อโดยปรัมปรา คือ เชื่อโดยได้
ฟังสืบ ๆ กันมา อย่าเชื่อโดยเสียงเล่าลือซึ่งแซ่ อย่าเชื่อโดยอังกัมภีร์
หรือตำรับ อย่าเชื่อโดยคาดหน้าหรือโดยนับถือบุคคล ฟังพิจารณาให้
เห็นถ่องแท้ด้วยใจของตนเอง ซึ่งบาปบุญคุณโทษประโยชน์ มิใช่
ประโยชน์ เห็นการใดเป็นบาปมิโทษ มิใช่ประโยชน์ ฟังเว้นการนั้น
เสีย เห็นการใดเป็นบุญ มีคุณเป็นประโยชน์ ฟังสมทานการนั้น
นี้เป็นพุทธจรรยาเนื่องด้วยทรงสั่งสอนอีกอย่างหนึ่ง.

อธิบายข้อ ๓ คือทรงทำกับตรัสเป็นอย่างเดียวกันนั้น ฟังเห็น
โดยพระพุทธานุศาสนีตรัสสอนภิกษุว่า ฟังตั้งตนนั้นแลไว้ในคุณอัน
สมควรก่อน ภายหลังจึงค่อยสอนผู้อื่น เช่นนี้จักไม่มัวหมอง. อีก
ข้อหนึ่งว่า ถ้าสอนผู้อื่นอย่างไร ควรทำตนอย่างนั้น เป็นการ
สมควรแล้ว ฟังฝึกหัดตนให้ดีแล้ว จึงค่อยฝึกผู้อื่น เพราะตนยอม
ฝึกได้ยาก. พระพุทธจรรยาอย่างนี้ มีเสียงสรรเสริญสมเด็จพระผู้มี
พระภาคว่า "พุทฺโธ โส ภควา โปชาย ฌมฺมํ เทเสติ" พระผู้มี
พระภาคนั้น เป็นผู้รู้แล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อให้รู้ "ทนฺโต โส ภควา
ทมถาย ฌมฺมํ เทเสติ" พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นผู้ฝึกพระองค์
แล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อฝึก "สนฺโต โส ภควา สมถาย ฌมฺมํ

เทศิ" พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นผู้สงบแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อสงบ
"ติณฺโณ โส ภควา ตารณาย ฌมฺมํ เทเสติ" พระผู้มีพระภาค
นั้น เป็นผู้ข้ามพ้นแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อให้ข้ามพ้น "ปรินิพฺพโต
โส ภควา ปรินิพฺพานาย ฌมฺมํ เทเสติ" พระผู้มีพระภาคนั้น
เป็นผู้ดับเย็นแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อดับเย็น. นี้เป็นพระพุทธรจรรยา
เนื่องด้วยทรงสั่งสอนอีกอย่างหนึ่ง.

อธิบายข้อ ๔ คือ ทรงฉลาดในวิธีสั่งสอนนั้น ฟังรู้ดังนี้ :-

ก. ทรงกำหนดรู้ ฉันทะ อหิงสา อธิษฐาน อุปนิสัย และภุมิ แห่ง
ผู้ที่ทรงสั่งสอนก่อนแล้ว จึงทรงสั่งสอนด้วยธรรมอันเหมาะแก่เขา-
พระธรรมกถึกในชั้นหลังไม่ใช่หลักนี้ แสดงธรรมอันตนเองชอบใจบ้าง
อันเขาชอบใจบ้าง จึงไม่สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟัง.

ข. ทรงแสดงธรรมเป็นลำดับ ตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นไปหาชั้นสูง หรือ
ตั้งแต่ที่ตื่นขึ้นไปหาที่ลึก เพื่อยังผู้ที่ทรงสั่งสอนให้ปฏิบัติสะดวกและ
บริบูรณ์ด้วยธรรมทุกชั้น ฟังเห็นเช่นทรงสั่งสอนด้วยประโยชน์ใน
ปัจจุบัน ด้วยประโยชน์ในสัมปารยะ และด้วยปรมัตตประโยชน์
ค่อยเลื่อนขึ้นไป อีกอย่างหนึ่ง เช่นทรงสั่งสอนด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๓
ด้วยให้ทำทาน ด้วยให้รักษาศีล และด้วยให้เจริญภาวนา ตั้งต้นแต่ที่
ทำง่ายขึ้นไปหาที่ทำยาก อีกอย่างหนึ่ง ทรงสั่งสอนด้วยสิกขา ๓ อัน
เป็นปรมัตตปฏิบัติ ทรงสั่งสอนให้บำเพ็ญศีลสิกขา หัดรักษาความ
ประพฤติทางกายทางวาจาให้เรียบร้อย เพื่อกำจักวิติกมกิลสออย่าง
หายาบเป็นเบื้องต้นก่อน แต่นั้นทรงสั่งสอนให้บำเพ็ญจิตตสิกขา หัด

รักษาจิตให้ปราศจากนิวรณ์ และอกุศลอื่น เพื่อกำจัดปริยภูฐานกิเลส
อย่างกลาง ในที่สุด ทรงสั่งสอนให้บำเพ็ญปัญญาศึกษา หัดใช้ปัญญา
พิจารณาเบญจขันธ์โดยไตรลักษณ์ เพื่อกำจัดอนุสัยกิเลสอย่างสุขุม
ผู้ปฏิบัติธรรมก้าวกาย มักไม่ได้ผลไพบูล.

ค. ทรงแสดงธรรมมีเหตุ คือผู้ฟังอาจตริตrongเห็นจริง ฟังเห็น
ในเรื่องกาลามสูตรนั้น ทรงแนะนำพวกกาลามะให้ใช้ความคิดพิจารณา
โลภะ โทสะ โมหะส่วนหนึ่ง อโลภะ อโทสะ อโมหะส่วนหนึ่ง ว่าเกิด
ขึ้นแล้วทำคนให้เป็นไปอย่างไร โดยนัยนั้นเป็นกุศลหรืออกุศล มีโทษ
หรือหาโทษมิได้ ประพศติแล้วเป็นไปเพื่อทุกข์หรือเพื่อสุข เช่นนั้น
เป็นกรรมควรประพศติ หรือควรละเสีย แม้พระองค์ก็ได้ทรงสั่งสอน
พระธรรมกถึกไว้อีกข้อหนึ่งว่า "แสดงธรรมแก่ผู้อื่น ฟังให้บรรยาย
คือ ชักเหตุผลและอุปมาอุปไมยมาเทียบ" ดังนี้ เพราะพระพุทธราย
นี้ มีคำสรรเสริญพระองค์ว่า "สนิทานัม ฆมัม เทเสติ โน อนิทานัม"
พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงแสดงธรรมมีเหตุ หาทรงแสดงธรรมไร้เหตุ
ไม่.

ฅ. ทรงเป็นกาลัญญู รู้จักถือโอกาสยกขึ้นเป็น **อตุลุปตติ**
คือเกิดเรื่องเป็นเหตุแสดงธรรม ธรรมที่แสดงเหมาะแก่โอกาสแล้ว
ย่อมให้เกิดผลเป็นอดี. พระพุทธรายนี้ ฟังเห็นในเรื่องกาลาม-
สูตรนั้น เมื่อพวกกาลามะกราบทูลว่า ตนพินเพื่อเพราะคำแนะนำของ
สมณพราหมณ์ต่างพวกอันแย้งกันนั้น พระองค์ทรงฉวยโอกาสนี้ตรัส
สอนให้ใช้ความคิดด้วยตนเอง อีกเรื่องหนึ่ง ทอดพระเนตรเห็น

สิงคาลมาณพไหว้ทิศอยู่ ทรงเห็นเป็นโอกาส ตรัสถามพอเกิดเรื่องแล้ว ทรงแสดงทศในพระพุทธศาสนา กล่าวคือบุคคลต่างพวกอันจะพึงบำรุง โดยนัยนี้ ทรงสามารถยังพวกกาลามะ และสิงคาลมาณพให้เลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสกถือพระพุทธศาสนา.

ง. ทรงแสดงธรรมเร้าใจ ยังผู้ฟังมิให้เบื่อด้วยอาการ ๔ คือ **สนุทสนุตา** อธิบายให้เห็นแจ่ม ให้เข้าใจชัด **สมาทปนา** ชวนให้มีแก่ใจสมาทาน คือทำตาม **สมุตเตชนา** ชักนำให้เกิดอุตสาหะ อาจหาญเพื่อจะทำ **สมบุหฺสนา** พยายามให้ร่าเริงในอันทำ. บาลีแสดง พระพุทธจรรยานี้ เป็นอาณัติของพระองค์ ในคราวทรงสั่งสอนที่มีได้ ระบุเรื่อง.

นี่เป็นพระพุทธจรรยาเนื่องด้วยทรงสั่งสอนอีกอย่างหนึ่ง.

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงตั้งอยู่ในองค์คุณของศาสดา และได้ทรงทำหน้าที่แก่สาวก ตามเยี่ยงอย่างของศาสดาที่ดี พระองค์ จึงกล้าเปล่งพระสุรสีหนาทว่า "กิจอย่างใด อันศาสดา ผู้กรุณาแสวงหาประโยชน์เพื่อพวกสาวก อาศัยความเอ็นดูจะพึงทำ กิจอย่างนั้นอัน เราได้ทำแล้ว แก่พวกท่าน ทุกประการ.

พุทธมามกบริษัท มาสอดส่องถึงพระพุทธจรรยา อันนำมาซึ่ง ผล คือ พระคุณนามบทนี้ โดยฐานเป็นปริกษกชน จักได้ปริษาเห็นว่า พระองค์เป็นพระศาสดาผู้สมควรแท้จริง แห่งเทวดามนุษย์ทั้งหลาย จักไม่ตื่นไปตามความมีวาสนาของพระองค์ อย่างโกตุหฺลิกชน ความ

เสื่อมใสจักมีในฐานที่มั่นคงสถาพร ทำให้เป็นผู้มาตามด้วยอจลัตถา
คือความเชื่ออันไม่ไหวคลอน ยั่งยืนในพระพุทธศาสนา.

พ.ศ. ๒๕๖๔

พุทฺโธ

สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายนั้น พระองค์ทรงพระ
ปรีชาหลักแหลม หยั่งเห็นเหตุการณ์ทั้งปวง ล่วงสามัญชนในสมัย
และทรงนำเวไนยนิกรให้ได้ปรีชา และตั้งตนไว้ในทางที่ชอบ บัณฑิต
ผู้นับถือ จึงสรรเสริญพระองค์ว่าเป็น "พุทฺโธ" ผู้ตื่น คือตื่นนอน
และ "โพชฌตา" ผู้ปลุก มีอรรถาธิบาย ดังจะกล่าวในลำดับไป.

ชนใด หลงงมกายอยู่ในความเป็นไปของตนและของคนอื่น หรือ
หมกมุ่นอยู่อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดี และความมัวเมา
ไม่มีปัญญา หยั่งเห็นคุณโทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์อันเป็นไป
อยู่แล้ว และถอนตนจากภาวะอันประกอบด้วยโทษ หาประโยชน์มิได้
ตั้งตนไว้ในภาวะอันเป็นคุณเป็นประโยชน์ หรือไม่หยั่งรู้คติของธรรมดา
หลงถึงมกายอยู่ ชนนั้น ชื่อว่าเป็นผู้หลับโดยอริยโอาหาร โดยอรรถ
ว่า ปราศจากความรู้สึก คือ ความหยั่งเห็น. ชนใดไม่หลงงมกาย
และไม่หมกมุ่นอยู่เช่นนั้น หรืออาจถอนตนจากอารมณ์ที่ตั้งแห่งความ
หลง และความหมกมุ่นเช่นนั้น ทำความเป็นไปของตนให้สำเร็จ
ประโยชน์ยิ่งขึ้น หรือหยั่งรู้คติของธรรมดา และรู้จักประพฤติกให้
สมควรกัน ชนนั้น ชื่อว่าเป็นผู้ตื่น โดยอรรถว่าเป็นผู้รู้สึก กล่าวคือ
หยั่งเห็น.

ชนใด ชักนำผู้อื่นให้ได้ปรีชาญาณรู้จักทำตนให้เป็นผู้ตื่นดังกล่าว
แล้ว ชนนั้น ชื่อว่า ผู้ปลุก โดยอรรถว่า เป็นผู้ทำเขาให้รู้สึกหายหลง
งมกาย.

สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย เป็นผู้ตื้นนั้น ไม่ใช่ว่า ตั้งแต่ตรัสรู้แล้วไป พระองค์มีปกติเป็นอย่างนั้น ตั้งแต่ครั้งยังเสด็จ อยู่ในฆราวาสมาแล้ว แต่ความตื้นของพระองค์นั้น ถึงที่สุดเมื่อตรัสรู้แล้ว ได้ทรงทำพุทธกิจในทางสอนพระศาสนา ยังพุทธเวไนยให้ได้ ธรรมจักขุ มีญาณเห็นธรรม สำเร็จอรรธว่า เป็นผู้ปลุก พระอาจารย์ เจ้าจะพรรณนาพระคุณสมบัติ จึงจับตั้งแต่ตรัสรู้แล้วไป.

พระองค์มีปกติเป็นผู้ตื้น ตั้งแต่ครั้งเสด็จอยู่ในฆราวาสมาแล้ว นั้น พึงเห็นโดยอุทาหรณ์ ดั่งนิมาสาธกไว้บางเรื่อง.

ความเป็นไปของพวกกษัตริย์ในครั้งนั้น ในสมัยที่วาสกรรม ก็อยู่ในหมู่สตรีล้วน บำเรออยู่ด้วยเพื่อนรำขบร็องและประโคม ยัง เวลาให้ล่วงไปด้วยความสนุกเพลิดเพลิน สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย มีคำกล่าวว่าเป็นผู้ต้องทำนายว่า ถ้าดำรงฆราวาส จักทรงอำนาจเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกผนวช จักได้ตรัสเป็นพระ ศาสดาเอกในโลก เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่พระชนกและพระญาติวงศ์ จะประสงค์ให้อยู่ครองฆราวาส จึงได้คิดผูกพันไว้ในทางนี้ สุดแต่จะ สนุกเพลิดเพลินอยู่ได้ด้วยประการไร มีคำพรรณนาไว้ว่า พระชนก ทรงสร้างปราสาทขึ้น ๓ หลัง เพื่อเป็นที่เสด็จอยู่แห่งพระราชโอรสใน ๓ ฤดู ในเวลาเสด็จอยู่ปราสาทสำหรับฤดูฝน อันคณะสตรีล้วน หา บรูษปนมิได้ บำเรอด้วยเพื่อนรำขบร็องประโคม ประโลมพระหฤทัย มิได้เสด็จลงจากปราสาทตลอดฤดู แต่สมเด็จพระบรมศาสดา ก็หาได้ ทรงเพลิดเพลินเสมอไปไม่ กลับทรงเห็นชีวิตของท่านผู้ได้รับบำเรอ

เช่นนั้น แลมันมาอยู่ไม่รู้จักสร้างว่าไรผล เกิดมาแล้วตายไปเสียเปล่า แล้วสลดพระหฤทัย เบื่อหน่ายในภาวะเป็นเช่นนั้น พระคันถรจนาจารย์ได้แสดงความนี้ไว้ โดยนัยว่า ทรงพระปรารภชรา พยาธิ มรณะ เป็นอารมณ์ ได้ความสังเวชพระหฤทัย ทรงสำคัญเห็นปราสาทราชมนเทียร อันเต็มไปด้วยคณะนางบำเรอนอนหลับเกลื่อนกลาด มีอาการวิปลาสต่าง ๆ ว่าเป็นคูกป่าช้า อันดาตายไปด้วยซากศพ พระดำริจะเปลี่ยนภาวะของพระองค์ ให้สำเร็จประโยชน์แก่โลก เป็นเหตุ นำให้เสด็จออกทรงผนวช.

เมื่อพระองค์ทรงผนวชด้วยพระอัชฌาตย์อย่างนั้นแล้ว เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องเลือกว่า จะเข้าพวกบรรพชิตอื่น หรือจะประพฤติตามลำพังพระองค์ ในขั้นต้น ทรงเลือกข้างเข้าพวกบรรพชิตอื่น จึงได้เสด็จไปอยู่ในสำนักอาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รามบุตร ผู้เป็นคณาจารย์ใหญ่ในแคว้นแคว้นมคธ ณ ครั้งนั้นโดยลำดับกัน แม้พระองค์ได้ศึกษาลัทธิซ้ำของ จนสองอาจารย์นั้นยกย่องว่ามีความรู้เสมอด้วยตน และชวนอยู่ช่วยดูแลฝึกสอนบริษัท พระองค์ก็หาได้หลงมกมายอยู่ในลัทธินั้นไม่ ทรงกำหนดเห็นไม่เป็นสาระที่พอพระหฤทัย นี่เป็นเหตุเปลี่ยนพระดำริไปข้างประพฤติตามลำพังพระองค์.

แม้ในเวลาทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาทรมานพระกาย ก็มีพระสติสัมปชัญญะจับแยบยล ว่าจักให้ผลอย่างไรบ้าง ไม่ได้ทรงบำเพ็ญอย่างมกมาย ด้วยถือว่าเป็นบุญโดยส่วนเดียว ทรงเห็นไม่เป็นประโยชน์

แล้วและเลิกเสีย ทดลองในทางทำใจต่อไป นี่เป็นเหตุให้ตรัสรู้ธรรมวิเศษ สำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธะ.

อุทาหรณ์เหล่านี้สาธกความว่า สมเด็จพระบรมศาสดาทรงมีปกติเป็นผู้ตื่น ตั้งแต่ครั้งยังเสด็จอยู่ในฆราวาสมาแล้ว.

ปฏิปทาของพระองค์จำเดิมแต่ตรัสรู้แล้ว อันแสดงความเป็นผู้ตื่นของพระองค์ พึงเห็น โดยนัย ดังจะกล่าวพอเป็นอุทาหรณ์.

แรกทรงสั่งสอนพระศาสนา ทรงชักนำในอนาคาริยปฏิบัติ คือประพฤติเป็นบรรพชิตเป็นที่ตั้ง ภายหลังทรงสั่งสอนเชื่อตั้งแต่ปฏิบัติของคนครองเรือนขึ้นไปโดยลำดับ นับว่ายังประโยชน์ให้สำเร็จแก่เวไนย ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต.

อีกอย่างหนึ่ง พระองค์เกิดในตระกูลกษัตริย์ผู้ครองเรือน แม้เปลี่ยนภาวะของพระองค์มาเป็นพระศาสดา สอนพระศาสนา ก็น่าจะพอพระหฤทัยปกครองบริษัทด้วยพระองค์ ทรงอำนาจสิทธิ์ขาด แต่ทรงพระปัญญาสามารถยังเห็นในอนาคตกาล ประทานพระพุทธานุญาตให้สงฆ์ คือ ประชุมภิกษุ เป็นใหญ่ในกิจพระศาสนา.

อนึ่ง ในครั้งนั้น การขายทาส เช่นไปสงครามจับเชลยมาได้ แล้วขายเอาสิน และขายต่อไปอีกคุดสัตว์พาหนะ ยังไม่เห็นกันว่า เป็นครุร้าย และยังไม่มียกกฎหมายห้าม สมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงห้ามไว้โดยเป็นกิจ อันอุบายก็คือคฤหัสถ์ผู้เคร่งในทางพระศาสนาไม่ควรทำ โดยที่สุคนธาตาสินได้ ก็มีได้ทรงอำนวยตาม ทรงห้ามไม่ให้ภิกษุมีทาสเช่นนั้น.

อุทาหรณ์เหล่านี้สาธกความว่า สมเด็จพระบรมศาสดาทรงมีปกติเป็นผู้ต้น เมื่อครั้งตรัสรู้แล้ว สำเร็จเป็นพระคุณนามว่า "พุทฺโธ"

สมเด็จพระบรมศาสดาเป็นผู้ปลุกนั้น ฟังเห็นโดยนัยดังจะกล่าวพอเป็นอุทาหรณ์.

ชนชาวชมพูทวีปครั้งนั้น ย่อมป็นเป็นเหล่ากันโดยชาติ ผู้ที่เขาสมมติว่ามีชาติสูง คือพวกกษัตริย์แลพวกพราหมณ์ ย่อมสมาคมคบหากับเฉพาะกับคนมีชาติเสมอกัน ไม่ตั้งสรรค์กับคนมีชาติต่ำกว่า เป็นต้นว่าพวกแพศย์และพวกศูทร กล่าวคือพวกเจ้า ก็ตั้งสรรค์กันเฉพาะในพวกเจ้า ไม่เข้าหมู่พวกพ่อค้าและคนทำงาน พวกพราหมณ์ก็เป็นประดุจเดียวกัน ความถือชาติ ย่อมเป็นไปรุนแรง เป็นอุปสรรคกั้นทางไม่ให้ประชาชนรวมกำลังกันเข้าได้. สมเด็จพระบรมศาสดาทรงชักนำพุทธศาสนิกบริษัทไม่ให้หนักในการถือชาติ จนเป็นเหตุคูหมีนผู้อื่น ฟังเห็นอุทาหรณ์ในอันรับคนเข้าอุปสมบท ไม่เลือกว่าคนชาติใดชาติหนึ่ง เป็นคนดี ไม่ต้องห้ามตามกฎหมายหรือวินัยแล้วเข้ามาขออุปสมบท ก็เป็นอันให้เข้าหมู่ได้ เป็นภิกษุ มีสังวาส คือการเข้าสมาคม และสิทธิ คืออำนาจอันชอบธรรม เสมอกัน อยู่ได้พระบัญญัติเสมอกัน ไม่ได้รับยกเว้นเพราะเหตุแห่งชาติ เมื่อปฏิบัติโดยชอบย่อมเป็นภัพพบุคคล อาจบรรลุนิพพานเหมือนกัน ฝ่ายฤๅษีก็ได้ทรงสั่งสอนแสดงโทษแห่งความหยิ่งเพราะชาติ และคุณแห่งความสามัคคี เพื่อบรรเทาความถือชาติเสีย เพราะพระองค์เป็นผู้ปลุกในทางนี้ การถือชาติในหมู่พุทธศาสนิก จึงไม่รุนแรงเหมือนในหมู่พราหมณ์.

อนึ่ง ในครั้งนั้น มหาชนนับถือเทวดา และวัตถุศักดิ์สิทธิ์ว่า มีฤทธิ์ บันดาลร้ายดีให้มีแก่พวกมนุษย์ได้ จึงบวงสรวงอ้อนวอนขอให้ กำจัดภัย และช่วยให้สำเร็จปรารถนา. สมเด็จพระบรมศาสดาทรง สั่งสอนให้สันนิษฐานเห็นว่า สิ่งทั้งปวงเป็นผลเกิดมีขึ้นเพราะเหตุ จะ ลื่นไป ก็เพราะลื่นแห่งเหตุ ทรงสั่งสอนให้ได้ ก็มีสติศึกษาญาณ คือความรู้จักกำหนดเห็น ความที่แห่งสัตว์มีกรรมอันตนทำ เป็นของตน กล่าวคือ ทำดีก็ได้ผลดี ทำชั่วก็ได้ผลชั่ว ข้อนี้พึงเห็นอุทาหรณ์ใน การทรงแสดงว่า สุกวิบุลผล คือ อายุ วรรณะ สุขะ ยศ สวรรค์ ย่อม ไม่ได้ด้วยความปรารถนาและอ้อนวอน ย่อมได้เพราะปฏิบัติเป็นทาง มาแห่งผลเหล่านั้นเอง และทรงแสดงการถึงวัตถุศักดิ์สิทธิ์ เช่น ภูเขา วนะ อาราม และรุกขเจดีย์ เป็นสรณะของพวกมนุษย์ ผู้หวาดหวั่น แต่ภัยว่า หาเป็นสรณะที่แท้ไม่ และทรงแสดงถึงเหตุผลอย่างอื่นอีก.

เนื่องด้วยความนับถือเทวดานั้น คนในครั้งนั้น ได้ทำพิธีบูชา ยัญฆ่าสัตว์พาหนะ เช่น โคและม้าบ้าง ปศุสัตว์เช่นแพะ แกะ สุกร ไก่บ้าง เอาเนื้อเผาไฟเช่นพระเพลิง เพื่อสะเดาะเคราะห์ หรือเพื่อใช้ บนในเมื่อมีโชคชัยได้ลาภ พิธีของท่านผู้มีอำนาจหรือมั่งมี ย่อมเป็น การใหญ่ขึ้นไปตามส่วน เกณฑ์ผู้คนเข้ามาขวนขวายในการนี้ พลอย ได้รับความลำบากตามกัน ได้ยินว่า ก่อนแต่นั้น บูชาสัตวอันสำคัญ ถึงฆ่ามนุษย์บ้างก็มี. สมเด็จพระบรมศาสดาทรงชักนำในทางบริจาตกทาน อันจะสำเร็จประโยชน์แก่ปฏิคาหกแล้วอุทิศส่วนกุศลแต่เทวดาเป็นส่วน เทวดาพลีแทนบูชาสัตวพิธี และบวงสรวงอย่างอื่น ข้อนี้พึงเห็น

อุทาหรณ์ ในการทรงแสดงโทษแห่งการบูชาัญญแก่พระเจ้าปเสนทิโกศลผู้เตรียมจะทำอยู่ และทรงแสดงพิธีบำเพ็ญเทวดาพลี ในทางพระพุทธศาสนาแก่วัสสการมหาพราหมณ์ เป็นอาทิ.

แม้การบำเพ็ญบุพเพตพลี โดยอาการเช่นโภชนาหารแก่นุรพบุรุษและบุรพสตรีของตน ก็ทรงชักนำมาในทางบริจาคทาน แล้วอุทิศส่วนกุศลไปถึง ข้อนี้ พึงเห็นอุทาหรณ์ ในการทรงแสดงวิธีบำเพ็ญบุพเพตพลีในทางพระพุทธศาสนา แก่พระเจ้าพิมพิสารมคธราช เป็นต้น.

อนึ่ง เนื่องด้วยการถือชาติ คนทั้งหลายย่อมมีปกติเห็นแก่ตัว จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ตัวต้องได้ ประโยชน์ด้วยจึงจะทำ อหฺยาศฺยนี้ติดมาในสันดาน แม้แห่งคนถือพระพุทธศาสนา ทำบุญให้ทาน ยังปรารถนาจะได้สมบัติอย่างนั้นอย่างนี้ สมเด็จพระบรมศาสดา ทรงชักนำให้ละความเห็นแก่ตัว และตั้งใจทำ มุ่งความสมควรเป็นใหญ่ ด้วยทรงติการทำด้วยอัตตาธิปไตย ยกตนเป็นใหญ่ และโลกาธิปไตย พงโลกเป็นใหญ่ และทรงสรรเสริญธรรมาธิปไตย มุ่งธรรมเป็นใหญ่ แม้ในฝ่ายบรรพชิต ข้อนี้อัศยมา จึงไม่พอใจจะเผื่อแผ่ประโยชน์แก่ผู้อื่น ประพฤติหาสุขเฉพาะตน กลับถือว่าเป็นผู้มักน้อยสันโดษดี แต่ปฏิบัติเช่นนี้หาใช่ของสมเด็จพระบรมศาสดาและพระสาวกไม่ ตั้งแต่ได้ตรัสรู้แล้วพระองค์ทรงสั่งสอนพระศาสนาด้วยพระองค์เอง และทรงส่งพระสาวกให้เที่ยวประกาศพระศาสนาด้วย พระองค์ยังเวลาให้ล่วงไป ด้วยทรงบำเพ็ญ

ปรัตลประโยชน์เป็นที่ตั้ง.

อีกประการหนึ่ง ความเข้าใจของคนในครั้งก่อนพุทธกาลว่า มีธรรมชาติอย่างหนึ่งสิ่งอยู่ในสรีระเหมือนคนอยู่ในเรือน สำเร็จเป็น อตภาพ เป็นผู้รู้สึก เป็นผู้เสวยทุกข์ กล่าวโดยรวมยอด เป็น ผู้ทำกิจของมนธาตุ เป็นสภาพยั่งยืนไม่รู้จักดับ ในเวลาขณะ ธรรมชาตินี้ออกจากสรีระไปสิงในสรีระอื่นที่แรกตั้ง ถ้าพึงสรีระย่อม ทรุดโทรมไป. ธรรมชาตินี้ เรียกในศัพท์มคธว่า "อตุตา" ในศัพท์ ลัทธิลพว่า "อาตุมนุ" แปลว่า "ตน" ในบางปกรณ์เรียกว่า "ชีวะ" แปลว่า "สภาพเป็น" ไทยเราเรียกว่า "เจตภูต" แปลว่า "ภูตใจ" หรือ "ธาตุใจ" ฝ่ายสมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดง ให้พุทธบริษัทเข้าใจว่า เบญจขันธ์ได้แก่รูป คือสรีระ ๑ เวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ๑ สัญญา คือความจำได้ ๑ สังขาร คือความคิดอ่าน ๑ วิญญาณ คือความรู้แจ้งทางทวาร ๑ อันธรรมดาคุมเข้าเป็นสังขาร หาใช้อตตาไม่. เกิดขึ้นเพราะเหตุรูปกาย อันธาตุทั้ง ๔ คุมกันเข้า เกิดสืบเนื่องมาจากมารดาบิดา เติบขึ้นเพราะ ข้าวสุกและขนมสด [บาลีว่า อัย กายี รูปี จาตุมนุหยาภูติโก มาตาเปตติสมภโว โอทนญุมมาตุจโย] ส่วนนามธรรมอาศัย ทวาร ๕ กายนอกมีจักขุเป็นต้น และอารมณ์อันเป็นวิสัย มีรูปเป็นต้น ประจวบกันเข้า เกิดวิญญาณความรู้แจ้งทางทวารขึ้น อาศัยมน [เรียกในภาษาลัทธิลพว่า มนัส] คือใจ และธรรมคืออารมณ์ มี รูปเป็นตน อันใจปรารถถึงในลำดับแห่งการเกิดวิญญาณทางทวารกาย

นอกขึ้นแล้ว เกิดมโนวิญญาณ คือความรู้แจ้งทางใจขึ้น นี่เป็น วิญญาณขั้นที่ ๓ ประการ คือทวาร อารมณ์ และวิญญาณ เป็นสัมผัส อันเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข ใดอย่างหนึ่ง นี่เป็นเวทนาขั้นที่ ๓ ความกำหนดหมายอารมณ์อัน เกิดในลำดับ จัดเป็นสัญญาขั้นที่ ๓ สัญญาเจตนา ความคิดอ่าน กับวิตก ความตรึง วิจารณ์ ความตรอง อันเกิดขึ้นในลำดับกัน จัดเป็นสังขาร- ขั้นที่ ๓ เบญจขันธ์นี้ ย่อมสิ้นไปเพราะสิ้นแห่งธาตุ แม้มโนธาตุ ก็ ย่อมมีคติอย่างเดียวกัน เป็นสภาพไม่ยั่งยืน อาศัยเหตุเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นความเสื่อมเป็นธรรมดา. ข้อนี้สาธกด้วยพระพุทธรูป แสดงความเห็นของพระอริยาสาวกผู้ละสลักกายทิฐฐิ เห็นว่ากายของตนได้แล้ว ท่านย่อมไม่เห็นเบญจขันธ์เป็นอันเดียวกันกับอตตตา ย่อมไม่เห็นอตตตตว่ามีเบญจขันธ์ ย่อมไม่เห็นเบญจขันธ์ในอตตตต ย่อมไม่เห็นอตตตตในเบญจขันธ์.

อนึ่ง บรรพชิตในครั้งนั้น ย่อมเข้าใจว่าโมกษะอันได้แก่วิมุตติ ความพ้นจากกิเลสอาสวะ เป็นคุณจะพึงบรรลุได้ด้วยตั้งความเพียรทาง กายอย่างตั้งเครียด ฝ่ายสมเด็จพระบรมศาสดา ทรงค้ำว่า เป็น อตตกิลมถานุโยค คือประกอบความลำบากตนเปล่า หาประโยชน์ มิได้ ปฏิบัติแต่พอเป็นกลาง ไม่หย่อนนักจนตกไปทางกาม ไม่ตั้ง เครียดนักจนลำบากเปล่า จึงจะสำเร็จประโยชน์.

ข้อนี้ สาธกด้วยพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรปฐมเทศนา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ สาธกความว่า สมเด็จพระบรมศาสดาทรงเป็น

ผู้ปลุกผู้อื่นให้ตื่น สำเร็จเป็นพระคุณนามว่า "โพชฌตา."

พระองค์ทรงคุณสมบัติเห็นปานนี้แล้ว ทรงแสดงพระธรรมใดไว้ เพื่อเป็นหลักแห่งความประพฤติของมหาชน พระธรรมนั้น ย่อมเป็นคุณอันพระองค์ตรัสดีจริง ฟังเห็นอุทาหรณ์ ในความไม่ประมาท คือความไม่เลินเล่อ อันมีอุปการะมาก ทั้งในทางคิโลก ทั้งในทางคิธรรม. พระสงฆ์สาวกอันพระศาสดาปลุกแล้ว ปฏิบัติตามธรรมนั้น ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติดีจริง.

ขอสาธุชนผู้อ่านผู้ฟังธรรมภาษิตนี้แล้ว ฟังคำนึงถึงพระพุทธคุณ และพระพุทธรจรรยา บำรุงศรัทธาเต็มใสให้เจริญขึ้นตามคราว และฟังถือเป็นเนตติ คือแบบอย่าง เพื่ออนุวัตรตาม ไม่ฟังเป็นคนหลงมงาย ฟังเป็นผู้ใช้ความตรึกตรองหยั่งรู้เท่าถึงการณ์ และฟังแนะนำผู้อื่นให้ได้ความรู้ความเข้าใจเช่นนี้ ความระลึกถึงพระคุณของสมเด็จพระบรมศาสดาจักสำเร็จประโยชน์ทั่วกัน.

ภควา

[จากหนังสือธรรมวิภาคปริเฉทที่ ๒]

บัดนี้ จักพรรณานาบทว่า "ภควา" ดูเหมือนพระคันถรจนาจารย์ไม่แน่ใจว่า ออกจากศัพท์อะไรหรือธาตุอะไร ท่านพิจารณาแก้ไขต่าง ๆ อย่างหนึ่งว่า ออกจาก ภข ธาตุ ที่แปลว่าแจก ว่าแบ่ง อธิบายว่า แจกพระธรรมรัตนะ สำเร็จรูปเป็น ภาค หรือ ภค แปลว่าส่วน ว่าสมบัติ อธิบายว่ามีส่วนแห่งธรรม มีคุณสมบัติอีกอย่างหนึ่งว่า ออกจาก ภข ธาตุ ที่แปลว่าคบ ว่าเสพ อธิบายว่า เสพเสนาสนะสังค หรือจะอธิบายว่า เสพสันตวิหาธรรม ก็เข้ารูปสำเร็จรูปเป็น ภค แปลว่ามีอาการนำคบ อธิบายว่า ทรงนำผู้เข้าไปคลให้ได้ประโยชน์ตามสมควร อีกอย่างหนึ่งว่า ออกจาก ภณฺข แปลว่าหัก อธิบายว่าหักคือกำจัดกิเลสและปาปกรรมทั้งปวง. ข้าพเจ้าค้นหาความเข้าใจบทนี้มานานแล้ว ได้พบในพราหมณสมัย เป็นคำเรียกฤษีทั่วไปก็ได้ เรียกเทวดาบ้างก็ได้ ที่ใช้เรียกฤษีหลงเหลืออยู่ในปกรณ์ของเราก็มี แห่งหนึ่งพวกภททวัคคิยกุมาร ๓๐ คน เทียวตามหาหญิงคนหนึ่งผู้ลักของหนีไป พบพระศาสดาเสด็จประทับอยู่ ได้ร่มไม้ตำบลไรฝ้าย ไม่รู้จักพระองค์ ถามว่า "อปี ภควา อิตุพี ปสุเสยฺย" แปลว่า "ภควา เห็นหญิงบ้างหรือ?" อีกแห่งหนึ่งในชาดก ราชอำมาตย์ตามเกสิดาบส ผู้อันพระเจ้าพาราณสีทรงบำรุงอยู่ในพระนคร แต่ทูลลาไปอยู่กับกบปดาบสผู้ศิษย์ ได้ฉันทะของป่าอันจิตรหารสเต็มมิได้ ไม่เหมือนอยู่ในพระนครที่ได้ฉันทะของอร่อยต่าง ๆ ว่า

"กถนุญ ภควา เกสิ กปฺปสฺส รมติ อสฺสเม" แปลว่า "ภควา เกสิ ยินคืออยู่ได้ในอาศรมแห่งกัปปดาบสด้วยอย่างไร?" และได้รับตอบว่า ความคุ่นเคยนั่นแล เป็นรสอันเยี่ยม ส่วนในพระพุทธศาสนา ใช้เป็นบทเรียกพระศาสดา และพระพุทธเจ้าทั้งหลายอื่นเท่านั้น ไม่ใช่เรียกพระสาวก. ข้าพเจ้าลงมติว่า ออกจาก ภค ศัพท์ อันสำเร็จมาจาก ภขุ ธาตุ ที่แปลว่าแจก ว่าแบ่ง มีคู่เทียบว่า โสภกฺย โทภกฺย ใช้ตามคำพ้องศัพท์เป็นข้างดี แปลว่า โขก มีคำดีคำร้าย ประกอบ เป็นแต่คำกลาง ๆ แปลว่าเคราะห์ เช่นเคราะห์ดี เคราะห์ร้าย. โดยนัยนี้ แปลว่า ผู้มีโชค ว่าผู้มีเคราะห์ดี อธิบายว่า ครั้งยังไม่ได้ออกทรงผนวช ก็ได้รับทำนุบำรุงมาเป็นอย่างดี ตั้งแต่ทรงพระเยาว์จนทรงพระเจริญ ออกผนวชแล้วทรงแสวงหาทางตรัสรู้อยู่ถึง ๖ ปี นำกลัวไม่สำเร็จ มาสำเร็จเข้าได้ แต่นั้นทรงประกาศพระศาสนา สามารถยังผู้อื่นให้บรรลุนิพพานพิเศษเป็นพระสงฆ์ขึ้นได้ และอาจยังเวไนยนอกจากนั้นให้ได้ศรัทธาเลื่อมใสขอมนับถือ ประดิษฐานพระพุทธศาสนาขึ้นไว้ จักว่าเป็นผู้มีโชค มีเคราะห์ดีทุกคราวมา ในเวลาสอนพระศาสนา ปราบกฏว่าพวกเดียรฉัตรคิดร้าย แต่ก็ไม่อาจทำ สอนโจรและยักษ์ผู้ร้ายกาจ ก็ไม่ถูกทำร้าย และไม่ถูกผู้ครองนครที่เสด็จไปสอนศาสนาระแวงว่าเป็นผีบุญและกำจัดเสีย จักว่าเป็นผู้มีโชคมีเคราะห์ดีเหมือนกัน. ควรจะเรียกว่าพระผู้มีพระภักดิ์ แต่เรียกพระผู้มีพระภาค พระรอยจะเห็นใกล้ต่อเสียงว่า พระพักตร์ซึ่งแปลว่าหน้า เกรงจะนำความเข้าใจไปกระมัง จึงเรียกตามที่ท่านสันนิษฐานไว้โดยประการหนึ่ง.

[จากหนังสือหัวใจสมถกัมมัฏฐาน]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระคุณที่เป็นอัครสมมติเช่นนั้นแล้ว จัดว่ามีภิกษุ คือสมมติอันชักจูงคนอื่นเข้ามาคบ. ผู้ใดเข้ามาคบ พระองค์ย่อมทรงสั่งสอนผู้นั้น แจกอรรถแจกธรรมให้เข้าใจชัด บัณฑิตหมายเอาพระคุณสมมตินี้ ขนานพระนามไว้ว่า "ภควา" แปลว่า ท่านผู้มีภิกษุหรือว่าท่านผู้มีภาค พระองค์ทรงแจกธรรมสั่งสอนประชาชน ให้ได้บรรลุผลอันดีงาม ทั้งส่วนโลกีย์ทั้งส่วนโลกุตร ยังคนผู้ไม่เคยเข้าใจให้เข้าใจ ยังคนผู้เคยเข้าใจมาบ้างแล้วให้เข้าใจกว้างขวาง นำความหลงอันเป็นเหตุตื่นเต้นและหวาดหวั่นเสีย.

[จากหนังสือบุพพสิกขาวิธานนา]

พระนามว่า ภควา นั้น แปลว่า ผู้มีภาค ก็ภาคนั้นได้แก่กุศลธรรมมีทานศีลเป็นต้น ซึ่งเป็นธรรมอันถึงซึ่งส่วนอันอุดมอย่างอุกฤษฏ์ และเป็นกุศลยังโลกียสุขโลกุตรสุขให้บังเกิดขึ้น ภาคนั้น ย่อมมีแก่พระองค์ เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า ภควา. อนึ่ง ภควา แปลว่า เป็นผู้แจกออก ก็แลพระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมแจกออกซึ่งสรรพธรรมทั้งปวง โดยประเภทว่า เป็นกุศลและอกุศล และอัพยา-กฤตธรรม มิใช่กุศลและอกุศลเป็นต้นแล้ว ก็แจกกระจายขยายธรรมเหล่านั้นเป็นจิตเจตสิกแล้ว ก็จัดแจกเป็นภูมิ ๔ เป็นต้น เพื่อให้กุลบุตรรู้แจ้งชัดในธรรมมีกุศลเป็นต้นนั้น แล้วยกย้ายธรรมเหล่านั้นเป็นชั้นธายตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจ ปฏิจจสมปบาท เป็นต้น เพื่อเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาปัญญา และแจกสามัญญลักษณะ เครื่องหมาย

เป็นสามัญซึ่งมีทั่วไปในธรรมเหล่านั้น คือ อนิจจตา ความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นของไม่เที่ยง ทุกขตา ความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นทุกข์ อนตตตา ความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นของไม่ใช่ตน. ๑ นี้เป็นลักษณะเครื่องหมายแห่งวิปัสสนาปัญญา และประสงค์จะชี้ว่า ในธรรมทั้งปวงเหล่านั้นได้จริงอยู่ ๔ จึงทรงแจกสัจจะของจริงแห่งพระอรียเจ้า ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค แล้วประสงค์จะให้เห็นว่าเป็นทุกข์ ด้วยเหตุนี้ จึงทรงแจกอรรถแห่งสัจจะ ๔ นั้นว่า ธรรมมีขันธเป็นคั้นนั้นเป็นทุกข์ ด้วยอรรถคือบีบคั้นสัตว์อย่าง ๑ ด้วยอรรถคือธรรมอันปัจจัยทั้งหลายมีคั้นหาเป็นต้นประชุมพร้อมกันเข้าไปทำให้เป็นขึ้นอย่าง ๑ ด้วยอรรถคือยังสัตว์ให้เร่าร้อนพร้อมอย่าง ๑ ด้วยอรรถคือเป็นของแปรปรวนไม่ยั่งยืนอย่าง ๑ จึงเป็นทุกข์ คั้นหาเป็นสมุทัย เหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์นั้น ด้วยอรรถคือประมวลมาด้วยสามารถยังทุกข์ให้เกิดอย่าง ๑ ด้วยอรรถคือเป็นเหตุมอบให้ซึ่งทุกข์เป็นผลของคนอย่าง ๑ ด้วยอรรถคือประกอบสัตว์ไว้ด้วยทุกข์อย่าง ๑ ด้วยอรรถคือห้ามกันไว้ไม่ให้สัตว์ได้มรรคผลอย่าง ๑ จึงเป็นสมุทัย. ความดับคั้นหาเป็นนิโรธที่ดับทุกข์ ด้วยอรรถคือสลัดเสียซึ่งอุปธิ ธรรมเป็นที่เข้าตั้งอยู่แห่งทุกข์ทั้งปวงอย่าง ๑ ด้วยอรรถคือวิเวกสงัดจากสังขารทั้งปวงอย่าง ๑ ด้วยอรรถคือเป็นธรรมอันปัจจัยสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ได้ประชุมพร้อมกัน กระทำให้เป็นขึ้นอย่าง ๑ ด้วยอรรถคือเป็นของไม่ตาย เพราะเป็นของเที่ยงอย่าง ๑ จึงชื่อนิโรธ. สัมมาปฏิบัติภา ชื่อว่ามรรค ว่าทาง ด้วยอรรถคือนำสัตว์ออกจากวิภูฏทุกข์อย่าง ๑ ด้วยอรรถคือเป็นเหตุยังสัตว์ให้

ถึงซึ่งพระนิพพานอย่าง ๑ ด้วยอรรถคือเห็นซึ่งนิพพานเป็นธรรมอันสุขุม
ถ่วงส่วนอย่าง ๑ ด้วยอรรถคือเป็นอธิบดีแห่งสัมปยุตธรรมในการ
เห็นซึ่งนิพพานอย่าง ๑ จึงชื่อว่ามรรค. พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกซึ่ง
ธรรมทั้งหลาย โดยนัยดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า
ภควา. คำว่า ภควา นี้เป็นพระนามแห่งพระผู้มีพระภาค สำหรับกล่าว
ด้วยสามารถความเคารพในพระผู้มีพระภาค ผู้เป็นศาสดาอันวิเศษและ
อุดมกว่าสัตว์ทั้งหลาย.

[นวรหคุณคาถา]

ภาคุยน ภคชเมหิ สมงฺคิ จาตุโล มุนิ
กรุการวยุตโต จ วิตุสุโต ภควา อิติ.

[แปลนวรหคุณคาถา]

พระมุนิผู้มีความพร้อมเพรียงและไม่มีผู้ใดซึ่ง (ไม่มีผู้ใดเปรียบ)
ด้วยภาคยะ (คือบุญ) ด้วยภคธรรมทั้งหลาย และประกอบแล้วด้วย
การวะของผู้หนัก (ผู้ประกอบแล้วด้วยการวะอันบุคคลพึงทำแก่ท่าน
ผู้หนัก) ปรากฏแล้วว่า ภควา ดังนี้.

ภคธรรม ๖ ประการคือ อิศสริยะ ความเป็นใหญ่ในจิต ๑ ธรรม
โลกุตระธรรม ๑ ยสะ ยศที่ทราบทั่วไปในโลกสาม ๑ สิริ ความงามแห่ง
องคาพยพ ๑ กามะ คุณที่พระองค์ปรารถนา ๑ ปยัตตะ ความเพียร ๑
รวม ๖ ประการด้วยกัน ดังนี้.

พุทธศาสนิกบริษัท ควรระลึกถึงพระคุณสมบัติของสมเด็จพระ
บรมศาสดา โดยพระพุทธรูปดั่งพรรณนามานั้นแล้ว ด้วยความเชื่อ

มันและความเลื่อมใส โดยความเคารพนับถืออันสนิทใจ ในกาลใด
ธรรมมาปรากฏในจิต ในกาลนั้น ชื่อว่าได้เห็นพระตถาคตเจ้าด้วยใจ
การเห็นพระองค์ด้วยญาณจักขุ ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จยิ่งกว่าการ
เห็นด้วยมังสจักขุเสียอีก แม้พระองค์ก็ได้ตรัสว่า "ผู้ใดเห็นธรรมผู้
นั้นชื่อว่าเห็นเรา" ดังนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ แม้เสด็จ
ปรินิพพานมาแล้ว แต่ยังมีพระคุณสมบัติทรงอยู่ อันจะพึงยังเห็น
ด้วยญาณ ผู้ใดยังเห็นพระคุณสมบัติของพระองค์ด้วยน้ำใจแข็งขัน
จนได้ศรัทธาเลื่อมใส ผู้นั้นได้ชื่อว่าได้เห็นพระองค์ เพราะมีพระ
พุทธภาษิตว่า "ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม" ในลำดับนั้นจักได้
ทัศนานุตตรियะ คือการเห็นอันเป็นกุศลอย่างเยี่ยม เพิ่มพูนธรรมปีติ
ให้เกิดขึ้นในใจ สมควรแก่พุทธมามกะ คือผู้รับเอาพระองค์เป็นที่
นับถือของตน เป็นทางเครื่องอบรมกุศลสัมมาปฏิบัติให้ไพบูล.

พวกเราทั้งหลายเคารพนับถือพระองค์ ก็เพราะทรงพระคุณและมี
มีพระพุทธรายอันดีงาม นำความปกระพฤติของพวกเราให้เป็นไปใน
ทางที่ชอบ เราถึงพระองค์เป็นพระบรมศาสดา สมควรจะระลึกถึง
พระคุณสมบัติและพระพุทธรายของพระองค์ เพื่อบำรุงศรัทธาและ
เลื่อมใสให้เป็นไปกล้า แม้พระองค์เสด็จปรินิพพานแล้วนาน ผลแห่ง
ความตั้งจิตก็จักเป็นเสมอกัน.

ขออำนาจพระแก้วพุทธบริษัททั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต จงเจริญด้วย
จตุรพิธธรรม คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ จงสถาพร ในพระบวรพุทธ-
ศาสนา จงได้บรรลุมวลผลมีความสำราญปราศจากโรค เจริญมั่นใน

นักธรรมเอก - สมถกัมมัฏฐาน - หน้าที่ 171

พระศาสนาของพระองค์ พร้อมทั้งวงศัวารพวกพ้อง ขอพระพุทธานุภาพจงคุ้มครองให้ปราศจากภัยเวร อย่าพบเห็นความลำบาก อย่ามีทุกข์กายทุกข์ใจ จงมีสุขรักษาตนให้สวัสดิ์ เทอญ.

จบพระพุทธคุณ โดยอนุสรณนัยเท่านี้.